

ВСТУП ДО МОВОЗНАВСТВА: ХРЕСТОМАТІЯ

Укладач: кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Пена Любов Іванівна

ЗМІСТ

Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики.

Білецький А.О. Про мову і мовознавство.

Булаховський Л.А. Нариси з загального мовознавства.

Ковалик І.І. Мова і мовлення та форми їх існування.

Мельничук О., Ткаченко О. Мова і мислення.

Гордієнко Н. Сучасна лексикографія як об'єкт лінгвістики.

Вихованець І.Р. Таїна слова.

Огієнко І.І. Наука про рідномовні обов'язки.

Фердінан де Сосюр. Курс загальної лінгвістики / Переклали з франц. А.Корнійчук, К.Тищенко. – К. : Основи, 1998. – 324 с.

Розділ III

ПРЕДМЕТ МОВОЗНАВСТВА

§ 1. Мова та її визначення

Що становить цілісний і водночас конкретний предмет мовознавства? Питання це винятково складне: згодом ми побачимо, чому саме; а тут лише обмежимося самим фактом складності.

... То що ж таке мова? На нашу думку, поняття мови не збігається з поняттям мовної діяльності: мова – це лише певна її частина, щоправда, найважливіша. Вона є водночас і суспільним продуктом, і сукупністю необхідних умовностей, прийнятих у суспільстві для забезпечення реалізації мовної здатності індивідами. В цілому мовна діяльність різноманітна й різнорідна. Тісно пов'язана з багатьма галузями, вона є водночас і фізичною, і фізіологічною, і психічною; крім того, вона належить до царини індивідуального та царини суспільного. Її не можна віднести цілком до жодної із категорій людського буття, адже невідомо, яким чином тоді всьому цьому можна надати єдності.

Мова ж, навпаки, являє собою цілісність «у собі» та становить початкову основу класифікації. Надаючи їй чільного місця серед явищ мовної діяльності, ми тим самим запроваджуємо природну послідовність у цю сукупність, що інакше не підлягає жодній класифікації.

Відносно такого принципу класифікації можна було б заперечити, твердячи, що здійснення мовної діяльності ґрунтується на здатності, одержаній від природи, тоді як мова – то щось набуте й умовне, щось таке, що мало б залежати від природного інстинкту, замість мати перевагу над ним.

Ось що можна на це відповісти.

Передовсім ніяк не доведено, що мовна діяльність у тій формі, в якій вона проявляється, коли ми говоримо, є чимось цілком природним, що наш мовний апарат призначений для говоріння так само, як ноги – для ходіння. Однак у цьому питанні погляди лінгвістів значною мірою розходяться. Зокрема, на думку Вітні, для якого мова є однією з суспільних інституцій поряд з усіма іншими, – ми використовуємо голосовий апарат як знаряддя мовлення цілком випадково, лише з міркувань зручності: люди могли б з таким самим успіхом обрати жести,

використовуючи зорові образи замість слухових. Без сумніву, ця теза надто категорична; мова – це не суспільна інституція, в усьому подібна до інших...; більше того, Вітні заходить досить далеко, твердячи, ніби наш вибір лише випадково зупинився на органах мовлення: якоюсь мірою цей вибір був накинтий природою. Але в основному питанні американський лінгвіст, здається, має рацію: мова – це домовленість, і цілком байдуже, яка саме природа її умовно обраного знака. Отож питання про голосовий апарат другорядне у загальній проблемі мовної діяльності.

...

§ 2. Місце мови серед явищ мовної діяльності

Відокремлюючи мову від мовлення, ми тим самим відділяємо: 1) суспільне від індивідуального; 2) істотне від другорядного та більш чи менш випадкового.

Мова – це не діяльність мовця, це готовий продукт, пасивно засвоєний індивідом; мова ніколи не передбачає попередньої рефлексії, а свідомо в ній здійснюється лише класифікаційна діяльність...

Мовлення, навпаки, являє собою індивідуальний акт волі й розуму, де слід розрізняти: 1) комбінації, в яких мовець застосовує мовний код, аби висловити власну думку; 2) психофізичний механізм, який дозволяє йому унааявити ці комбінації...

Підсумуємо характерні властивості мови.

1. Мова – це щось цілком визначене в різнорідній множині фактів мовної діяльності. Її можна локалізувати в тому відрізку кільцевого мовленнєвого зв'язку, де слуховий образ асоціюється з певним поняттям. Вона становить суспільну сторону мовної діяльності, зовнішню щодо індивіда, який сам по собі не може ані створити її, ані змінити. Мова існує лише внаслідок своєїрідної давньої угоди, укладеної між членами колективу. Проте аби зрозуміти, як вона працює, індивід мусить навчатися мови; дитина її засвоює лише поступово. Мова – це явище настільки особливе, що навіть позбавлена дару слова людина не втрачає її за умови, що розуміє почуті нею мовні знаки.

2. Мова, відмінна від мовлення, являє собою той предмет, який передбачає можливість його окремого вивчення. Ми не говоримо мертвими мовами, однак ми можемо добре засвоїти їхній мовний механізм. Наука про мову цілком може обійтися без інших елементів мовної діяльності, вона взагалі можлива лише за умови, що ці інші елементи не домішуються до її предмета.

3. У той час як мовна діяльність за своїм характером різнорідна, мова, як вона визначена тут, є однорідною: це знакова система, у якій суттєвим є лише поєднання змісту з акустичним образом, і ці обидві частини мовного знака однаково психічні.

4. Мова не менше від мовлення за своєю природою конкретна, і це вельми сприяє її дослідженню. Мовні знаки, хоча й психічні за своєю суттю, разом із тим не є абстракціями; закріплені згодою колективу асоціації, сукупність яких і складає мову, є реальністю, локалізованою в мозку. Більше того, мовні знаки, сказати б, відчутні; на письмі їх можна зафіксувати в умовному зображенні, тоді як сфотографувати в усіх подробицях мовленнєві акти просто неможливо; фонація навіть найкоротшого слова потребує безлічі м'язових рухів, які надзвичайно важко розпізнати та зобразити. В мові ж, навпаки, існує лише акустичний образ, який можна передати певним зоровим образом. Адже, коли абстрагуватися від безлічі рухів, необхідних для реалізації акустичного образу в мовленні, кожний акустичний образ виявиться... лише сумою обмеженої кількості елементів або фонем, які, у свою чергу, можна зобразити на письмі відповідною кількістю знаків. Саме завдяки такій можливості фіксувати явища мови словник і граматики можуть правити за її правдиве зображення; мова – це сховище акустичних образів, а письмо надає їм відчутної форми.

§ 3. Місце мови серед явищ людського життя. Семіологія

Викладені в попередньому параграфі характерні риси мови ведуть до виявлення іншої, важливішої особливості. Мова, виділена в такий спосіб із сукупності явищ мовної діяльності, посідає, на відміну від останньої, особливе місце серед проявів людського життя.

Ми щойно переконалися, що мова – це суспільна інституція, яка, проте, за рядом ознак відрізняється від інших інституцій – політичних, юридичних тощо. Аби зрозуміти специфічну природу мови, слід залучити ряд нових фактів.

Мова – це система знаків, які виражають поняття, а отже, її можна порівняти з письмом, з абеткою для глухонімих, з символічними обрядами, з формами ввічливості, з військовими сигналами тощо. Вона лише найважливіша поміж усіх цих систем.

Отож можна уявити собі науку, що вивчає життя знаків у житті суспільства; ця наука становила б частину соціальної психології, а отже, і загальної психології; назвімо її *семіологією* (від грецького *se-meion* "знак"). Вона

має відкрити нам, чим саме є знаки та які закони керують ними. Оскільки цієї науки ще не існує, не можна сказати, якою їй бути; але вона має право на існування, і місце її визначено наперед. Мовознавство – лише частина цієї загальної науки, а закони, які відкриє семіологія, будуть застосовні й до мовознавства, – таким чином, воно опиниться у складі чітко визначеної галузі в системі явищ людського життя.

Точно визначити місце семіології має психолог; завдання ж лінгвіста – з'ясувати, що саме прита-манне мові як особливій системі в сукупності явищ семіології. Це питання буде розглянуте далі, а тут зазначимо лише одне: якщо нам уперше вдалося визначити місце мовознавства серед інших наук, то це лише тому, що ми пов'язали його з семіологією.

Чому ж семіологія, що має, як і кожна інша наука, свій власний предмет, досі не визнана як самостійна дисципліна? Тому що ми обертаємося в хибному колі: з одного боку, мова найбільш придатна для розуміння природи семіологічної проблеми; з іншого боку, для належної постановки цієї проблеми слід би вивчати мову "в собі" (*en elle-meme*); тим часом дотепер її намагаються розглядати переважно в залежності від чогось іншого та зі сторонніх щодо неї поглядів.

Передусім існують поверхові уявлення широкої публіки, яка вбачає в мові лише номенклатуру ..., а це унеможлиблює будь-яке дослідження справжньої природи мови.

Відомий інший погляд — психологів, які вивчають механізм знака в індивіда: це найлегший метод, однак він не виходить за межі індивідуального мовного акту й не сягає мовного знака, суспільного за своєю природою.

Окрім того, навіть побачивши, що знак слід трактувати як суспільне явище, звичайно звертаються лише до тих рис мови, що пов'язують її з іншими суспільними інституціями, більше чи менше залежними від нашої волі, – а отже, проминають ціль, бо залишають поза увагою риси, властиві тільки семіологічним системам у цілому або, зокрема, мові. Адже до певної міри знак завжди уникає як індивідуальної, так і суспільної волі: в цьому й виявляється головна його риса, хоча на перший погляд вона найменш помітна.

Однак ця риса найповнішою мірою наявна саме в мові, хоч і має свій прояв у найменш досліджених явищах. Як наслідок, потреба чи якась особлива корисність семіології залишається непоміченою. Для нас, навпаки, мовна проблема – це передусім проблема семіологічна, і лише завдяки цій важливій

тезі всі подальші міркування набувають сенсу. Якщо хтось прагне розкрити справжню природу мови, йому слід насамперед з'ясувати, що саме в мові є спільного з усіма іншими однопорядковими системами. Мовленнєві ж чинники, які на перший погляд здаються вельми важливими (наприклад, рухи органів мовлення), слід розглядати лише другою чергою, адже вони служать тільки для вирізнення мови з-поміж інших семіологічних систем. Завдяки цьому буде не лише внесено ясність у проблеми лінгвістики, але, на нашу думку, при розгляді обрядів, звичаїв тощо як знаків усі ці явища також постануть у новому світлі, а звідси виникне потреба об'єднати їх у межах семіології та пояснити законами цієї науки.

Розділ IV

ЛІНГВІСТИКА МОВИ ТА ЛІНГВІСТИКА МОВЛЕННЯ

Надавши науці про мову належне їй місце в сукупності знань про мовну діяльність, ми тим самим визначили місце лінгвістики в цілому. Решта елементів мовної діяльності, які складають мовлення, вже самі собою підпорядковуються цій науці, і, власне, завдяки цьому підпорядкуванню всі частини лінгвістики знаходять свої справжні місця.

Розгляньмо для прикладу утворення необхідних для мовлення звуків; мовні органи так само сторонні щодо мови, як електричні апарати щодо азбуки Морзе, яку вони відтворюють. Фонація, реалізація акустичних образів, ні в чому не зачіпає самої системи. В цьому плані мову можна порівняти з симфонією, реальність якої не залежить від способу її виконання; помилки, яких можуть припуститися музиканти-виконавці, ніяк не шкодять цій реальності.

Не погоджуючись з таким відокремленням фонації від мови, можна вказати на фонетичні трансформації, тобто зміни звуків, які виникають у мовленні, але також глибоко впливають і на долю самої мови. Чи справді ми маємо право твердити, що мова існує незалежно від цих явищ? Так, маємо, бо ці явища стосуються лише матеріальної субстанції слів. Навіть якщо вони і впливають на мову як систему знаків, то лише опосередковано, через зміну інтерпретації знаків, до якої спричиняються; саме ж це явище нічого фонетичного в собі не має (...). Певний інтерес можуть становити пошуки причин цих змін, і тут вивчення звуків нам допоможе; однак це не головне: для науки про мову завжди буде досить констатувати звукові трансформації та вираховувати їхні наслідки.

Міркування, висловлені тут щодо фонації, будуть правильними і щодо всіх інших складників мовлення. Діяльність мовця повинна бути досліджена цілою сукупністю дисциплін, які мають право на місце в лінгвістиці лише завдяки своєму зв'язку з мовою.

Отже, вивчення мовної діяльності поділяється на дві частини: перша, найголовніша, має за предмет саму мову, як суспільну по суті і незалежну від індивіда: це наука виключно психічна; друга частина, другорядна, має за свій предмет індивідуальний аспект мовної діяльності, тобто мовлення, включаючи фонацію: вона психофізична.

Без сумніву, ці два предмети тісно пов'язані між собою і один одного зумовлюють: мова необхідна, аби мовлення було зрозумілим і завдяки цьому результативним; проте мовлення необхідне, аби сформувалася мова; в історичному плані факт мовлення завжди передує мові. Звідки б узявся зв'язок поняття зі словесним образом, якби такий зв'язок не мав місця від початку в акті мовлення? З іншого боку, лише слухаючи інших, ми навчаємося своєї рідної мови; мова відкладається в нашому мозку тільки внаслідок численних актів досвіду. Нарешті, саме завдяки мовленню мова зазнає розвитку: наші мовні навички змінюються від вражень, отриманих під час слухання інших. Отже, існує взаємозалежність між мовою та мовленням: мова — це водночас і знаряддя, і продукт мовлення. Однак усе це не заважає мові та мовленню бути двома цілком різними речами.

Мова існує в колективі як сукупність відбитків, відкладених у кожного в мозку, на зразок словника, цілком тотожні примірники якого були б у користуванні багатьох осіб (...). Отже, це щось таке, що є у кожної особи, але водночас є загальним для всіх і перебуває поза волею тих, хто ним володіє. Цей спосіб існування мови можна показати такою формулою:

$$1 + 1 + 1 + 1 + \dots = I \text{ (колективний взірець).}$$

Яким же чином у тому самому колективі наявне мовлення? Воно є сумою того, що люди говорять, і включає: а) індивідуальні комбінації, залежні від волі мовців; б) акти фонації, так само залежні від волі мовців і необхідні для здійснення цих комбінацій. Отож, у мовленні немає нічого колективного: його прояви індивідуальні та миттєві, тут немає нічого, окрім суми окремих випадків за формулою: $(1 + 1' + 1'' + 1''' \dots)$.

Виходячи з цих міркувань, було б недоладно поєднувати під одним кутом зору мову і мовлення. Мовна діяльність як ціле – непізнавана, бо неоднорідна; пропонувані ж нами розрізнення та субординація прояснюють усе.

Таким є перше розгалуження, з яким маєш справу, щойно почавши займатися побудовою теорії мовної діяльності. Слід обрати один із двох шляхів і дотримуватися його; одночасно йти обома неможливо.

В крайньому разі, можна залишити назву лінгвістики за кожною з цих двох дисциплін і говорити про лінгвістику мовлення. Однак її не треба змішувати з власне лінгвістикою, – тією, єдиним предметом якої є мова.

Ми розглядатимемо далі лише цю останню; і навіть якщо при викладі матеріалу часом шукатимемо пояснень зі сфери досліджень мовлення, то завжди намагатимемося не стирати грані, що відокремлює ці дві галузі.

Розділ V

ВНУТРІШНІ ТА ЗОВНІШНІ ЕЛЕМЕНТИ МОВИ

Наше визначення мови передбачає, що ми усуваємо з поняття "мова" все стороннє щодо її організму, її системи, словом, усе те, що відоме під назвою "зовнішня лінгвістика", – хоча ця лінгвістика й займається важливими речами і саме її найчастіше мають на увазі, приступаючи до вивчення мовної діяльності.

Передусім це стосується всіх точок дотику лінгвістики з етнологією, усіх зв'язків, що можуть існувати між історією мови та історією раси або цивілізації. Ці дві історії взаємно пов'язані й переплетені, – це дещо нагадує відповідності, встановлені нами між явищами власне мови (...). Звичаї народу позначаються на його мові, а з іншого боку, значною мірою саме мова формує народ.

Далі слід згадати про стосунки між мовою та політичною історією. Великі історичні події – як-от римське завоювання – мали незліченні наслідки для багатьох сторін мови. Колонізація як одна з форм завоювання переносить мову в інше середовище, а це спричиняє зміни в самій мові. На підтвердження цього можна було б послатися на численні факти: так, Норвегія, об'єднавшись з Данією, прийняла датську мову; щоправда, тепер норвежці намагаються звільнитися від цього мовного впливу. Внутрішня політика держав відіграє не меншу роль у житті мов: деякі держави, наприклад Швейцарія, допускають співіснування кількох мов; інші, як, наприклад, Франція, прагнуть до мовної єдності. Високий рівень культури сприяє розвитку деяких спеціальних

мов (юридична мова, наукова термінологія тощо). Це приводить нас до третього питання: стосунки між мовою і такими установами, як церква, школа тощо, які, в свою чергу, тісно пов'язані з літературним розвитком мови, – феномен поготів загальний, бо невіддільний від політичної історії. Літературна мова в усіх напрямках виходить за межі, здавалося б, визначені для неї літературою: досить згадати про вплив на літературну мову з боку салонів, королівського двору, академій. З іншого боку, стосунки між нею та місцевими діалектами звичайно загострені (...). Лінгвіст має також розглядати взаємні зв'язки книжної та повсякденної мови, адже всяка літературна мова як продукт культури веде до ві докремлення сфери свого існування від сфери природної – розмовної мови.

Нарешті, до зовнішньої лінгвістики належить і все, що стосується географічного поширення мов та їх діалектного подрібнення. Без сумніву, саме в цьому відмінність між нею та внутрішньою лінгвістикою сягає вершин парадоксу, адже географічний чинник тісно пов'язаний з існуванням мови; проте насправді він не зачіпає внутрішнього організму самої мови.

Іноколи кажуть, що цілком неможливо відокремити всі ці питання від вивчення власне мови. Цей погляд переважає особливо відтоді, як стали наполягати на вивченні "реалій". Бо справді, чи не залежить грама тичний організм мови від сталих зовнішніх чинників мовної зміни – як організм рослин залежить від впливу середовища: ґрунту, клімату тощо? Здається очевидним, що неможливо правильно пояснити технічні терміни або запозичення, якими рясніє мова, без розгляду їхнього походження. І чи можна відрізнити природний, органічний розвиток певної мови від її штучних форм на зразок літературної мови, тобто форм, зумовлених зовнішніми чинниками і, отже, неорганічними? Чи не бачимо ми, як поряд з місцевими діалектами безупинно розвивається загальнонародна мова?

Ми вважаємо досить плідним вивчення зовнішніх лінгвістичних явищ. Проте буде помилкою стверджувати, що без них неможливо пізнати внутрішній організм мови. Для прикладу розгляньмо запозичення іноземних слів. Насамперед слід зазначити, що воно в жодному разі не становить постійного елемента у житті мови. У деяких віддалених долинах існують говірки, які, так би мовити, ніколи не прийняли ззовні жодного штучного елемента. Чи можна твердити, що ці говірки перебувають за межами нормальних умов мовної діяльності, що вони неспроможні дати про неї певне уявлення, що їх слід вважати "тератологічними" винятками, як такі, що не зазнали змішувань? Найістотніше ж те, що запозичене слово

вже не видається таким, відколи його вивчають у складі системи, – там воно існує лише завдяки своїм стосункам і протиставленням з іншими пов'язаними з ним словами, як і всяке інше питоме слово цієї мови. Взагалі кажучи, немає жодної потреби знати про умови, в яких розвивалася певна мова. Стосовно деяких мов, наприклад зендської або старослов'янської, нам навіть достеменно невідомо, які саме народи ними говорили; а однак, це незнання аж ніяк не заважає вивчати їх як такі й досліджувати перетворення, яких вони зазнали. В усякому разі, слід розрізняти обидві точки зору – і що послідовніше, то краще.

Найвагомішим аргументом тут є те, що кожна з них створює свій особливий метод. Зовнішня лінгвістика може накопичувати одну по одній подробиці, не почуваючи себе затиснутою в лещатах системи. Наприклад, кожний автор групуватиме на свій розсуд факти поширення мови поза межами її основної території; при з'ясуванні чинників, які беруть участь поряд із говірками у формуванні літературної мови, можна завжди вдатися до простого переліку; коли ж автор розташовує факти в певному порядку, то це робиться виключно з потреби кращого викладу. Стосовно внутрішньої лінгвістики картина зовсім інша: довільне розташування тут неприйнятне; мова – це система, підпорядкована лише власному порядку. Краще зрозуміти це допоможе порівняння з грою в шахи. Тут відносно легко можна відрізнити, що належить до зовнішнього, а що – до внутрішнього: те, що ця гра прийшла до Європи з Персії, факт зовнішній; навпаки, внутрішнє становить усе те, що стосується системи та правил. Якщо я заміню дерев'яні фігури на фігури зі слонової кістки, то ця заміна буде байдужою для системи; коли ж я зменшу чи збільшу кількість фігур, така зміна глибоко зачепить "граматику" гри. Щоправда, розрізнення такого роду, очевидно, потребує уважності, тобто в кожному випадку треба ставити питання про природу явища і, розв'язуючи його, керуватися правилом: внутрішнім є все те, що будь-якою мірою змінює систему.

ПЕРЕДМОВА ДЛЯ ВСІХ МОЖЛИВИХ ЧИТАЧІВ

Наша українська мова – це одна з п'яти з половиною або навіть із шести тисяч мов сучасного світу. Люди, що розмовляють цими мовами, можуть мати однакові думки та почуття, але виражають їх по-різному своїми мовами, як схожими одна на одну, так і зовсім не схожими. Здавалося б: усі люди незалежно від кольору шкіри – білого, жовтуватого чи брунатного або майже чорного – однакові за будовою свого тіла, але чомусь вони розмовляють різними мовами і без навчання не можуть розуміти один одного. На це питання в історії людства були різні незадовільні відповіді. Вам, звичайно, відоме біблейське оповідання про те, що бог покарав людей, які нібито будували височенну башту, щоб зійти на небо, урізноманітвивши мови так, аби різні люди не могли розуміти один одного. Це найвна легенда, характерна для далекого минулого людства. Однак навіть сучасна наука не може з'ясувати, чи була в прадавніх предків теперішніх людей одна спільна мова (ще тоді, коли предки тільки ставали людьми), чи в різних краях світу, де проживали предки, склалися різні мови. Зрозуміло, що від усіх наук не можна вимагати, щоб вони дали прості й задовільні відповіді на всі можливі запитання, але вони (тобто їхні представники) можуть точно сказати – на що вони можуть відповісти і на що не можуть відповісти так, як нам хотілося б.

Кожен із нас здатний вивчити яку завгодно мову, розмовляти нею, читати й писати, але для цього потрібен час і цілеспрямовані зусилля. Практичне знання мови буває дуже корисним, але це знання ще не є наукою. Наша наука – мовознавство – це по суті підсумки вивчення якомога більшої кількості людських мов, оскільки вони існують у часі й у просторі. Ця наука ще досить молода порівняно з іншими науками. Про мовознавство як окрему науку (як це буде далі з'ясовано) можна говорити від того часу, коли в Німеччині було видано перші праці з порівняльної граматики та лексикології так званих індоєвропейських мов (це праці Я.Грімма, Ф.Боппа, А.Ф.Потта) – це було на початку ХІХ сторіччя. Цілком зрозуміло, що елементи майбутньої науки про мову вже були в давніх народів ~ у греків та римлян у Європі, в індусів у давній Індії. Наявність цих елементів стала основою для подальших досліджень. Сучасна грамика нашої мови, яку вивчають у школі, значною мірою ґрунтується на цих елементах, але вони були обмежені вивченням однієї мови без огляду її історії. Для становлення мовознавства потрібне було вивчення не однієї окремої мови, а багатьох мов світу, зважаючи на їхні зміни в часі й у просторі. Таке вивчення стало можливим внаслідок зіставлення вже відомих дослідникам мов та ознайомлення з раніше невідомими мовами. До другої половини ХІХ сторіччя теоретичне мовознавство було відомим під назвою "порівняльної граматики". У 1861 році було видано англійською мовою "Лекції щодо науки про мову" англо-німецького мовознавця Макса Мюллера (1823-1900). Німці називали тоді цю науку *die Sprachwissenschaft*, а французи – *la linguistique* (від латинського *lingua* "язик" і "мова"). Від цих назв походять наші – "мовознавство" і "лінгвістика". Перша назва набула в нас більшого поширення, ніж друга.

*Отже, коли в нас ідеться про мовознавство, то це не означає практичного знання мов. Мовознавство – це одна з наук про людське суспільство, які всі разом називаються на відміну від наук про природу "гуманітарними науками" (латинський прикметник *humanus* означає "належний людині" чи "властивий людині" або коротко – "людський").*

Теоретичне мовознавство має насамперед дати настанови щодо вивчення і дослідження мов. Треба знати, як спершу описати ще невідому мову, її граматичну будову, її лексику. Потім спробувати визначити її місце серед інших уже відомих мов, її зв'язки з іншими мовами. Завершенням кожного дослідження має бути відновлення історії мови, її змін протягом її існування. Це буває можливим лише тоді, коли мова має свою писемність, свої тексти різних послідовних епох чи періодів свого існування. Таке вивчення історії окремої мови буває можливим, коли йдеться про такі мови, як грецька, що нам відома від глибокої давнини і в різних своїх варіантах та діалектах. Почуття мовознавця, який приступає до вивчення раніше не відомої вченим мови, можна порівняти з почуттями мандрівника, що, подорожуючи в океані, відкриває ще нікому не відомий острів і починає вивчати його флору і фауну, а також побут його можливих мешканців.

Ця книга під назвою "Про мову і мовознавство" не є підручником: її можна було б назвати "книгою для читання з мовознавства".

На думку її автора, мовознавство має стати однією з наук загальноосвітнього циклу, тобто вивчатися в навчальних закладах поряд із граматиною рідної мови, з історією, географією, біологією, фізикою, хімією, математикою. Для цього, звичайно, потрібні підручники, в яких викладалися б основні засади цієї науки в доступній для учнів формі. Бажано, звичайно, щоб читач цієї книги послідовно переходив від попереднього розділу до наступного, хоч окремі її розділи можна читати і незалежно один від одного.

Треба визнати, що сучасне мовознавство через його різноманітні зв'язки з іншими науками є досить складною наукою і для засвоєння її потрібні певні розумові зусилля і напруження пам'яті.

Як і кожна наука, мовознавство має свою термінологію. Багато його термінів уже мають бути знайомими учням середніх шкіл, які вивчали граматику рідної мови, але серед мовознавчих термінів виявиться і чимало нових, що їх треба засвоїти.

Серед цих нових термінів більшість було створено на основі лексики латинської та грецької мов, і ці терміни стали вже міжнародними – термінологічними інтернаціоналізмами. Слід звернути увагу і на те, що автор дозволив собі створити кілька нових термінів за зразком уже поширених у науці. Так, наприклад, за зразком терміна "конотація" – уточнення значення якогось слова в тексті за допомогою інших (слів, що стоять перед ним чи після нього – автор використовує створені ним терміни – консигнація і контермінація та їхні можливі синоніми, створені на основі української лексики – "співзначення" і "співпозначення". Проте, використані тут у тексті книги терміни іншомовного походження "денотація, десигнація, детермінація" замінити якимись

українськими синонімами виявилось зовсім неможливим. Зважаючи на прискорений розвиток наук у сучасному світі, виникнення нових наукових термінів слід розглядати як збагачення нашої лексики.

У тексті цієї книги майже немає посилань на популярну і тим більше на суто наукову літературу з питань мовознавства, щоб не утрудняти читання книги.

Як і в усіх інших науках, і зокрема гуманітарних, у сучасному мовознавстві існують різні погляди вчених на факти і явища мови, є різні напрями досліджень.

Ця обставина не знайшла свого відображення в цій книзі через обмеженість її обсягу та її призначення.

Був намір додати до тексту книги ілюстрації – схеми, малюнки, таблиці, але з технічних причин це виявилось неможливим. Звичайно, автор історії греко-перських воєн Геродот (V ст. до Н.Х.) мав рацію, сказавши, що "Вуха для людей менш надійні, ніж очі" (кн. I, розд. 8). Будучи за своєю освітою філологом-класиком, автор виразно підкреслює важливість знання давніх мов і класичної філології як для порівняльно-історичного мовознавства, так і для загального мовознавства.

Дуже важко було у викладі основ загального мовознавства вирішити: про що треба сказати більш-менш докладно, а про що лише побіжно. Чи правильними були прийняті тут рішення, чи ні, про це нехай скажуть шановні фахівці.

ПЕРЕДМОВА ДЛЯ МОВОЗНАВЦІВ

Коли я закінчив писати цю книгу, я ще не знав, як краще назвати її. Спершу її було написано російською мовою і вона призначалася для тих, хто розмовляє цією мовою. Я назвав її "Речь о языке", а згодом "Беседы о языке". Після того я досить ґрунтовно переробив російський варіант тексту і за порадою моїх учнів – випускників Київського університету, де я впродовж багатьох років викладав "загальне мовознавство", на основі першого варіанту склав другий варіант уже українською мовою і для тих, хто розмовляє цією мовою. Його було названо "Про мову і мовознавство". Не можу сказати, що ця назва мені подобається, але, врешті-решт, треба, щоб книга мала певну назву. Сказати правду, я хотів би назвати цю книгу "Промова про мову, але певен того, що жоден видавець чи редактор не міг би прийняти такої назви. Загальновизнане протиставлення мови як комунікативної системи та окремих актів мови в російському мовознавстві одержало назву протиставлення "языка" і "речи". Наше слово "мова", власне кажучи, означає і те, що російське "язык", і те, що російське "речь". Відповідником російського "речь" є також наше слово "промова", і я гадаю, що це наше слово може бути науковим терміном. Проте, коли в нас була прийнята Соссюрівська схема протиставлення: *la parole + la langue = le langage*, то в російському мовознавстві її переклали як: *речь + язык = речевая деятельность*. У нас було прийнято: *мовлення + мова = мовна діяльність*. Ясно, що мова — *la langue* є системою мовних знаків і правил їхнього сполучення для передачі інформації в мовному спілкуванні (комунікації) людей. Натомість "промова" (фр.

la parole, рос. речь) є часткова реалізація мовної системи в мовному спілкуванні людей. Я не бачу великої потреби в терміні "мовна діяльність" (фр. *le langage, рос. речевая или языковая деятельность*). Нам вистачило б мати два терміни: "мова", тобто мовна система і "промова", тобто мовний акт. На жаль, у нас для означення мовного акту почали вживати, на мій погляд, незграбний термін "мовлення" замість властивого нашій мові слова "промова". Щоб перекласти російський прикметник "речевой", хтось вигадав зовсім непотрібний термін "мовленневий". Я вживатиму замість нього "мовний" (наприклад, "мовний акт"). Що ж до слова "мовлення", я гадаю, що його можна вживати рівнобіжно зі словом "промова". Це застереження, мабуть, не завадить зробити тут у передмові для мовознавців. Взагалі я уникаю вживати нові терміни замість тих, які вже набули в нас загального визнання. Проте я часто наводжу синоніми старих термінів, зокрема такі, які трапляються в новій науковій літературі. Остаточно уникнути використання термінологічних новотворів було неможливо, але я намагався якнайпростіше пояснити їх.

Я не маю ніяких претензій щодо новаторства в галузі загального або теоретичного мовознавства. Викладаючи його основи, я хотів показати всі його різноманітні зв'язки з іншими науками про людину, про людські суспільства, про природне оточення людства. Мабуть, саме в цьому моя книга де в чому відрізняється від інших підручників та посібників, у яких викладаються основи сучасного мовознавства. Моїм наміром було зробити цікавим для інших те, що цікавить мене самого. Наскільки мені пощастило це зробити, нехай судять мої компетентні критики.

Крім цілком зрозумілих труднощів із нашою термінологією, я часто перебував у нерішучості в передачі іномовних власних імен і назв. У цій галузі наші російські колеги мають перевагу перед нами, оскільки в них є давня традиція транскрипції давньогрецьких і латинських імен, хоч і дуже строката традиція з її непослідовністю. Як нам писати і вимовляти тепер такі назви: Афіни, Фіви, Корінф, згідно з російською традицією, чи Атени, Теби, Коринт, згідно з західноєвропейською традицією? Коли я перекладав "Історії" Геродота, мені було дано настанову писати всі такі назви та імена так, як вони передаються в підручниках для середніх загальноосвітніх шкіл. Однак ті назви та ймення, які там не зустрічаються, я передавав за власним розумінням, тобто якнайближче до науково встановленої вимови античних мов.

Традиція дореволюційних класичних гімназій наказує нам писати і вимовляти: Г.Юлій Цезар, М.Туллій Цицерон, П.Овідій Назон тощо, але я був би не від того, щоб ми писали й вимовляли: Г.Юлій Кайсар, П.Овідій Насон, М.Тулій Кікерон. Прошу пробачення в прихильників гімназичної традиції! Можу запевнити їх у тому, що в цій книзі я був із поваги до них непослідовним у передачі таких імен.

Варто, мабуть, тут згадати про одну правописну деталь (адже для мовознавців усі деталі є важливими): для передачі нашою мовою іноземних слів, що в них протиставляються звуки [g] і [h], у нас найчастіше використовується літера Г г. Запропонована передача G g літерою Г г із семіотичного погляду є не дуже виразною. Краще, на мій погляд, було б використовувати в цьому разі

якийсь надрядковий значок, наприклад, Г г: Гордій, Горгона, Герон, Галлія, Германія, Гай (=Gaius) на відміну від Гера, Геракл, Гермес, Гефест, Гіппократ тощо.

Коли доводилося транскрибувати іномовні слова (а саме тих мов, що мають свою писемність — санскрит, давньогрецька, арабська, фарсійська, єврейська, китайська, японська та інші), що в нас передаються за допомогою наших або латинських літер, ми відокремлювали їх у тексті квадратними дужками, наприклад, санскр. [asmi], гр. [esmi], гот. [it] тощо.

До особливості цієї книги можна віднести те, що в ній багато прикладів із сучасної російської мови та літератури. Це пояснюється тим, що перший її варіант було написано російською мовою і він призначався для російськомовних читачів, але також і тим, що з усіх слов'янських мов саме російська мова є найближчою до української мови і найбільш зрозумілою для українських читачів. Наша майже в усіх краях України поширена російсько-українська двомовність, як відомо, історично зумовлена. Ця двомовність не є негативним фактом нашої мовної дійсності. Російська мова для нас є ключем від скарбниці багатющої російської культури і можливістю мовного спілкування з усіма народами колишньої російської імперії, які так само двомовні, як і ми. Зіставлення цих двох мов — російської та української як у сфері лексики, так і в сфері граматики, є дуже корисним для мовознавчих досліджень.

Посилання на те, що знання російської мови і двомовність є шкідливим явищем для "чистоти" української літературної мови є з наукового погляду невиправданими, бо побутова мішанина мов (так званий суржик) характерна лише для людей, байдужих до своєї щоденної мови, або для людей недостатньо освічених. Чітке протиставлення близькоспоріднених мов є ознакою людей із вищою освітою.

Отже, на властиву для більшості з нас історично зумовлену російсько-українську двомовність не треба дивитися як на негативне явище. Можна навіть сказати, що вона певною мірою корисна для мовознавців і потребує спеціальних досліджень.

На завершення я маю приємність скласти подяку моїм колишнім студентам, які прелімінарно редагували український текст цієї книги: Н.Ф.Клименко, О.Д.Пономареву, А.М.Чердаклі, а також моїм колегам, які допомогли оформити текст: В.В.Іванову і В.Б.Кочаровій, і ще всім тим, хто взяв на себе труд публікації цієї книги.

А. БІЛЕЦЬКИЙ

РОЗДІЛ I

МОВОЗНАВСТВО – НАУКА ПРО МОВИ

Люди, які не одержали гуманітарної освіти, часто не знають, що вже майже 200 років існує наука про мову людини, мови різних народів, народностей і

племен, про усне і писемне мовлення. Передовсім пояснимо, як слід розуміти те, що мовознавство або лінгвістика – це одна з гуманітарних наук.

Усі науки, що зараз існують, можна поділити на ті, предметом вивчення яких є природа – фізика, хімія, географія, геологія, біологія, астрономія і т.ін. – й ті, предметом вивчення яких є людина, люди, суспільство людей, людська культура в усіх її багатоманітних проявах.

Ці науки про людину і людей прийнято називати гуманітарними, тобто прикметником, в основі якого в кінцевому підсумку лежить латинське *humanus, humana, humanum* – людський, властивий людям.

До цих наук належать: історія, або точніше, історична наука, філологія (про неї далі), мовознавство, літературознавство, або наука про літературу, мистецтвознавство та ще інші різні, так звані проміжні, науки. Мовознавство, літературознавство, мистецтвознавство можна розглядати як галузі про культуру – культурологію.

Мовознавство та літературознавство часто, і не без підстав, об'єднують під однією назвою – філологія. Філологія – це давньогрецький термін, що складається зі слів "філос", тобто той, хто любить, і "логос" – тут у розумінні "наука". Отже, філологію можна розуміти як науку про різні прояви людської мови, як усної, так і писемної.

Потрібно сказати, що поділ усіх наук на дві частини дуже умовний і не відбиває справжнього стану предметів дослідження, тому що всі науки так чи інакше пов'язані між собою і взаємозумовлені одна одною.

На це звернув увагу Марк Туллій Цицерон (106-43 рр. до Н.Х.) у своїй промові на захист поета Авла Ліцинія Архія: "Адже всі науки, що виховують освічену людину, ніби зв'язані між собою спільними ланцюгами і до певної міри споріднені одна з одною". Зрозуміло, що в його час наук було незрівнянно менше, ніж у наші дні, коли майже щороку народжується яка-небудь нова наука і одночасно розвиток наук іде в бік їхньої дедалі вужчої спеціалізації і ще більшого зближення одна з одною.

Отже, можемо сказати, що мовознавство як одна з гуманітарних наук є частиною культурології і так чи інакше пов'язана з багатьма іншими науками, особливо в наш час, коли спостерігається прагнення до взаємозближення наук (інтеграції наук).

Оскільки людська мова – це складна система знаків, вивчення її входить також у компетенцію науки про знаки і знакові системи, – в компетенцію семіотики, але про це докладніше буде сказано далі.

Людину можна вивчати як частину природи, і це предмет таких наук, як анатомія, фізіологія, психологія, антропологія, а також як члена певного суспільства з його культурою і мовою. Це предмет таких наук, як соціологія, етнологія, етнографія і, звичайно, культурологія і мовознавство, тому що мова – це суспільне явище і головний засіб спілкування людей, вираження їхніх думок і почуттів. За допомогою мови ми здобуємо знання, зберігаємо їх у нашій

пам'яті, передаємо їх іншим людям і використовуємо в міру потреби в нашому житті.

Про недосконалість поділу наук на два класи: науки про природу і науки про людину і людей – свідчить також і те, що існують науки, в компетенцію яких увіходить вивчення мисленнєвих здібностей людей, однак їх не називають гуманітарними. Це такі науки, як математика – наука про закономірності в галузі чисел і абстрактних величин, логіка – наука про закони правильного мислення, теорія пізнання (гносеологія) та деякі інші. Крім того, філософію, що повинна бути узагальненням наших знань про довкілля і про нас самих, не можна віднести тільки до наук про природу або до наук про людей: вона виходить за межі цього поділу.

З того часу, як люди навчилися розмовляти, у них розвинулося два види мислення: специфічно людське – мовне і властиве також тваринам – образне мислення, засноване на сприйнятті світу органами чуття (аналізаторами). Це зумовлює діалектичну єдність людської мови і мовного мислення: мова є головним засобом вираження думок. На цьому ґрунтується зв'язок науки про мову з науками про закономірності людського мислення.

Зі сказаного вже можна дійти висновку, що знайомство з сучасним мовознавством важливе для освіченої людини не менше, ніж з тими науками, які вивчаються в середній школі.

Зараз кожна освічена людина крім своєї рідної мови до певної міри володіє ще однією або навіть кількома іноземними мовами. Звичайно, це володіння буває різного роду. Є люди, що читають і, певна річ, розуміють текст іноземною мовою, але не розмовляють нею. Є і такі, що не тільки вільно розмовляють іноземною мовою, а й правильно пишуть нею. При всьому цьому не всі знавці мов можуть бути мовознавцями. Вони можуть бути практиками, практично володіти мовою, однак не знають її історії, стосунків мов одна з одною; і не бути теоретиками. Слід сказати, що мовознавство — це теоретичне, а не практичне знання мов.

У мовознавстві відмінність між мовознавцем-теоретиком і мовознавцем-практиком полягає в тому, що мовознавцеві-практику не обов'язково знати теорію, тобто мовознавство. До певної міри мав рацію засновник сучасного мовознавства Фердинанд де Соссюр (1857-1913), сказавши напівжартома-напівсерйозно: мовознавець – це людина, яка знає дещо про всі мови, але практично не знає жодної мови (певна річ, за винятком своєї рідної!). Його учень Антуан Мейє (1866-1936) – спеціаліст у галузі порівняльно-історичного мовознавства, залишився незадоволеним таким зауваженням учителя і практично опанував кілька індоєвропейських мов, серед них і таку, як вірменська. Практичне знання багатьох мов — багатомовність чи поліглотія ("глотта" по-грецькому означає "язик" і "мова", а "полі" – "багато") не є обов'язковою прикметою мовознавця як ученого.

Понтійському цареві Митридату VI Євпатору (132-63 рр. до Н.Х.) приписували знання 22 мов його підданих у Малій Азії. Побіжно відзначимо, що пам'ять про нього зберігається в Криму – гора Митридат у Керчі й місто Євпаторія.

Відомим поліглотом і одночасно мовознавцем був італієць Альфредо Тромбетті (1866-1922), прихильник єдності походження (моногенезу) всіх мов, які, на його думку, поширилися по всьому світові з Індії. Серед російських сходознавців видатним знавцем багатьох східних мов був Євген Дмитрович Поліванов (1891-1938).

Звичайно, кожна, навіть не дуже освічена, людина практично добре знає свою рідну мову, але в якомусь одному вимірі, скажімо, в одній її площині, якою може бути побутова (щоденна) розмовна мова. Однак, будь-яка "жива" (та, що існує тепер) мова перебуває в трьох вимірах: у минулому (її історія), у теперішньому (як кажуть спеціалісти, її актуальний узус (вживання) і в майбутньому, тобто в її можливостях, незалежно від того, чи реалізовані вони в мовленні, чи тільки можуть бути реалізовані.

Кожна людина, що розмовляє по-українському, відчуває різницю між щоденною розмовною мовою і письмовою літературною мовою, мовою наукової і художньої літератури, офіційних документів, мовою газет і журналів, хоча всі ці різновиди тієї самої мови співіснують і не ізольовані один від одного. Можна сказати, що минуле і майбутнє живуть у теперішньому кожної мови.

У наступних розділах буде подано виклад тих питань, які представники широкого загалу ставлять мовознавцям, і тих відповідей, які мовознавці дають на них. У першу чергу, це питання про те, як різні мови ставляться одна до одної, чи можна яку-небудь думку абсолютно точно передати засобами різних мов. Це – проблема перекладу, така важлива для правильного взаєморозуміння різномовних народів.

Коли йдеться про мови сучасних народів зі схожими культурами, то завдання перекладу з однієї мови на іншу при доброму знанні обох мов, тієї, з якої перекладають, і тієї, якою перекладають, у принципі розв'язується досить просто. Однак це тоді, коли йдеться не про переклад творів художньої літератури. У цьому випадку важливим виявляється не тільки зміст, але й особливості форми твору. Тут уже не можна покладати надії на буквальный чи дослівний переклад (*див. розд. XII*). Перекладачі художньої літератури, особливо поетичних творів, багато разів замислюються над тим, "що перекладається і що не перекладається".

Багатьох хвилює питання про багатство і бідність мов. Неважко зрозуміти, що літературна мова народів з традиційною писемністю щодо своїх виражальних засобів безумовно виявляється багатшою за усне мовлення тих, хто спілкується цією мовою (*див. розд. XXVI*).

Повинно бути зрозумілим, що "багатство" чи "бідність" мов залежать від тієї культури, яку виражає мова (*див. розд. XIX*). Ясно, що не існує об'єктивних критеріїв для оцінки цих якостей різних мов. Можна говорити про бідність чи багатство (з нашого погляду!) культури того чи того народу, але не про бідність чи багатство їхніх мов.

Чи існують на світі гарні й негарні мови? Мовознавець може почути таке: "Італійська мова красива, а грузинська мова некрасива!" Зрозуміло, це справа

смаку, і навряд чи знайдеться людина, яка скаже, що її рідна мова некрасива. При естетичній оцінці мов, звичайно, звертають увагу на їхнє звучання, але звучать вони для різних людей неоднаково. Багато залежить ще і від того, як говорять цією мовою.

Ті, хто вивчає іноземні мови, часто скаржаться на те, що мова, яку вони опановують, важка. Мовознавець відповість цим людям, що немає мов, легких для вивчення, і при засвоєнні іноземних мов у кожній з них можуть бути труднощі різного роду. Важким може бути звуковий лад (фонетика) чужої мови, її морфологія (відмінювання, дієвідмінювання, якщо вони є в іноземній мові), її синтаксис – правила сполучуваності слів у реченнях. При зіткненні з труднощами не треба відступати: труднощі краще запам'ятовуються. Мабуть, тому, хто розмовляє по-українському, легше вивчити російську мову, ніж китайську або ж японську.

Не слід з упередженням ставитися до штучних міжнародних мов. Необхідно пам'ятати, що їхнє призначення в тому, щоб зробити зручним спілкування різномовних народів. Вони сконструйовані не для того, щоб замінити національні мови, а для того, щоб поруч із ними стати допоміжним засобом спілкування. У граматиках штучних мов немає винятків з правил. У цьому плані штучні мови справді легкі для вивчення. їхній лексикон складається зі слів, найбільш відомих (що вивчаються в школах) європейських мов (*див. розд. XI*).

Поряд із народними (національними, етнічними) мовами в сучасному світі поширені мови, якими користуються для різного роду міжнародних стосунків, як, наприклад, англійська, французька, російська. Така їхня роль зумовлена історично. Це не означає, що ці мови, які самі по собі стали певною мірою міжнародними, мають якісь переваги перед іншими, вони зовсім не кращі за інші мови. їхня роль пов'язана з політичним та економічним впливом тих націй, які ними розмовляють (*див. розд. XI*).

Величезним винаходом в історії людства був винахід письма десь на межі четвертого і третього тисячоліття до Н.Х. Це було в Африці й на Близькому Сході й дещо пізніше також в Індії та Китаї.

Писемні знаки поступово утворилися з малюнків, зі схематичних зображень предметів довкілля. Спочатку це було так зване ієрогліфічне письмо (Єгипет, Месопотамія), з нього розвинулося буквене письмо (Фінікія, Греція). Зараз більшість народів для своїх мов використовує буквене письмо (алфавіт, *див. розд. V*).

Різні типи писемних знаків розвивалися в напрямку від знаків, які виражали ідеї (поняття), до знаків, що передавали слова певної мови, потім поєднання звуків (склади певної мови) і, нарешті, окремі звуки певної мови, це вже були букви (буквене або алфавітне письмо). Від греків буквене письмо перейшло в Італію до етрусків і римлян. Це найбільш поширене тепер латинське письмо з деякими його видозмінами. Слов'янські азбуки (алфавіти) – кирилиця і глаголиця – сформувалися на основі грецького письма. Видозміною кирилиці з часів Петра I є російська абетка, а також українська та білоруська.

Ієрогліфічне письмо з перевагою знаків, що виражають ідеї (ідеографія), використовується зараз тільки для китайської та японської мов. Цей різновид письма є зручним для названих мов, і воно не витісняється буквеним письмом. В Індії, в Кореї та в Ефіопії вживаються знаки, що виражають склади поширених там мов (силабографія). Про різновиди письма, дешифрування текстів мов, що вимерли, розповідається в розділі VI. Можна сказати, що мови, які зараз існують, рівноцінні, незалежно від того, скільки людей розмовляють ними. Для мовознавців однаково важливими є не тільки мови, а й такі їхні різновиди, як діалекти (наріччя) і говірки. Ці різновиди мов існують або тільки в усній формі (як розмовне мовлення), або мають також і писемну форму (*див. розд. XXI і XXII*).

Уявімо собі гурт людей, що розмовляють, бесіднують тією самою мовою. У ньому є діти, дорослі, чоловіки, жінки, молоді, старі люди, люди з різних країв, областей, місцевостей однієї великої країни, люди різних фахів, люди з різними освітою й вихованням, мешканці міст і сіл. У кожного своє мовлення, але та сама мова. Скільки людей, стільки й зразків мовлення, проте вони добре розуміють один одного. Особливості мовлення кожного не настільки значні, щоб вони заважали взаєморозумінню. Усі їхні зразки мовлення, узяті сукупно, це і є їхня мова в різних її проявах і реалізаціях. Мова – це сукупність правил, за якими будується мовлення, будується мовне повідомлення, за допомогою яких спілкуються люди. Мова – це норма, її використання в усіх можливих випадках – це узус.

Норма диктується вихованням і освітою, родиною, школою, інститутом, університетом, літературою, театром, кіно, радіо- та телепередачами й усіма засобами "масової комунікації". Нерідко буває так, що норма порушується мовцями в їхньому мовленні, найчастіше несвідомо. "Згідно з нормою" – означає "правильно". Коли "порушується норма" – це означає "неправильно". Однак норма не лишається незмінною. Кожна мова, якою користуються в цьому суспільстві, поступово змінюється в часі й просторі. На ґрунті старої норми утворюється нова, але стара до певної міри ще продовжує існувати.

Отже, з усталених нових правил нагромаджуються винятки. У мовах, що склалися історично, на відміну від придуманих штучно, з правил завжди є винятки. Це означає, що мова живе, розвивається за своїми законами. Вивчення цих законів (точніше висловлюючись, закономірностей або тенденцій розвитку) становить предмет дослідження науки про мови, тобто мовознавства. Розгляд особливостей прояву мови, її писемної та усної форми – компетенція тієї науки, яку називають стилістикою, тобто наукою про стилі, мовленнєві особливості.

Прийнято розрізняти літературну стилістику (вивчення мовленнєвих особливостей літературних творів) і лінгвістичну стилістику, що, власне, вивчає те саме, тільки з лінгвістичного (мовознавчого) погляду. Відмінність між першою і другою стилістикою не має принципового значення. Літературну (точніше – літературознавчу) стилістику визначають як науку про авторські стилі (*див. розд. XXI*).

Мову як головний засіб спілкування людей можна вивчати в її статистиці (коли ми відволікаємося від її розвитку, від тих змін, що в ній відбуваються, від її

історії) та в її динаміці, враховуючи її розвиток. Слідом за Фердинандом де Соссюром (якого ми вже згадували) ми розрізняємо синхронічне мовознавство (описове, або дескриптивне) і діахронічне, або власне історичне мовознавство.

Вивчаючи мову в її статичній, її можна представити як дуже складну знакову (семіотичну) систему, як велику систему, що охоплює кілька малих систем (*див. розд. XVIII*). Розглядаючи мову в її динаміці, можна спостерігати становлення її систем, тенденцію до систематизації, що виявляється в мові, усунення винятків з даної норми, до уніфікації парадигм (малих знакових систем), нормалізації елементів системи, її складників. Усі мовні знаки, за допомогою яких ми спілкуємося, мають своє призначення і своє значення. Вони наділені формою (звуковою формою в усному мовленні) і пов'язаним зі звуковою формою змістом, тобто значенням (семантикою).

РОЗДІЛ II

ФОНЕТИКА, ГРАМАТИКА, ЛЕКСИКА

Вище вже було сказано про основні розділи науки про мову. Потрібно лише пам'ятати, що ці розділи пов'язані з вивченням тих основних частин мови, які також пов'язані між собою і є окремими складниками того цілого, яким є людська мова. Хоча в заголовку тут подається така послідовність: **фонетика, граматика, лексика**, але більш обґрунтованою повинна бути послідовність: **фонетика, лексика**, а потім уже **граматика**. Тут необхідно з'ясувати причину такої послідовності. Передусім пояснімо значення вже відомих з шкільного вжитку термінів.

ФОНЕТИКА

Фонетикою прийнято називати як звуковий склад мови, так і науку, що його вивчає. Лексикою називають словниковий склад мови, а науку, що його вивчає, називають лексикологією. Граматика у нас має кілька значень: 1) це будова мови (її морфологія – у флективних мовах – і її синтаксис); 2) це наука, у завдання якої входить вивчення будови мови і 3) так зветься книжка, у якій описується будова мови.

Як фонетика, так і лексикологія та граматика, коли це назви наук, бувають описовими (дескриптивними, синхронічними, статичними) та історичними (діахронічними, динамічними, тобто спрямованими на вивчення змін мови в часі й просторі).

Зараз ми дуже далекі від того часу, коли найдавніші пращури сучасного людства навчилися користуватися звуковими сигналами для передачі повідомлень, тобто від самого початку людського мовлення. Однак, для розуміння еволюції людської мови скористаємося двома аналогіями: звуковою сигналізацією тварин (переважно птахів і тварин) і розвитком мовлення дітей, починаючи від перших років їхнього життя (*див. розд. III, XIV, XX, XXVII*).

Тварини, що користуються звуковою сигналізацією, передають окремі сигнали, не комбінуючи їх для передачі складніших повідомлень. Ці окремі

сигнали можна дорівняти до окремих слів людської мови. Однак у мові людей мають значення не лише слова, а й сполучення слів і речень (мова – це багатокласна або багатосистемна структура, *див. розд. XVIII*).

Отже, звукову сигналізацію тварин тільки із застереженням можна порівняти з мовою людей (*див. розд. XXVII*). І все-таки людська мова на початку своєї еволюції повинна була розвиватися за зразком звукової сигналізації тварин, перш ніж дійти до поєднання сигналів у висловлюваннях і реченнях.

Дитяче мовлення у своєму розвитку починається від беззмістовного продукування звуків (глоссолалії – лопотіння), потім доходить до усвідомлення звучання і завершується ще в досить ранньому віці засвоєнням дитиною правил сполучуваності слів, а також їхніх змін при поєднанні. Ці три ступені засвоєння мови відповідають трьом складовим частинам великої мовної системи: фонетиці, лексиці, граматиці.

Отже, ведучи бесіду про мову, розпочнімо з фонетики. Тут не йтиметься, подібно до підручників з мовознавства (точніше, до тих, які називаються "Вступами до мовознавства"), про мовленнєвий апарат людини. Це вивчає анатомія людини. Будемо вважати це добре відомим. Перейдемо безпосередньо до наслідків дії цього апарату. Продукування членоподільних звуків людської мови називається їхньою артикуляцією. З усієї сукупності можливих звуків у людському мовленні використовується лише обмежена кількість. Це саме ті, що називаються членоподільними, тобто використовуваними для розрізнення змістових елементів "потoku мовлення", іншими словами, мовного тексту. Цими елементами є не лише слова, але в такій мові, як українська, також і частини слів. Так, наприклад, у слові *багатоманіття* для нас має значення не лише все слово в цілому, але і його частини: *багато-манітт-я*. Закінчення *-я* вказує на те, що це слово — іменник середнього роду в однині. Це важливо для відокремлення його від інших слів і для можливого поєднання його з іншими словами, наприклад: *багатоманіття барв, у доборі засобів вираження творець демонструє багатоманіття* тощо.

Фонетика, як розділ науки про мову, звичайно, пов'язана з розділом фізики, що називається акустикою – наукою про звуки. Фізик скаже, що звук – це коливання пружного середовища, яким у нашій земній атмосфері є повітря. Де немає повітря, там не чути звуків. Так у космічному просторі. Як у кожній науці, у фонетиці є свої терміни, і вони відомі ще учням, однак у школі їх застосовують не до звуків людської мови, а до літер нашого письма.

Слід сказати, що наші літери не завжди точно відповідають звукам нашого мовлення: одна буква може позначати різні звуки. Ось, наприклад, у написаному слові *ясен* буква *я* вимовляється як два звуки [й] – [а]. Залишаючи осторонь історичну фонетику, зупинимось на описовій (дескриптивній, статичній) фонетиці. Не будемо говорити про способи (артикуляції) вимови звуків людського мовлення, однак скажемо про їхню класифікацію в українській літературній мові, не звертаючи уваги на діалекти та говірки української, а також інших мов.

1. Передусім поділимо звуки на два класи: голосні ("звуки голосу") й приголосні, що їх супроводжують. Голосні можуть вимовлятися без приголосних, однак приголосні без голосних вимовляються важко. Кожний склад у нас може бути з одного голосного або з голосного разом із приголосним. У нашій мові шість голосних [а, е, і, у, о, и], що трапляються у словах під наголосом.

....

Сукупність голосних звуків окремої мови називається її вокалізмом. Вокалізм російської мови бідніший від вокалізму, наприклад, таких мов, як англійська, французька, німецька. Російський вокалізм не має таких поєднань двох голосних, які утворювали б один склад, як, наприклад, у німецькій мові: *blau, grau, Frau, Kraut, Straup*. Немає в українській та російській мовах і таких голосних, як німецькі огублені голосні: о та іі, наприклад: *Flote, Gonner, Hohle, schon, Stor, friih, fünf, kiuhl, diinn*. Двоголосні, які утворюють один склад, називаються дифтонгами. У російській мові, наприклад, немає справжніх дифтонгів, але є схожі на них поєднання голосних з напівголосними, як, наприклад: *чай, чей, слой, злой, змей*. Цей й єдиний у російській, як і в українській, мовах напівголосний (власне середньоязиковий або палатальний, піднебінний). Його поєднання з голосними утворюють не дифтонги, а дифтонгоїди.

2. Сукупність приголосних звуків нашої мови називається консонантизмом. В українській мові дуже багатий консонантизм. У ній розрізняються: шумні й сонорні, зімкнені й щілинні, глухі й дзвінкі, губні й носові, передньоязикові, середньоязикові й задньоязикові, бокові й дрижачі (латеральні й вібранти), прості звуки й афrikати, палаталізовані ("м'які") й непалаталізовані ("тверді").

Шумні – це всі приголосні за винятком сонорних ("звучних") – [л], [р], [й]. Шумні поділяються на зімкнені (інакше, вибухові) та щілинні (фрикативні). Зімкненими є [п, б, т, д, к, г, ц, ч], а щілинними [ф, в, с, з, ш, ж, х], а також [г].

Носові [м], [н] у нашій мові тільки дзвінкі. Дзвінкі [б, д, ж, з, г] протиставляються глухим [п, т, с, ш, к, х]. Приклади ви легко знайдете самі.

.....

.....

Транслітерацією називається заміна знаків одного алфавіту на знаки іншого алфавіту, наприклад, українського – латинськими літерами або грецького – латинськими. Мабуть, ви без особливих труднощів прочитаєте вітальну телеграму від вашої подруги з Парижа: *Pozdravliaju dnem rozhdenija zhelaju vsego samogo khoroshego Do vstrechi Esther*.

Звичайно, при відсутності в латинській абетці літер, що відповідали б російським *ш, ж, х, и, ч, ы*, доводиться замінювати їх буквосполуками: *sh, zh, kh, ts* (або *c*), *ch*. Дуже важко відшукати в латинській абетці відповідника російського *ы*.

Вивченню всієї сукупності звуків людського мовлення в сучасному мовознавстві протиставляється вивчення тільки тих звуків, за допомогою яких розрізняються елементи людської мови, передовсім слова та їхні форми.

Формами слів ми називаємо їхні видозміни при відмінюванні та дієвідмінюванні, наприклад: *будинок, будинку, будинку, будинком, (у) будинку, будинки, будинків, будинкам, будинками, (у) будинках*. Це все форми того самого слова *будинок* (для позначення усіх форм у словниках використовується називний відмінок однини).

Живу, живеш, живе і т. ін., *жив, жила, жили* і т.ін. – це форми того самого дієслова *жити* (для позначення всіх форм у цьому випадку використовується інфінітив). Сукупність усіх форм змінюваних у цій мові слів називається їхньою парадигмою.

Якщо у фонетиці вивчаються звуки людського мовлення, то у фонології – фонема, тобто тільки ті звуки, за допомогою яких розрізняються елементи мови – слова та їхні форми. Існують різні визначення того, що таке фонема на відміну від звука людського мовлення. Засновник фонології М.С.Трубецької (1890-1938), головна праця якого перекладена з німецької мови російською – "Основы фонологии", визначав фонему як «сукупність фонологічно важливих рис (ознак) звука людського мовлення» (Фонологічно важливі ознаки – це такі, що розпізнаються тими, хто розмовляє цією мовою в процесі мовного спілкування, і відокремлюються від тих, що не мають значення для взаєморозуміння. Так, наприклад, для тих, хто розмовляє по-українському, не має значення, чи буде голосний [a] в словах *там* і *дам* коротким чи довгим: зміст слів від цього для них не зміниться. Натомість для тих, хто говорить по-німецькому, довге [a] і коротке [a] – різні фонемі, наприклад, у словах *kahn* "човен" та *kann* "я можу", чи довге і коротке [e] – [ɛ] розрізняють слова *beet* "клумба" та *bett* "ліжка", а для українців все одно, як буде вимовлятися: *ера* з довгим чи коротким [e]. Довгота або короткість голосних, наприклад, у російському мовленні, мають не фонологічне значення, а виражають ставлення мовців до їхнього повідомлення (це називається експресивним значенням).

В українській мові голосні під наголосом є фонемами і мають фонологічне значення. Порівняймо, наприклад, форми слів *так, тик, тік, тук, тюк*. Ми розрізняємо їх за допомогою голосних фонем. В усному мовленні нам байдуже, чуємо ми відкрите чи закрите [e] в іменниках *епос, ему*, але для італійця протиставлення відкритих і закритих голосних має фонологічне значення, це в них різні фонемі. Наприклад, *venti* (відкрите [e] – "вітри"), а *venti* (закрите [e] – "двадцять"), *corso* (закрите [o] – "курс"), а *Corso* (відкрите [o] – "корсиканець").

У мові давніх римлян усі голосні були короткими або довгими, і ця їхня властивість була фонологічною. Слово *malum* з довгим [a] означало "яблуко", а слово *пійит* з коротким [a] означало "погане". Отже, коли римлянин казав *e mSlis elige minimum* (з коротким [a]), це означало "з поганого вибирай найменш погане", а це саме, однак з довгим [a], означало: "з яблук вибирай найменше". Якщо римлянин говорив *vɛnit* (з коротким [ɛ]), це було "він приходить", а це саме з довгим [ɛ]) — "він прийшов".

На відміну від латинської та багатьох інших мов, в українській, наприклад, не існує фонологічного протиставлення довгих і коротких голосних. У нашій мові довга й коротка голосна – одна фонема. З фонетичного погляду в реченнях *він крикнув* і *він кричав* [к] і [ч] – різні звуки, але з фонологічного погляду (у фонологічному аспекті) – це два алофони (два варіанти) тієї самої фонемі. Сказане стосується також звуків [г] і [ж] у реченнях *він – добрий друг* і *друже, мені не забути ті дні*.

Фонологічними протиставленнями, або опозиціями, називаються протиставлення звуків, що дають змогу розрізняти слова і форми слів у певній мові. Так, наприклад, в українській мові протиставлення шумних щілинних двофокусних [ш] і [ж] утворює так звану "привативну опозицію", тобто ці приголосні відрізняються один від одного лише однією ознакою: [ш] – глухий звук, а [ж] – дзвінкий. Порівняймо: *шаль* і *жаль*, *шар* і *жар*.

Можна сказати, що фонемі, на відміну від звуків, є абстрактними величинами, звідси їхнє поширене визначення: фонемі – це класи звуків зі спільною основою, тобто основними ознаками; кожен такий клас протиставляється усім іншим класам цієї мови, а всі вони разом утворюють систему фонем, або фонологічну систему, що відрізняє цю мову від інших мов. Фонологія – наука, завданням якої є вивчення звуків людської мови, які наділені функцією розрізнення (дистинктивною функцією) і розмежування (делімітативною функцією), а також визначення системи (набору, інвентаря) фонем певної мови та їх взаємозв'язків і стосунків у фонологічній системі. Зрозуміло, що звуки людської мови не виступають ізольовано, окремо один від одного, а утворюють звукосполюки, що в потоці мовлення, у зв'язному мовленні називаються складами (силабами або силабемами).

Загальна й універсальна модель складу враховує три моменти, що називаються приступом, вершиною і відступом. В українській мові вершиною складу завжди є голосний, і склад може бути реалізованим одним голосним, але все одно в нього розрізняються ці три моменти, що відокремлюють даний склад від інших складів.

В українській мові трапляються склади різних типів: голосний, приголосний – голосний, приголосний – приголосний, наприклад, [і], [та], [ex]. Перед вершиною складу, в приступі, може бути група приголосних, наприклад [струм], після вершини, у відступі, – також група приголосних [монстр]. Склади, що закінчуються голосними, наприклад [сто], називаються відкритими, а склади, що закінчуються приголосними чи групою приголосних, – закритими, наприклад: [сіль], [стіл], [міст].

На відміну від української мови, в якій трапляються відкриті й закриті склади, в японській мові зустрічаються лише відкриті склади: [хана] "квітка", [хіто] "людина", [ханасі] "оповідання, казка", за винятком одного типу складів, що закінчуються приголосним [н], наприклад: [хон] "книжка", [ніхон] "Японія", [кадзан] "вулкан".

Поділ потоку мовлення на склади (сегментація на склади) пов'язаний з особливістю людського мовлення. Дихання людини, що говорить (фонаційне

дихання), відрізняється від дихання людини, що мовчить. Склад містить у собі певну порцію видихуваного людиною повітря під час мовного спілкування. При поділі слів (і словоформ) на склади в мовленні, як і на письмі, перевага віддається відкритим складам, як-ось: *ви-сту-па-ти, ви-би-ра-ти*.

Коли склади закінчуються одним із сонорних [м, н, р, л], то вони відокремлюються від інших так само, як і відкриті: *кир-па, ком-пот, кон-шо-ра, сум-нів*. У написаному чи друкованому тексті поділ на склади виявляється наочним, але в усному мовленні і при його механічному записі важко визначити, де закінчується один склад і починається інший, поділ на склади тут буває так само менш визначеним, ніж у писаній формі.

Складоподіл вивчається у тому розділі фонетики, що називається силабікою [syllabe] – по-грецькому "склад". Існують мови, в яких кожен склад є самостійним у фонетичному і семантичному відношеннях, тобто за своєю формою і за своїм значенням. Такою є, наприклад, китайська мова з усіма її територіальними діалектами. Її склади певною мірою відповідають нашим словам або відрізкам (сегментам) тексту, який має зміст і звучить. Так, у китайській: *бей* "північ", *дун* "схід", *нань* "південь", *сі* "захід". Однак словам нашої мови найчастіше у цій мові відповідають не окремі склади за змістом ("слова-склади"), а поєднання складів зі змістом, наприклад: *кесюе* або *сюешу* "наука", *юйяньсюе* "мовознавство". Зрозуміло, що в нашій мові не кожен склад сам по собі має значення, наприклад: *го-ло-ва*, має значення лише поєднання складів.

Неважко зрозуміти, наскільки важливий у нашій мові наголос. Наголосом в усному мовленні називається виділення серед інших складів якого-небудь складу за його силою (дзвінкістю), довжиною або висотою.

Давайте переконаємося в значенні наголосу на таких прикладах: *обід* і *обід*, *деревина* і *деревина*, *музика* і *музика*, *пташня* і *пташня*, *замок* і *замок*.

У мовах світу розрізняють три види наголосів: силовий, або динамічний, кількісний, або квантитативний, музичний, пов'язаний зі зміною висоти звуків. Тут необхідні відомості з акустики. Сила або дзвінкість звуків залежить від розмірів звукової хвилі, від амплітуди коливань. Тривалість або довгота звуків залежить від тривалості звучання. Висота звуків залежить від кількості коливань у межах якоїсь одиниці часу, наприклад, секунди; чим більше коливань, тим вищий звук. Усе це пов'язано з акустикою та з музикою.

У мовах світу спостерігаються всі ці три види наголосів, але вони мають різні функції. Так, для української й російської мови характерне поєднання силового й кількісного наголосів.

Наголошений склад (склад під наголосом) вирізняється своєю дзвінкістю і відносною тривалістю. Для чеської мови характерний кількісний наголос, тому що в ній існує протиставлення коротких і довгих голосних, наприклад: *biti* "бити" – *biti* "биття", *byti* "бути" – *byti* "буття", *pití* "пити" – *pití* "питво" (надрядковий знак відмічає довготу голосного). У китайській мові існує музичний (висотний) наголос, що має семантичну функцію. Це означає, що кожний склад китайської мови крім вершинного голосного має ще певну висоту (відносно інших складів),

тобто певний тон. У пекінському (точніше – північнокитайському) діалекті розрізняють чотири тони: рівний, висхідний, складний – спадно-висхідний і спадний. Вони розрізняють словесне (лексичне) значення складів. Так, наприклад: [сю] – рівний тон – "вуса (у тварин)", [сюе] – висхідний тон – "вчитися", [сюе] – комбінований – спадно-висхідний тон – "сніг" і [сюе] – спадний тон – "кров". У пекінському діалекті всього 421 склад різної структури, але якщо рахувати з чотирма тонами, то їх виявиться 1324.

У різних мовах наголос буває рухомим (не фіксованим), і нерухомим. Так, в українській мові він може бути на будь-якому складі, якщо лічити від кінця слова, – на останньому, на передостанньому, на післяпередостанньому (третьому від кінця), на четвертому і т.д., наприклад: вималюватися – на шостому складі від кінця.

На відміну від української в польській мові наголос нерухомий (фіксований) на другому складі від кінця слів (за небагатьма винятками), у турецькій мові нерухомий наголос припадає на останній склад слова (також за небагатьма винятками). Це означає, що в польській і турецькій мовах місце наголосу не змінює значення слів та словоформ. Можна згадати ще й про те, що наголоси бувають словесними, тобто в межах окремих слів, і фразовими, тобто в межах висловлювань та речень. Фразовий наголос буває логічним, тобто він виділяє змістовий центр висловлювання або речення. Так, наприклад, те саме речення залежно від місця логічного наголосу може мати різні значення.

Ось спробуйте прочитати таку коротку фразу – речення з п'ятьма різними логічними наголосами (сегменти тексту пронумеровані, й у цій фразі може бути 5 логічних наголосів, від яких залежить додатковий зміст фрази): він не хотів надовго залишатися у Києві: логічний наголос кожного номера виділено його інтонацією (у даному випадку запитальною).

В українській мові (відповідно – в усному мовленні) трапляються такі інтонації:

- 1) нейтральна інтонація – від початку до кінця немає змін рівня висоти: *я сьогодні не виходив з дому;*
- 2) інтонація перелічування – кожний відрізок тексту підкреслюється незначним зниженням висоти: *вона встигла побувати в Англії, у Франції, в Німеччині, в Іспанії;*
- 3) інтонація незавершеного висловлювання – у кінці тексту незначне підвищення висоти перед паузою: *він хотів щось сказати, але раптом..;*
- 4) запитальна інтонація – різке підвищення голосу у кінці речення: *вона була сьогодні в поліклініці?;*
- 5) оклична інтонація – різке зниження голосу в кінці речення: *припини нагадувати мені про це!*

Розділ фонетики, у якому йдеться про наголоси та інтонації, називається ритмомелодикою, або тонікою. У нашому усному мовленні ритмом називається чергування наголошених і ненаголошених складів. Метричні схеми в поезії (див.

розд. XXIX) здійснюються у вигляді ритмічних схем. Метричні схеми називаються також віршованими розмірами.

У мовах флективної будови (в індоєвропейських, семітських та деяких інших) спостерігається явище, яке можна було б назвати "внутрішньою флексією" основ або переміщенням та чергуванням звуків у основах слів. Це явище ще називають альтерацією і воно вивчається в розділі мовознавства, що перебуває ніби на межі між фонетикою та граматиною. Цей розділ мовознавства називають морфонологією. Його назву складено з термінів — мор(фологія) та фонологія.

Переміщення та чергування звуків у основах слів бувають історичними, тобто такими, що відбулися в минулому цієї мови, та діючими нині (актуальними). Ось, приміром, зміни в основі (або точніше – корені) дієслова *брати*: *беру, брав, вибираю* і в утворених від нього іменниках – *вибір, відбір, підбір*, належать до минулого, вони історичні. Такі ж зміни, наприклад, спостерігаються і в інших індоєвропейських мовах: у грецькій "говорю" і *logos* "мовлення", у латинській *tego* "покриваю" і *toga* "плащ".

У російській мові перехід [э] під наголосом в [о] з пом'якшенням (палаталізацією) попереднього приголосного – це явище сучасної мови (актуальне, а не історичне), так, наприклад, *бреду – брёл, веду – вёл, везу – вёз, лежу – лёг, мету – мёл, несу – нёс, пеку – пёк* тощо. Однак у таких випадках, як *бреду – брод, веду – [за]вод, везу – воз, лежу – положу, несу – носит* – чергування [э] – [о] – історичне. У випадку *сизу – сел* чергування історичне, а у випадку *село – сёл* – актуальне.

Як ви, можливо, помітили, не будь-яке [э] під наголосом у російській мові може переходити в [о]. Наприклад, *мёд*, але *медь, знамёна, але мена, ёлка, але ель, щёлка, але щель*. Це пояснюється кількома причинами. У таких випадках, як *ель, мель, цвель* і т.ін., переходу заважає наступний після [э] м'який (палаталізований) приголосний. У таких випадках, як *дело, тело, мена, сено, пена* тощо, те, що [э] не переходить в [о], пояснюється походженням [э] в цих словах з давнього голосного * (ять): д*Ьло, гЬло, м'Ьна, с'Ьно, п'Ьна. Нарешті, у таких випадках, як *атлет, котлета, монета, тарелка, туалет*, – немає цього переходу тому, що це в російській мові слова іншомовного походження, вони ще не асимілювалися настільки, щоб підпорядкуватися актуальному чергуванню.

У слові *медь* [э] не перейшло в [о], як ви, напевно, зрозуміли, з двох причин (*медь > м^дь*). Хоча в таких випадках (а їх у російській мові безліч), як *рука – ручка, река – речка, птица – птичка, лицо – личико, полка – полочка* й т.ін. чергування приголосних історичне, але воно виявляється таким, яке ще не втратило сили й нині, як, наприклад: *казак – казачка, чудак – чудачка, строка – строчка, страница – страничка* тощо.

Якщо вас зацікавлять чергування голосних та приголосних у рідній мові, спробуйте врахувати всі випадки чергувань звуків у основах слів.

Чергуються не лише окремі звуки, але й звукосполуки, як, наприклад: *пустити – пуцу, піст – поцуся, тесть – теца, хвіст – хвоц*.

Навіть при повній тотожності граматичної будови і лексичного складу тієї самої мови у мешканців різних областей і місцевостей спостерігаються особливості у вимові – фонетичні особливості. Фонетисти – фахівці з фонетики – можуть точно визначити ці місцеві фонетичні особливості не тільки сільських, але й міських мешканців. Їхні визначення бувають потрібними навіть карному розшуку. Так, наприклад, затриманий за підозрою у скоєнні злочину говорить на допиті, що він з Харкова, але фонетист доходить висновку, що підозрюваний насправді з Ужгорода.

Усі мови світу відрізняються одна від одної передусім за своїм звуковим складом. Так, наприклад, англійською мовою розмовляють не лише в Англії, але і в Ірландії, у Канаді, в США, в Південній Африці, в Австралії, в Новій Зеландії. Однак навіть при тотожності граматичної будови у фонетиці всіх цих країн спостерігаються помітні розбіжності.

Ви маєте можливість прислухатися до мовлення ваших друзів, знайомих і перших стрічних. Зверніть увагу на особливості вимови кожного з них. Чи не правда, як легко ми пізнаємо іноземця, що розмовляє по-українському, навіть якщо він добре знає мову?

Вміти спостерігати і робити висновки зі спостережень – це початок наукового дослідження. Чи не ставили ви собі питання: скільки може бути членоподільних звуків (відповідно – фонем) у різних мовах сучасного світу? Фонетисти на це питання дадуть вам точну відповідь. Є на світі мови з дуже обмеженою кількістю фонем, як, наприклад, гавайська мова в Полінезії, що при розрізненні довгих і коротких фонем має усього 13 голосних і приголосних, і на відміну від неї, наприклад, деякі мови Кавказу (так звані іберо-кавказькі), у яких кількість приголосних перевищує сім десятків, а кількість голосних обмежується двома-трьома (з варіантами).

ГРАМАТИКА

Граматичну будову мови, яку вивчає граматики, можна порівняти зі скелетом уявного мовного тіла. Цей скелет, набираючи "плоті й крові" лексичного складу мови з його звуковою будовою, оживає і починає діяти. Дійсно, мову можна порівняти з організмом, який піддається змінам у часі й у просторі, розвивається і діє, доки в нього є "соціальна база", тобто суспільство людей, що розмовляють цією мовою.

Граматична будова – це таке начало в мовах, яке їх організує та систематизує. На його підставі створюються звукові й закріплені на письмі тексти (мовленнєві акти), які дають можливість людям (носіям мови) спілкуватися одне з одним.

У розділі "Філософи розмірковують про мову" йдеться про відношення логіки – науки про закони правильного мислення та граматики – науки про граматичну будову мов. Не будемо забігати наперед, але скажемо, що між логікою та граматикою немає тотожності. Саме тому не може бути загальної (універсальної) граматики для всіх мов, але існує загальна логіка, звичайно, з

усіма її різновидами (див.: Философский энциклопедический словарь. - М., 1983, "Логика". - С. 316-321).

Якщо хтось скаже вам: *щука піймала рибалку*, то ви зрозумієте, що це несерйозно, що це, можливо, жарт. У будь-якому випадку, це суперечить елементарній логіці, хоча з погляду граматики української мови це цілком правильно, так само, як *рибалка піймав щуку*. Тут підмет – іменник у називному відмінку однини, присудок — дієслово в минулому часі доконаного виду, прямий додаток – у формі іменника в знахідному відмінку однини. Коротше кажучи, з граматикую тут усе гаразд.

Якщо ми говоримо про іменники та дієслова, про відмінки та числа (однину та множину) – це стосується морфології (по-грецькому [morphē] "форма"), а коли йдеться про підмети, присудки, прямі та непрямі додатки – це стосується синтаксису (також грецьке слово – [syntaxis] "взаємопорядок, взаєморозташування частин якогось цілого").

Не в усіх мовах світу є форми слів або словоформи, як в українській мові, але в усіх мовах існує синтаксис, тобто правила розташування слів у мовленнєвих текстах. Коли йдеться про іменники, прикметники, займенники, прислівники, дієприкметники, дієприслівники, дієслова, прийменники, сполучники, числівники (чи не правда, знайомі шкільні терміни?), то всі вони називаються частинами мови, тобто різними "класами слів". Коли ж ідеться про підмети, присудки, додатки, означення й означувані, обставини часу, місця й способу дії, то вони називаються синтаксичними категоріями (по-грецькому [kategoria] "розряд, сукупність чогось"). Частини мови залежно від будови мови бувають різні, а синтаксичні категорії в основному ті самі.

Опис граматичної будови мов охоплює морфологію та синтаксис.

Тут ми будемо розмірковувати про граматику в межах традиційної або шкільної граматики, засади якої в античному світі були розроблені спершу греками, а згодом їхніми продовжувачами римлянами.

Однак, зробимо застереження про те, що існує кілька підходів до вивчення граматичної будови мов. По-перше, розрізняються описова (дескриптивна, синхронічна) граматики (її вивчають у школах) та історична граматики, тобто вивчення граматичної будови в історичній перспективі з урахуванням її поступових змін (це вже для того, хто хоче стати мовознавцем).

Слід сказати, що для пояснення будь-якого факту в мові, будь-якого явища, треба звернутися до історії, дізнатися, як утворилися певний факт або певне явище. Чому, наприклад, у російській мові ми говоримо *я ем, ти ешь, он ест*, але *мы едим, вы едите, они едят* тощо. Для пояснення цього "різнобою" між одниною й множиною у теперішньому часі цього дієслова слід буде пояснити, що в однині зруйнувалися межі між коренем *led* та особовими закінченнями: *-mī, -sī, -tī, що можна побачити, наприклад, при порівнянні дієвідмінювання цього дієслова в російській та латинській мовах: *ego, es (<edis), est (<edit), edimus, edimis, edunt*.

¹ Зірочка позначає те, що існування цього кореня або слова припускається, що ця форма умовна.

Тільки звернувшись до історії форм дієслова "хотеть", ми зможемо зрозуміти, чому в російській мові існує різниця між формами однини й множини в теперішньому часі цього дієслова: *хочу, хочешь, хочет*, але *хотим, хотите, хотят*. Пояснення дає історична фонетика.

Різницю у відмінюванні слів, наприклад, таких, як *день, дня і путь, путі* тощо, пояснює історична морфологія. Різницю між літописним: **Князю Ярославу кывшу [в] Києве** і сучасним *Когда князь Ярослав был в Киеве* або *Коли князь Ярослав був у Києві* пояснює історичний синтаксис.

Крім описової та історичної граматики сьогодні існують (але це не для шкіл) іще структуралістична граматики, тобто граматики, побудована на засадах структуралізму, того напрямку в мовознавстві, який успішно почав розвиватися в ХХ сторіччі у Західній Європі, а згодом в Америці та Росії. У США виникла трансформаційна граматики або "породжувальна" (генеративна) граматики з ініціативи З.С.Харріса (1909-) та Н.Хомського (1928-). Тут немає можливості викласти основи цих грамастик і тому повернімося до традиційної граматики з її морфологією та синтаксисом.

МОРФОЛОГІЯ

Завданням морфології у флективних мовах (або мовах флективної будови) є вивчення словозміни і словотворення, тобто вивчення парадигм флексії та деривації. Парадигми (грецьке [paradeigma] означає "зразок") – це малі системи форм, що складають у цілому велику морфологічну систему мови.

Морфологічна система організовує (або систематизує) словниковий склад мови, її лексику. Словозміну таких частин мови, як іменники, прикметники, займенники, дієприкметники, числівники ми називаємо їхнім відмінюванням за відмінками та числами. Морфологічна система мови визначає існування у ній певної кількості відмінків та чисел (крім множини та однини колись в українській мові, як і в інших індоєвропейських і семітських мовах, існувала ще й двоїна).

В українській мові розрізняють шість або, якщо вважати кличну форму слів окремим відмінком, сім відмінків в однині та множині. Такою є загальна система, проте вона має в нашій мові різні втілення, різні форми.

Відмінювання слів залежно від їхніх основ та граматичного роду, від належності до різних частин мови, здійснюється в різних формах. Порівняйте, приміром, відмінювання слова *чоловік* з відмінюванням слова *кінь*, відмінювання іменників і прикметників, наприклад, *мудрий чоловік, мудрого чоловіка, добрий кінь, доброго коня*. Зверніть увагу на відмінювання в нашій мові особових займенників: у них відмінки ті ж, що і в іменників та прикметників, але при їхньому відмінюванні докорінно змінюються основи: *я, мене, мені, мною, про мене; ти, тебе, тобі, тобою, про тебе; ми, нас, нам, нами, про нас* тощо. Добре, що ми встигли засвоїти ці дивні форми майже змалечку, інакше довелось би ґрунтовно напружити пам'ять. Такі варіації особових займенників властиві всім індоєвропейським мовам. Якщо ми назвали їх флективними мовами, або мовами з

флексією, то при цьому мали на увазі зміни форм слів при відмінюванні або дієвідмінюванні.

Треба зауважити, що ця флексія (латинське flexio "згинання, вигин") здійснюється за допомогою додавання до основ слів афіксів – особливих часток або елементів, що мають граматичні та лексичні значення. Слід розрізняти префікси, тобто частки, які стоять попереду основ слів, і суфікси, частки, які завершують основи. В українській мові префікси служать в основному для словотворення, наприклад: *мова – розмова, промова, вимова, відмова, умова, змова*, а суфікси використовуються як для словотворення, наприклад: *учень, учениця, учитель, учителька*, так і для словозміни – відмінювання та дієвідмінювання, наприклад: *учень, учня, учню, учнем, про учня* тощо й *учу, вчиш, учишь, учиш, учимо, вчите, вчать* і т.ін.

Дуже цікавою особливістю індоєвропейських мов (також семітських і деяких інших) є наявність у них так званих граматичних родів: чоловічого, жіночого і середнього (тобто ані того, ані того). Ці форми тільки в деяких випадках пов'язані з біологічним розрізненням статей, наприклад: *чоловік, жінка, хлопчик, дівчинка, кіт, кішка, півень, курка*, але у більшості випадків цей поділ слів на граматичні роди поширюється не на істоти, а на речі та явища природи. Так, приміром, у нас *стіл* — чоловічого роду, *книжка* – жіночого, *вікно* – середнього, хоча логічно це видається безглуздом.

Історію творення трьох граматичних родів можна уявити в такій послідовності. Спочатку всі факти та явища об'єктивної дійсності й, відповідно, їхні назви розподілялися за двома класами: активний та пасивний, клас діяльних істот і клас бездіяльних речей. З виникненням розподілу праці в первісному суспільстві між чоловіками-мисливцями та жінками – збирачками й "хранительками вогнища" клас активних істот було поділено на чоловічий і жіночий підкласи. Цей поділ людського суспільства був перенесений і на тваринний світ. Так утворилося протиставлення родів на біологічному ґрунті. Назви суб'єктів і об'єктів кожного роду набули своїх граматичних ознак, як-от, у нашій мові: *чоловік* (відсутність показника жіночого роду) – чоловічий рід, *жінка* (показник **-а**) – жіночий рід, *зерно* (показник **-о**) – середній рід.

Після цього відбулася розбіжність між назвами біологічних і граматичних родів, і виявилось, що *стіл* чоловічого роду, *книжка* – жіночого, *вікно* – середнього, і це стало природним для тих, хто розмовляв даною європейською мовою.

Звичайно, в деяких мовах з часом середній рід було втрачено (наприклад, у романських мовах), а в інших розрізнення родів зникло навіть у займенниках (наприклад, у вірменській та фарсійській). В англійській мові, як ви, напевно, знаєте, розрізнення родів збереглося лише в особових займенниках однини: *he, she, it*. Коли ми говоримо тепер *цікава книжка*, ми зовсім не думаємо про її жіночий рід, але узгоджуємо з позначуванням *книжка* її означення *цікава*.

Багато своєрідного є в нас у флексії імен і дієслів, у їхньому відмінюванні та дієвідмінюванні. Чи звертали ви увагу на назви відмінків? У російську мову, наприклад, назву "падеж" перенесено з грецького [ptosis] та латинського casus, які

мають значення "падіння". В давньогрецькій мові прями́й відмінок, тобто називний, протиставлявся непрямим відмінкам. Коли скульптор починав обробляти мармурову брилу, в руках у нього був різець. Спочатку скульптор тільки спрямовував свій різець на мармур, а потім він рухав його в різних напрямках. Так з майстерні скульптора зміни положення різця (його "падіння") перенесено до граматики, вони послужили приводом для творення граматичних термінів. Українське "відмінок" також вказує на зміну форми слів залежно від значення, яке вони виражають.

Римляни переклали своєю мовою грецькі назви відмінків, до того ж не в усіх випадках вдало. Родовий – це був справді родовий відмінок, наприклад: такий-то (називний) син такого-то (родовий). Давальний – це відмінок непрямого додатка, як, наприклад: *Єва дала яблуко Адамові*. Зі знахідним відмінком вийшло непорозуміння. У греків він був відмінком причини, тобто мети якоїсь дії, наприклад: *рубая дерево*, але римляни "причиновий" перетворили на "звинувачувальний" відмінок – accusativus. Функції орудного відмінка у греків виконував давальний, часто керований прийменниками. Отже, в українській, як і в російській, мові це новий, свій власний порівняно з давньогрецькою відмінок. Назва "місцевий" не потребує пояснень, бо такі форми слів вказують на місце, в якому відбувається дія: *в школі, на дорозі* й т.ін.

Вам, напевно, і без пояснень зрозуміло, що всі непрямі відмінки більш або менш багатозначні. Особливістю української мови, як і російської, є вживання родового відмінка при запереченні: *вони не чекали ані хвилини, я не маю добрих підручників*. Той самий прийменник може вимагати після себе різних відмінків: *він живе в селі, вона поїхала в село* (місцезнаходження і напрямок).

На відміну від російської мови, в якій збереглися лічені кличні форми слів (*Бог і Боже! Господь і Господи!*), в українській мові вони утворюються регулярно і широко вживаються (*батько – батьку!, сестра – сестро!, земля – земле!*).

Нагадаємо, що у відмінюваних частин мови є такі категорії: відмінки, числа, граматичні роди. У більшості мов світу ці категорії відсутні, крім протиставлення однини і множини. Відзначимо оригінальний спосіб утворення множини в індонезійській мові за допомогою повторення слів: orang "людина" – orang orang "люди". Це індонезійське слово, напевно, вам знайоме з назви великої людиноподібної мавпи "орангутанг", тобто oranghutan "людина лісу, лісова людина" (означення після означуваного).

Чи не було у вас коли-небудь бажання дізнатися, як часто те чи інше слово трапляється в нашому мовленні? Можна також зацікавитися тим, які слова ми вживаємо найчастіше, наприклад, слів яких частин мови є найбільше в певному тексті: імен (іменників, прикметників) чи дієслів.

Звичайно, використання слів залежить від змісту тексту, проте заздалегідь можна сказати, що найважливішими у будь-якому оповідному тексті бувають так звані "службові" слова — сполучники та прийменники, а вже після них опиняться "повнозначні" слова — іменники, дієслова, відносні займенники та інші.

Питаннями мовної статистики на основі математичної статистики займаються тепер наші мовознавці. Ця галузь мовознавства стала необхідною для укладання частотних словників, а вони можуть прислужитися для практичного опанування іноземних мов. З їхньою допомогою можна швидко засвоїти слова, які найчастіше трапляються в цій мові, і після їхнього засвоєння вивчати мову далі.

Хоча дієслова в частотному відношенні поступаються іншим частинам мови, без них не обходиться жодне більш-менш поширене речення. Найкоротші речення можуть складатися з однієї особової форми дієслова: *вчуся, працюю, спостерігаю, гуляю, мрію* і т.ін. Спробуйте написати своєму другові листа без особових дієслів, наприклад, так: *я писати тобі багато разів, ти не відповідати мені жодного разу, що ж статися з тобою, можливо, ти захворіти*. Мабуть, він зрозуміє, хоча це буде не по-українському. Зовсім обійтися без дієслів у нашому мовленні неможливо. Проте в художній літературі, в прозі і в поезії трапляються іменні, тобто бездієслівні речення на зразок: *Безмісячна ніч. Мерехтіння зірок у високості. На небі Чумацький Шлях. Тиша. Спокій. Самота. Чекування когось. Думки про вічність і безкінечність...* І так далі в цьому ж дусі.

Назва "дієслово" цілком прозора і позначає слова, що виражають якісь дії. Російське слово "глагол" нині залишилося тільки в граматиці, а колись було і в літературі: "Глагол времен, металла звон, твой страшный глас меня смущает, зовет и к гробу приближает" (Г.Р.Державін). Церковнослов'янське слово "глагол" означало "мовлення, слово". Воно за змістом відповідало грецькому [thema] і латинському *verbum*. Незважаючи на те, що порівняно зі старослов'янською і давньою українською система відмінювання дієслів у сучасній українській мові значно спростилася, за наявності багатьох категорій вона залишилася досить складною. Ці категорії такі: особи, числа, часи, способи, стани, види й у минулому часі (обох видів) розрізнення граматичних родів.

З особами все виглядає дуже просто, як в особових займенниках (1. Той, хто говорить. 2. Той, кому говорять 3. Той, про кого говорять).

Після усунення двоїни (було так: однина *око*, двоїна *очі*, множина *очеса*) і заміни її множиною залишилося протиставлення однини множині. Кількість часів в українській дієслівній системі зменшилася: крім просто минулого у давній мові були ще так звані аорист, перфект і плюсквамперфект (давноминулий). У сучасній мові ми обмежуємося п'ятьма часами. У дійсному способі: теперішній (*читаю*), минулий недоконаного виду (*читав*), минулий доконаного виду (*прочитав*), майбутній недоконаного виду (*буду читати*) та майбутній доконаного виду (*прочитаю*). Англійцям цього мало: у них 12 часів, коли брати до уваги ще і їхні подовжені форми (*continuous*).

Способи (рос. наклонения), власне – відхилення від основних форм дієслова, у сучасній нашій мові такі: дійсний (можна було б сказати констатуючий, стверджувальний), умовний і наказовий. Усі дієслівні часи існують у нас лише в дійсному способі. В умовному способі немає часів: *я хотів би* – це все одно – вчора, сьогодні або завтра. У наказовому способі є лише другі особи однини та множини: *роби!* і *робіть!* та перша **МНОЖИНИ: робімо!**

Зауважте: хоча в умовному і наказовому способах немає розрізнення часів, у них розрізняються види: *я робив би і зробив би, роби! і зроби!* У розмовному мовленні є ще один час в дієсловах, за значенням близький до плюсквамперфекта західноєвропейських мов: *я робив був, я зробив був.*

У деяких індоєвропейських мовах крім умовного і наказового способів є ще й інші способи: кон'юнктив або суб'юнктив (власне — сполучувальне або спарене), назву якого було перекладено українською мовою як "умовний, бажаний спосіб", а російською мовою — як "сослагательное", бажане "наклонение" (наприклад, у давньогрецькій), спосіб можливості (без своїх особливих форм): навіть "благословительное" (бенедиктив у санскриті). У процесі історичного розвитку мов кількість формально різних способів у індоєвропейських мовах скоротилася, як це видно на прикладі української мови.

У давніх мовах дієслова мали свої формально виражені стани. Український термін "стан" утворено на основі грецького [diathesis], що дослівно означає "розташування" (у римлян *modus* – у значенні "спосіб", а також *vox* – "голос"). У латинській мові протиставляються такі вирази: *ancilla dominam vestit* "служниця господиню вдягає", *domina vestitur* "господиня вдягається", *domina ab ancilla vestitur* "господиня служницею вдягається" (дослівно в російській мові, наприклад, можливим було б щось на зразок "госпожа одемаема служанкой").

В українській мові у функції пасивного стану (пасиву) виступає зворотний стан (рефлексив), у якому дієслівні форми закінчуються часткою **-ся** (< себе) в усіх особах. Однак звороти в значенні пасиву з нашим рефлексивом незвичні для нас, приміром, ми навряд чи скажемо: *дім будується робітниками*, але скоріш за все так: *робітники будують дім*. Натомість в українській мові є дієприкметники пасивного стану в минулому часі: *зроблений, -а, -е*. Пасивний дієприкметник у теперішньому часі практично (за незначною кількістю винятків, які вже стали по суті прикметниками, порівняйте: *любимий, вловимий, відомий, рухомий*) не вживається, проте дієприкметник минулого часу є для нас звичним: *лист, написаний тобою*. У ролі присудка (предиката) в українській мові широко вживаються колишні короткі форми пасивного дієприкметника минулого часу середнього роду: *лист написано, пальто пошито, дзбан розбито, вхід заборонено*.

Зворотний стан, або рефлексив, має у нас ще значення (в перехідних дієсловах) повторюваної дії, наприклад, *цей собака кусається*, тобто буває так, що він кусається, *цей хлопчик б'ється*, тобто буває так, що він з кимось б'ється.

Своєрідністю української мови є наявність у дієслів видів (вони трапляються і в інших слов'янських мовах). Їх називають також аспектами дієслів. У наших дієсловах протиставляються недоконаний і доконаний види. Видові форми дієслів відзначають момент, не залежний від моменту мовлення, проте пов'язаний з моментом завершення дії або припинення стану, виражених цим дієсловом. Недоконаний вид відзначає момент до завершення дії або до набуття стану, котрі розглядаються як щось, що відбувається чи розвивається: *вона грала на роялі, коли він увійшов*. За допомогою форм доконаного виду

відзначається момент після завершення дії або припинення стану: *я щойно закінчив читати твій твір*.

Протиставлення тривалості й миттєвості, багатократності й однократності дій досягається в українській мові за допомогою засобів словотворення, а не словозміни, порівняйте такі пари дієслівних форм, як *кидав – кинув, смикав – смикнув, стукав – стукнув, ударяв – ударив*. Це ж можна сказати щодо утворення доконаного й недоконаного видів у минулому і в майбутньому часі: *знав – прогнав, прожену, знав – узнав, узнаю, лив – пролив, проллю, пиляв – розпиляв, розпиляю, креслив – накреслив, накреслю*. Тут ніби стирається межа між словозміною і словотворенням.

Якщо говорити про різні класи дієслів, то назвемо тут іще поділ дієслів на перехідні (транзитивні) й неперехідні (інтранзитивні). Не можна сказати, що всі перехідні дієслова позначають дії, а неперехідні – стани. Ось, приміром, дієслова *бачу, чую, розумію* навряд чи можна вважати дієсловами, що позначають дії, проте вони так само, як і дієслова *ріжу, рубаю, шліфую* керують знахідним відмінком, а дієслова *біжу, ходжу, гуляю* виявляються неперехідними так само, як і *лежу, сиджу, стою*, що позначають стани. Різниця між тими і цими дієсловами зводиться до того, що одні можуть мати прямий додаток у знахідному відмінку, а інші не можуть. Не всі дієслова мають повний набір форм – повні парадигми, що зумовлено передусім їхніми значеннями. У нас, як і в інших мовах, є безособові дієслова на зразок *світає, вечоріє, сутеніє*.

Дієслово *бути* в теперішньому часі зберегло в нас лише третю особу однини є. Ми кажемо: *він студент*, але *він був студентом, він буде студентом*, і в цьому полягає своєрідність "предикативного", тобто такого, що становить частину присудка, орудного відмінка.

Є ще дієслова, в парадигмі яких відсутність форм доконаного виду минулого і майбутнього часів "доповнюється" іншими дієсловами: *брав – взяв, візьму, шукав – знайшов, знайду, ловив – піймав, піймаю*. Їх наукова назва – суплетивні дієслова (латинське *suppleo* означає "доповнюю").

Брак форм наказового способу доповнюється вживанням свого роду допоміжних дієслів, які в сполученні з повнозначними дієсловами утворюють щось на зразок бажаного способу: *давай візьмемо, давайте скажемо, хай іде* або *нехай іде*.

.....

.....

Часто у мовах спостерігається перехід слів з однієї частини мови в іншу без зміни їхньої форми. Це називається конверсією. Так, у нас прикметники *хворий, черговий, майбутнє*, дієприкметники *вчений, трудящий* вживаються як іменники. Те саме в російській мові відбулося з прикметниками *русский, рабочий, дежурный, больной, нарочный* та дієприкметниками *служащий, управляющий, заведующий*. Перетворення слів різних частин мови на іменники називається їх субстантивацією (від лат. *substantivum* "іменник"). Трапляються випадки, коли одна з форм слова набуває значення іншої. Так, в російській мові в усному

мовленні форма минулого часу множини *пошли* набуває значення наказового способу (імператива) *пошли!*, тобто *давайте поїдемо!* Це ж відбувається і з дієслівною формою *даєш*, коли вона вживається в значенні *давай!* Що таке *радий* (рос. *рад*) у реченнях *я (ти, він) радий?* Академік В.В.Виноградов (1895-1969) запропонував назвати такі форми категорією стану. Форму *радий* за значенням можна порівняти з предикативними формами прикметників, наприклад: *я радий – я задоволений* або у російській мові: *я рад – я доволен*.

СИНТАКСИС

Якщо морфологія – це наука про словоформи, тобто форми слів, про їхні зміни при відмінюванні чи дієвідмінюванні, про частини мови – відмінювані й невідмінювані, то синтаксис – це наука про види сполучення слів, про їхній порядок у мовленнєвих текстах (тих, які звучать або зафіксовані у письмовій формі). Найчастіше ми виражаємо свої думки і почуття не окремими словами, а сполученнями слів і речень. У синтаксисі визначаються правила сполучення й розташування слів для передачі повідомлень. Повідомлення можуть бути неповними, наприклад, *добра погода, велике місто*, і повними: *сьогодні добра погода, Київ – велике місто*. Неповні повідомлення ми називаємо висловлюваннями. Вони вимагають уточнення змісту через запровадження їх до тексту з присудком або в ситуації передачі повідомлення. Повні повідомлення – це речення з дієслівними або іменними присудками. Повну схему речення можна зобразити в такій формі: **ОЗНАЧЕННЯ + ПІДМЕТ (ОЗНАЧУВАНЕ) + ПРИСУДОК** (= дієслово і можливий при ньому прислівник) + **ПРЯМИЙ ДОДАТОК + НЕПРЯМИЙ ДОДАТОК + ОБСТАВИНИ**. Це схема поширеного речення, яке може ускладнюватися сполученнями з підрядними реченнями. Тепер спробуйте розібрати, називаючи всі згадані вище терміни, якесь речення на зразок: *Славний богатир Ілля Муромець на заході сонця відрубав своїм мечем харалужним голову ідолищу поганому*. Якщо навіть у цьому реченні не все відповідає казковій дійсності, в граматичному відношенні тут все правильно. Цікава особливість нашої мови – це перетворення висловлювання на речення завдяки перестановці членів: *добра погода* – висловлювання і *погода добра* – речення. У французькій мові та інших західноєвропейських мовах для перетворення такого висловлювання на речення потрібне використання "дієслова буття": *le bon temps* і *le temps est bon*. Бувають випадки, коли один іменник може стати рівнозначним цілому реченню, а присудком стає ситуація повідомлення. Так, приміром, в англійському документальному фільмі "Війна в пустелі" про битви в Африці під час другої світової війни звучало лише одне слово *fire!* "вогонь", і було зрозумілим, що це команда – "відкрити вогонь". Так само, наприклад, на флоті окремі вигуки – "майна" ("скласти вітрила!"), "віра" ("підняти якір") рівноцінні цілим реченням.

Синтаксичну структуру мови можна поділити на три частини: 1. Синтаксис висловлювань. 2. Синтаксис речень (простих і складних, головних і підрядних). 3. Синтаксис так званих періодів, тобто сполучень кількох речень, що складають за змістом одне ціле. У письмовому мовленні періоди відокремлюються один від одного абзацами (нім. *Absatz* – "відокремлення"). У мовах з розвинутою

морфологією, як, наприклад, в українській, може бути прямий і зворотний порядок слів у висловлюваннях і в реченнях. Прямий порядок — це звичайне розташування слів, зворотний порядок – це зміна звичайного порядку. Для нашої мови звичайним є такий порядок: означення перед означуваним, якщо означенням є прикметник (також присвійний займенник), а якщо ним є іменник, то воно йде за означуваним, наприклад: *сусідський будинок*, але *будинок сусідів*.

Найчастіше порушення звичайного порядку слів (інверсія) спостерігається в поезії. Звичайний порядок: *блакитне небо і на ньому хмари*, але це висловлювання набуває нового змісту після перестановки слів: *небо блакитне і хмари на ньому*. У поезії зміна звичайного порядку слів часто продиктована розміром (метром) вірша і ритмом, наприклад: *думи мої, думи мої, лихо мені з вами*. А в прозі був би звичайний порядок: *мої думи, мої думи, мені лихо з вами*.¹ Слід сказати, що синтаксис і лексика визначають стиль художніх творів, чого, звичайно, не можна сказати про фонетику і морфологію, в яких не виявляється індивідуальності автора. У мовах з розвинутою флексією, як наша, при звичайному порядку слів у висловлюваннях і реченнях можливі досить вільні перестановки слів без порушення загального змісту висловлювань і речень. Проте у мовах з менш розвинутою флексією, як, наприклад, в англійській, такі перестановки неможливі. Ми можемо сказати: *Віктор кохає Вікторію* або *Віктор Вікторію кохає* або *кохає Вікторію Віктор*. Римляни також вільно змінювали звичайний порядок слів: *Victor Victoriam amat* або *Amat Victoriam Victor* і т.ін. Однак у англійців такої можливості немає: одне значення в реченні *Victor loves Victory*, але інший при перестановці *Victory loves Victor*. Тут не потрібні додаткові пояснення. Є, однак, такі випадки, коли відсутність формального протиставлення відмінків ускладнює розуміння відношень між словами, як, наприклад, у російській мові фразу *мати любить дочку* можна зрозуміти і так, що *дочка любить матір*. У римлян в такому випадку не було сумніву щодо того, хто кого любить: *Mater filiam amat* або *Filia matrem amat*, так само сумнівів щодо цього не мають українці: *мати любить дочку* і *дочка любить матір*. У нас звичайно розрізняють три види зв'язків слів у висловлюваннях і реченнях, що знову ж таки зумовлено флексією нашої мови: 1) узгодження (у нас – у роді, числі й відмінку), наприклад, *червона троянда, червоні троянди, на клумбі багато червоних троянд* тощо; 2) керування: дієслова можуть керувати відмінками додатків, наприклад, *читаю книжку, йду вулицею, слухаю музику*; прийменники вимагають певних відмінків – і це теж називається їхнім керуванням, наприклад, *гуляю в саду, живу на горі, їду з міста, забуваю про нього* і т.ін.; 3) прилягання: у цьому випадку зв'язок слів визначається лише їхнім положенням у реченнях та висловлюваннях; прислівники "прилягають" до дієслів, біля яких вони перебувають, або до прикметників, як-от: *повільно йде, добре відомий*. Прилягання буває також при "співположенні" іменників, наприклад: *планета Земля, зірка Сіріус, місто Київ*. Академік Л.А.Булаховський (1888-1961) запропонував назвати тяжінням таке відношення слів, як, наприклад, зв'язок присудка з непрямым додатком або обставиною: *Юрко повернувся додому веселий*, хоча в цьому випадку прикметник можна вважати частиною присудка: *Юрко повернувся додому веселим*.

Про словниковий склад мов, про їхню лексику буде далі (див. розд. XVII). Вивчення лексики мов — це захоплююче заняття, пов'язане з дослідженнями значень слів і встановленням їхніх зв'язків та походження.

РОЗДІЛ III

ЛЮДИ ПОЧАЛИ ГОВОРИТИ

Перш за все слід сказати, що ті істоти — найвіддаленіші предки людей, які ще не говорили, не були людьми. Отже, виникнення людських мов (глотогенез) нерозривно пов'язане з походженням людей (антропогенезом). Згідно з еволюційною теорією Чарльза Дарвіна (1809-1883) предки людей походили з тваринного світу. В цьому світі найбільш близькими до людей за їх анатомічною будовою є мавпи. Вони становлять підряд людиноподібних у ряду приматів — вищого класу ссавців. Їхній підряд поділяється на дві секції: широконосі та вузьконосі мавпи. Широконосі — це мавпи Нового Світу (Америци), а вузьконосі — це мавпи Старого Світу (Африки, Азії). В Європі безхвості макаки живуть на волі тільки на Гібралтарській скелі в Іспанії: живуть або ще недавно жили. Секція вузьконосних поділяється на дві надродина: хвостатих мавп і гоміноїдів (Hominoidea), а до родини гоміноїдів входять родини: гібоноїдів, понгідів-орангутангів і гомінідів (Hominidae), до котрих належать три роди: шимпанзе (Pan), горили і люди (Hominines). Внаслідок палеонтологічних пошуків у південній і східній Африці були відкриті залишки найдавніших прапращурів сучасних людей — австралопітеків ("південних мавп"), які вже виробляли най-примітивніші знаряддя праці. Найбільш високорозвиненим з австралопітеків був той, котрого назвали "людиною-умільцем" (Homo habilis). Як це не дивно, але еволюція може йти по двох лініях: прогресивній і регресивній. На думку сучасних антропологів, розвиток людиноподібних істот, починаючи від цього африканського "умільця", пішов в обох напрямках: прогресивному — в бік все більш схожих на сучасних людей істот і в регресивному, який завершився появою гомінідів — шимпанзе і горил. На прогресивному шляху, що веде до сучасних людей, опинилися так звані архантропи: пітекантроп, мавританський атлантроп, гейдельберзька людина, синантроп ("китайська людина"), а потім так звані палеоантропи: неандертальці (їхні залишки знайдені в Німеччині) та кроманьйонці — викопні розумні люди (Hominines sapientes fossiles), їхні залишки виявлено у Франції. Ці останні були безпосередніми предками сучасних "двічі розумних людей" (Hominines sapientes sapientes). Чи вмiли говорити неандертальці — це питання спірне. Не виключено, що вони користувалися для передачі повідомлень якоюсь примітивною звуковою сигналізацією, яка ще не була мовою у нашому розумінні. Безсумнівним є те, що кроманьйонці вже розмовляли і їхня мова якоюсь мірою була схожою на сучасні мови. Це було дуже давно — в ту добу історії людства, яку археологи називають кам'яним віком, тому що тоді люди виготовляли свої знаряддя праці з каменю. Найдавнішу добу існування людей на землі палеонтологи й археологи розділили за типом кам'яних знарядь на давньокам'яний вік (палеоліт), середньокам'яний (мезоліт) і новокам'яний вік (неоліт). Новокам'яний вік тривав приблизно від 5000 до 2500 років до Н.Х. Саме про цю добу ми можемо сказати, що тоді жили люди, які були схожі на нас і розмовляли різними мовами, про існування яких ми можемо лише здогадуватися.

Ці віки були передісторією людства, тому що власне історія почалася разом з винайденням письма в країнах Старого Світу близько 3000 років до Н.Х. Наскільки незначна за своєю тривалістю історична доба, можна зрозуміти з такого порівняння. Існування планети Земля оцінюється приблизно в 5 або 4,5 мільярда років. Якщо уявити цей час у вигляді однієї доби з 24 годин, то тоді одна година буде дорівнювати 180 мільйонам років, одна хвилина – 3 мільйонам, одна секунда – 50000 років. Якщо палеоліт з його ще досить твариноподібними неандертальцями закінчився приблизно за 120000 років до Н.Х., то в цей час люди вже повинні були навчитися говорити "по-людськи", і це усього лише за якихось дві з чимось секунди в історії нашої планети! Якщо Африка (або точніше – східна Африка) була колискою людства, яке поступово розселилося на всіх континентах і островах, не говоримо про Антарктиду, тому що навіть не знаємо, континент вона чи архіпелаг, не виключено, що саме Африка була місцем виникнення першої людської мови. Питання про один центр або про кілька центрів виникнення людського мовлення залишається без точної відповіді.

Триває обговорення проблеми моногенеза чи полігенеза людства, і ця проблема, звичайно, пов'язана з моногенезом або полігенезом мов. Хоча всі люди належать до того самого біологічного виду, проте він розподіляється на підвиди або раси (*див. розд. X*). Навряд чи можна відповісти на питання, чи була у кожної раси своя мова – мова білої раси, мова чорної раси, мова жовтої раси. В еволюції звукової сигналізації між світом тварин і світом людей з їхньою мовою незмірно величезний інтервал у часі (*див. розд. XXVII*). Найтриваліша доба у розвитку людських мов – це дописемна доба до винайдення письма. У цю добу відбулася так звана неолітична революція, тобто перехід від збирання й мисливства до землеробства та скотарства. За цією революцією сталися металургійна революція (обробка металів) і, нарешті, графічна революція – винайдення письма. Ця революція збіглася з виникненням класових суспільств і містобудівництвом (*див. розд. IV, V, VI*). У дописемну добу вже існувала усна народна творчість, пов'язана з магією та релігією. Це були заклинання, гімни богам, родоводи (генеалогії) знатних родів, пісні про подвиги героїв, епічні поеми – епоси. Усна словесність безпосередньо передувала виникненню писемної словесності – літератури (*див. розд. XXIX*). Нині існують мови різних типів (*див. розд. IX*), проте визначити тип найдавнішої дописемної мови через відсутність текстів, звичайно, неможливо. Неможливо також визначити, який з мовних типів є найдавнішим. Безперечно, що протягом багатотисячолітнього існування мов їхні типи підлягали змінам. Так, в історії індоєвропейських мов спостерігався перехід від давнього синтетичного типу з розвиненою флексією до нового аналітичного типу з обмеженням (редукцією) імен, порівняйте, наприклад, латинську мову з французькою. Прибічники прямолінійної еволюції (від простої форми до складних форм, як у тваринному світі від однієї клітини до багатоклітинних організмів) хотіли б і в мовах бачити такий розвиток. Однак на прикладах відомих нам мов спостерігаємо дещо протилежне прямолінійній еволюції від простого до складного. Досить порівняти давньогрецькі діалекти і сучасну грецьку мову, латинську і романські мови, англосаксонську й англійську, давньоперську й сучасну фарсі, санскрит і хіндустані. Ми не знаємо, чим доісторичний розвиток мов відрізнявся від їхнього історичного розвитку. Не можна сказати, що

безписемна мова папуаського племені аранта в Австралії вважається зразком примітивної мови, як це показав норвезький мовознавець Альф Соммерфельт.

Ми вже згадували про аналогію між розвитком дитячого мовлення і припустимим розвитком найдавніших дописемних людських мов (*див. розд. II*), де це було зроблено на підставі біогенетичного правила Ернста Гекеля (1834-1919) та даних сучасної психолінгвістики. На основі спостережень над розвитком відомих нам мов ми можемо говорити про еволюцію значень слів (їхньої семантики) від багатозначності (полісемії) до однозначності (моносемії), тобто про перетворення побутових слів на наукові терміни, котрі повинні бути однозначними (моносемічними). Це можна бачити на прикладі наших граматичних термінів. Перетворення слів з конкретними значеннями на слова з більш або менш абстрактними значеннями прекрасно ілюструють такі приклади, як-от: *конус* (гр. *konos* "шишка"), *куб* (гр. *kybos* "гральна кісточка"), *зона* (гр. *zone* "пояс"), *стиль* (лат. *stilos* "знаряддя для письма"), *сфера* (гр. *sphaira* "м'яч, куля"), *циліндр* (гр. *kylindros* "качалка"), *стопа* (у віршуванні й нижня частина ноги), *джерело* (криниця, ключ і т.д., з чого одержують відомості), лат. *materia* "деревина, будівельний ліс" і в нас *матерія* — філософський термін, лат. *textum* "тканина" і в нашій мові — *письмовий текст*. Ви можете доповнити цей невеликий список своїми прикладами. Значно рідше трапляються приклади перетворення слів, які виражають абстрактні поняття, на слова, що передають конкретні поняття, наприклад, у російській мові *часы* (міра часу) і *часы* (механізм, що реєструє час), *добро* (усе позитивне) і *добро* (майно) або в українській мові *дума* (думка) і *дума* (епічний твір). Можливо, ви знайдете ще якісь приклади переходу від абстрактного до конкретного в словах нашої мови. На завершення слід лише визначити, що в різних мовах ті самі поняття можуть бути вираженими як лексичними, так і граматичними засобами. Так, приміром, поняття часу виражене у нас як у дієвідмінюванні дієслів, так і в лексиці: *раніше*, *колись*, *зараз*, *тепер*, *потім*, *після* і *малює*, *малював*, *намалював*, *малюватиме*, *буде малювати*, *намалює*. Про це докладніше буде далі (*див. розд. XVII*).

ЗРОБИМО ДЕЯКІ ВИСНОВКИ

Як ми уявляємо собі тепер виникнення мови і мовлення в первісних олюднених істот на землі? Як і багато тварин, вони могли використовувати свої голоси для передачі звукових сигналів. Цього їх навчила сама природа. У цих звукових сигналах, що передавали нескладні повідомлення, не було ще членоподільних звуків. У них мали значення варіації висоти, сили та тривалості звуків. Коли звукові сигнали передавалися на близькій відстані й при наявності достатнього освітлення (сонячне світло, світло від багаття), то вони супроводжувалися жестами, рухами тіла, змінами виразів обличчя — мімікою. У межах видимості жести могли заступати звукові сигнали. Чи були ці звукові сигнали первісних людиноподібних істот або вже просто людей односкладовими в нашому розумінні цього терміна? Відповідаючи на це запитання, спершу питаємо вас: які слова, наприклад, у телефонній розмові, краще сприймаються: односкладові чи багатоскладові? Напевне, нема сумніву в тому, що краще сприймаються багатоскладові. Це констатується в теорії комунікації, яку було

розроблено під час другої світової війни ХХ сторіччя. Оскільки первісна звукова сигналізація не була ще членоподільною в нашому розумінні, то в ній ще не було складів, як у звуковій сигналізації тварин, як у завиванні вовка, як у співі солов'я. Очевидно, минуло багато часу від того періоду, коли звукові сигнали первісних людей стали більш-менш членоподільними, коли в них намітилося протиставлення голосних та приголосних і вони стали розрізнятися щодо їхньої якості.

Аналогія між розвитком дитячого мовлення і мовленням (ми сказали б — "найпервісніших") найдавніших предків сучасного людства обмежується лише тим, що в обох випадках спершу встановлюється зв'язок між звуковими комплексами та їхніми значеннями, а потім визначаються правила сполучення звукоосмислених звукосполучень. Взагалі розвиток мовлення дитини і розвиток мовлення найдавнішої людини, очевидно, відбувалися в зовсім різних умовах. Діти починають засвоювати людську мову, перебуваючи серед дорослих, які розмовляють своєю мовою. Діти поступово, наслідуючи розмови дорослих, починають белькотіти (стадія так званої глосолалії), а згодом пов'язують звукосполучення з їхнім смисловим значенням, з їхнім змістом. Найдавніші людиноподібні істоти і первісні люди народжувалися і жили в оточенні природи і звукової сигналізації, могли навчатися від звірів і птахів. Коли якась людська дитина була позбавлена оточення людей, зростаючи, вона не могла засвоїти людської мови. Це добре ілюструє переказаний Геродотом "експеримент" єгипетського фараона. В цьому "експерименті" діти виховувалися серед овець і не чули людської мови.

Побіжно слід сказати, що спроби реконструювати "єдину мову первісного людства" на основі вивчення сучасних мов виявляються дуже наївними і позбавленими розуміння еволюції людських мов, яка відбувалася протягом багатьох тисячоліть. Ми не знаємо, чи розселення найдавніших предків сучасного людства, навіть якщо воно відбувалося з якогось одного центру на поверхні нашої планети, почалося тоді, коли ці предки вже навчилися так-сяк розмовляти, чи ще до того. Факт, що в мовах змінюються як форми їхніх складників, так і їхній зміст, є незаперечним, а масштаби цих змін виходять далеко за межі наших можливих досліджень. Не можна забувати і про те, що набір членоподільних звуків у людських мовах обмежений, що в різних мовах бувають приблизно однакові звукосполучення і навіть схожі значення цих сполучень.

Способи реконструкцій у порівняльно-історичному мовознавстві на основі зіставлення фактів споріднених мов зовсім відмінні від безнадійних спроб реконструкції "першої" і "єдиної" мови всього людства.

Антропогенез – виникнення людства – може бути зовсім не пов'язаний з глотогенезом – виникненням людської мови або людських мов.

РОЗДІЛ ІV. ВИНАЙДЕННЯ ПИСЬМА

Чи можна весь тривимірний об'ємний світ зобразити на площині в двох вимірах? Важко, але можливо. Тут ми підходимо до початку живописного мистецтва, власне живопису й живописної графіки. Це мистецтво було властивим уже людям доби докам'яного віку (*див. розд. III*), навіть тим, які ще не дуже були схожими на нас з вами. У світі навколо нас усе змінюється, але зображення на площині його предметів та явищ ніби зупиняє час: вони залишаються такими, якими їх було створено, і переходять від покоління до покоління. На відміну від мовленнєвих повідомлень площинні зображення передають своїми засобами повідомлення про природу і людей. Ця особливість закріплювати повідомлення у формі зображень на площині, лінійних – різьблених * і кольорових, — властива людям і відрізняє їх від тварин. Можна бути певними, що ті, хто зображав предмети та явища навколишньої дійсності, ким би вони не були – ці первісні художники – зазнавали такого ж задоволення від своєї творчості, якого зазнають сучасні митці. Крім задоволення від творчої праці у них, звичайно, були і певні цілі: передати повідомлення(інформацію) іншим людям і закріпити повідомлення, зробити їх більш-менш довговічними. Площинами для зображень, які збереглися до наших днів, були прямовисні стіни скель або печер. У печерах художники мусили працювати без денного світла при штучному освітленні: при світлі вогнищ або смолоскипів. Їхні зображення, як можна припустити, мали магічне значення, наприклад, зображення тварин, яких вони полювали. Такі зображення повинні були забезпечити добре розмноження тварин, які колись водилися в краях, що нині стали пустелею.

Різьблені (графіті) і кольорові (дипінті) зображення збереглися на півдні Франції, на сході Іспанії, на півдні та півночі Африки, в Сахарі, в Австралії. В Африці виявлено 15000 кольорових і 30000 різьблених зображень тварин і людей, зроблених на скелях. У наших краях теж є наскельні зображення. Вони трапляються на півдні України (Кам'яна Могила). Є вони на берегах Білого моря, у східному Сибіру і в Середній Азії. Про що вони розповідають? Сучасним людям важко збагнути весь "обсяг їхньої інформації". У цих наскельних зображеннях нас дивує те, що тварини на них подані дуже переконливо, цілком реалістично, а люди – часто цілком умовно, схематично.

*** Мистецтвознавці, використовуючи італійські терміни, розрізняють *графіті* – різьблені зображення, вирізані гострим інструментом на порівняно м'якому матеріалі, й *дипінті* – зображення з використанням фарб.**

Деякі занадто палкі тлумачі африканських наскельних зображень хотіли побачити на них одягнених у скафандри пришельців із космосу. Як би там не було, для нас зрозуміло, що в цих графіті і дипінті вже можна бачити перші кроки людства на шляху до винайдення письма, найбільш надійного засобу зберігання й передачі на далекі відстані мовленнєвих повідомлень. Зображальні живопис і графіка підготували винайдення письма, в якому встановився зв'язок між зображеннями й елементами мови – ідеями, словами, звукосполуками і, нарешті,

звуками. Тут слід зробити застереження про істотну різницю між передаванням повідомлень за допомогою предметів та їхнім передаванням з допомогою графічних зображень та умовних знаків.

Грецький історик V ст. до Н.Х. Геродот зі слів своїх інформаторів повідомляє про предметне послання скіфських володарів до перського царя Дарія, який вирушив у похід проти них (*кн. IV, розд. 131*). Це послання складалося з птаха, миші, жаби й п'яťох стріл. Зміст цього послання було витлумачено так: "Якщо ви, перси, як птахи не злетите в небо, або як миші не заристеся в землю, або як жаби не поскачете у болото, то не вернетесь назад, влучені цими стрілами" (*розд. 132*). Не менш важкого тлумачення вимагали від непосвячених "вампуми" північноамериканських індіанців і "кіпу" південноамериканських інків. На півдорозі до справжнього письма перебувало так зване "мнемонічне письмо" – малюнки для пам'яті. Фігури цього письма повинні були нагадувати виконавцю якоїсь пісні про порядок виконання її куплетів. Тримаючи в руках ці графічні зображення, він з певністю виступав перед слухачами. Цілком можливо, що такими ж були й письмена з дерев'яних табличок з острова Пасхи – кохау-ронго-ронго. Коли грабіжницький загін Ернана (Фердинанда) Кортеса в 1519 році висадився на узбережжі Мексики, придворні малювальники правителя Теночтитлана Монтесуми негайно доставили йому точні зарисовки підозрілих пришельців і всього, що мало до них стосунок. Це був той вид графічного повідомлення, який одержав назву піктографія, тобто "малюнкове письмо" (*рictum по-латинськи "намальоване"*).

Графічні зображення об'єктивної дійсності можна розподілити за видами в такій послідовності:

- 1) копія фактів дійсності (при сучасній техніці це може бути фотографія);
- 2) ідеалізоване, тобто прикрашене зображення (як, наприклад, античні статуї богів і героїв);
- 3) розчленована натура (як, наприклад, бюсти – скульптурні портрети, зображені частини замість цілого);
- 4) навмисне викривлене зображення для досягнення емоційної реакції (карикатура);
- 5) фантастичні сполучення (комбінації) окремих частин природних тіл (в античних міфах і в мистецтві: кентавр, пегас, химера, горгона і т.ін.);
- 6) навмисне спрощене, або схематичне, зображення, яке зберігає видимий зв'язок з натурою (наприклад, схематичні зображення людей у наскельному живописі Тассілі на півночі Африки);
- 7) натяк на схематичне зображення, як-от: у китайських ієрогліфічних знаках...

Ці натяки на схематичне зображення збереглися в клинописному письмі давнього Близького Сходу і в сучасному китайському ієрогліфічному письмі, а в давньому Єгипті — у так званих ієратичній і демотичній формах письма. Тут,

мабуть, слід пояснити походження термінів. Давні греки назвали образне єгипетське письмо "письмом, вирізьбленим жерцями" (дієслово [glypho] означає "ріжу різцем, різблю", а іменник [hiereus] означає "жрець"). Воно стало відомим у нас як [hieroglyphika grammata] "ієрогліфічне письмо". Звідси і наше "ієрогліфи". Коли давньоєгипетські писці (скриби) писали на листках папірусу, ієрогліфічне письмо в них перетворювалося на скоропис, і він був названий греками "ієратичним" ("священним") письмом. В останні сторіччя самостійного існування Єгипту на основі ієратичного письма утворилося "демотичне", тобто "простонародне" письмо, в якому форми знаків давнього образного письма змінилися до невпізнанності. Клинописним (від слова "клин") було названо давнє письмо Месопотамії (письмо шумерів, вавилонян, асирійців, а згодом хеттів, персів та інших народів Близького Сходу), тому що його знаки кресилися різцями на м'якій глині і їхні риси були схожими на цвяхи або клинці.

Розвиток різних форм письма можна уявити в такій послідовності:

1. Зображальна графіка (малюнки поступово перетворилися на ідеографію, тобто письмо, в якому кожна фігура, кожен знак асоціювався з ідеєю, з поняттям, а не з окремим словом даної мови). Зразки послідовної ідеографії до нас не дійшли. Ієрогліфічне письмо давнього Єгипту вже не було послідовною ідеографією з її принципами: знак (ідеограма) – поняття. Один німецький місіонер у Китаї (доктор Еккардт) розробив проект послідовної ідеографії або пасиграфії (письма для всіх мов, тому що ідеограми його письма можна було читати різними мовами).

Нині деякі ідеограми вживаються і в нашому письмовому спілкуванні. Це наші цифри: 1, 2, 3, 4, 5 тощо, ідеограми, які читаються різними мовами, замінюючись словами всіх мов.

Свого роду ідеограмами є такі знаки, як у арифметиці: $-$, $+$, x , $=$, хімічні позначення, дорожні знаки.

2. У змішаній ідеографії разом з ідеограмами використовуються й інші знаки: 2 А) – знаки для слів даної мови — логограми, 2 Б) – знаки для звукосполук даної мови — десмограми (гр. [desme] "пучок"), 2 В) – знаки для складів даної мови – силабограми (гр. [syllabe] "склад") та Г) – знаки для окремих звуків даної мови (спершу лише для приголосних) – фонограми. Тут ми забігаємо наперед, тому що про все це слід сказати ще в розд. VI. Нагадаємо, що образне письмо в Єгипті і на Близькому Сході перетворилося на ідеографічне письмо, а на основі ідеографічного виникло ієрогліфічне письмо, тобто непослідовна ідеографія з використанням ідеограм як фонетичних знаків – десмограм і силабограм.

Ідеограми в давніх ієрогліфічних системах письма могли бути одночасно й силабограмами. ...

У давньоєгипетському ієрогліфічному письмі разом з ідеограмами-визначниками (детермінативами) вживалися логограми, десмограми, консонантні фонограми (24 знаки для приголосних). Сполучення всіх цих знаків

уможливлювало передачу не лише слів з конкретними значеннями, але й слів з абстрактними значеннями. ...

Хоча зараз єгиптологи навчилися читати й розуміти єгипетські ієрогліфічні тексти, але вони "не звучать", тому що неможливо встановити, як їх вимовляли давні єгиптяни. Приблизно відома вимова приголосних, проте голосні, що їх з'єднують, залишаються невідомими, хоча для їхнього визначення можна скористатися даними віддаленого нащадка давньоєгипетської мови – коптської мови, тим більше, що для неї використовується грецьке письмо з деякими доповненнями. ... За знаками приголосних іде детермінатив у формі сувою папірусу, перев'язаного шнурком. Такий самий детермінатив є і при приголосних [r-hj "знати", тільки не в горизонтальному, а у вертикальному положенні. Три вертикальних риси під сувоєм папірусу заповнюють пустий простір. Єгиптяни не любили пустого простору в своєму письмі. Ієрогліфи у них ішли у ряд один за одним звичайно справа наліво, але інколи і зліва направо і часто згори вниз.

...

Тільки в давньому Єгипті ієрогліфічне письмо зберегло до кінця першого тисячоліття до Н.Х. свій образний характер, тоді як у сучасних китайських ієрогліфах первісні образи змінилися до невпізнанності. Між іншим, можна відзначити, що два єгипетських ієрогліфи збереглися в європейських алфавітах: лист якоїсь водяної рослини Ц набрав форми грецької букви I [іота] і латинської ("і з крапкою"), а єгипетський ієрогліф [sg| – стебла водяної рослини на водоймах, проглядає в нашій букві Ш (ша).

У єдиному використовуваному в наш час ієрогліфічному письмі – в китайській ієрогліфіці (в самому Китаї і в Японії) розрізняються такі класи знаків:

- 1) образні (наприклад, ієрогліфи – рот, поле, сонце, місяць, дерево, людина, гора, верх, низ);
- 2) вказівні (наприклад, ієрогліф, що означає місяць, використовується для слова "вечір");
- 3) складені (наприклад, ієрогліф "сонце", включений до ієрогліфа "дерево", означає "схід");
- 4) видозмінені (наприклад, ієрогліф "сонце" зі скісною рисою над ним означає "білий");
- 5) фонетичні (наприклад, поєднання знаків зі значеннями "рот" і "цвях" відповідає дієслову "кусати", оскільки слово "цвях" за своїм звуковим складом співзвучне з цим дієсловом);
- 6) запозичені (наприклад, ієрогліф зі значенням "скорпіон" позначає також 10000).

У китайському словнику, виданому в 1700 році, містяться 44449 ієрогліфів, але, ясна річ, не всі вони використовуються в щоденному житті китайців. Для того, щоб читати сучасну газету, треба знати приблизно 3000 ієрогліфів. У давньоєгипетському письмі було приблизно 600 ієрогліфів, у вавилонському клинопису – 642 знаки, в еламському (Елам – давня держава, сусідня з Ассирією

й Персією), а також персидському клинопису – тільки 36 складових знаків. Зрозуміло, що найбільшу кількість знаків мусило мати непослідовно-ієрогліфічне письмо, складові системи письма (в Індії, Кореї, Ефіопії, японські "катакана" і "хірагана" – від 50 до 100 знаків, а в системах буквеного письма – менше, всього від 13 до 50).

Так звані єгипетські "алфавітні" знаки (про це буде йтися у розд. V) послужили зразком для створення буквеного письма. Ці 24 знаки передавали початкові приголосні односкладових слів єгипетської мови, як-от [г] "рот" (між іншим, у цій мові було відсутнє протиставлення сонорних л і г). Колись букви нашого давнього кириличного письма для запам'ятовування порядку їх слідування називалися словами: *азь "я", буки, віди, глаголь, добро, есть* тощо.

У нашій мові не дуже багато слів на зразок *так, я, ти, він, ми, ви, ні, кіт, дім, дим, піч* і т. ін., тобто односкладових. В єгипетській мові їх було більше, і початковий приголосний кожного односкладового слова дав привід для того принципу, який було використано для створення складових і буквених систем письма. Цей принцип у науці про письмо дістав назву акрофонія (у грецькій мові акрон "край" і [phone] "голос, звук голосу"). Акрофонія призвела до винайдення на Близькому Сході буквеного письма, інакше ще – алфавітного письма. Вам може видатися дивним таке питання: ось площина – як на ній розташувати знаки письма? Тепер для народів, що користуються буквеним або складовим письмом, звичайним є розташування знаків у прямих рядках, у яких знаки спрямовані зліва направо. Однак в історії письма не все було так просто. Давні єгиптяни розташовували свої ієрогліфи найчастіше так, що вони йшли справа наліво, у лівобіжному порядку. Цей порядок прийнято для арабського письма, яким користуються не лише араби, але й інші народи, що сповідують іслам (перси, афганці, пакистанці, до 1928 року ним користувалися й турки), крім того, так пишуть євреї мовою іврит і деякі інші народи, яких називають семітами. Проте єгиптяни розташовували ієрогліфи не лише в лівобіжному порядку, але і вертикальними рядами справа наліво і в звичному для нас порядку. В таких самих паралельних вертикальних рядах розташовувалися китайські ієрогліфи, хоча тепер китайці воліють писати по-європейському зліва направо і в горизонтальному напрямку. Коли давні греки тільки-но пристосовували до своєї мови фінікійське письмо, вони теж писали, як їхні вчителі-фінікійці – справа наліво, але частіше ще й так, що верхній рядок, переходячи на нижній, змінював свій напрямок і йшов у правобіжному порядку. Виходила своєрідна спіраль з рядків. Такий вид письма греки називали бустрофедон за аналогією до оранки поля: плуг проходив спершу в одному напрямку, а потім, дійшовши до кінця борозни, йшов у протилежному напрямку. В давніх написах у Північній Африці збереглися зразки "променистого" (радіального) письма, в якому рядки, починаючись від центру, розходились, як промені, в різні боки. Якщо ви подивитеся на тексти складового письма деванагарі, використовуюваного для санскриту та інших мов Індії, то побачите, що в них усі знаки ніби підвішено до однієї горизонтальної лінії.

До приходу в Індію аріїв, тобто племен з індоєвропейськими мовами, там у дравідійських племен (точніше — у предків цих племен) існувало своє письмо, мізерні зразки якого збереглися на кам'яних печатках.

Розвиток форм письма йшов від ідеографії та ієрогліфічного письма до фонографії або буквеного письма. Буквене письмо завершило "графічну революцію" в історії людства.

РОЗДІЛ V

АЛЬФА, БЕТА, ГАММА – БУКВЕНЕ ПИСЬМО

Наше слово *алфавіт* походить від назв перших двох букв грецького письма. У новогрецькій вимові їхні назви читаються, як альфа і віта. Своєрідною є історія нашого слова *буква*, пов'язаного з назвою дерева бук. У цій історії не все ясно. Починається вона з дощечок, на яких писалися давні книги. Дощечки ці були букові. У германських мовах назви дерева пов'язані зі словом "книжка": німецькі *die Buche* "бук" і *das Buch* "книжка", англійські *the beech* і *the book* з тими самими значеннями. Отже, в германських мовах назви книжок пов'язані з матеріалом, на якому писалися книжки. Наше слово *буква* також за своєю формою зберігає зв'язок з назвою бук. По-німецькому букви називаються *die Buchstaben* (щось на зразок "букові або книжкові палички").

Німецьке слово, що за значенням відповідає нашому *буква*, веде нас у давні дописемні часи. Якщо ви коли-небудь читали "Історії" Геродота, то, можливо, пам'ятаєте розповідь про скіфських віщунів, які для пророцтв використовували в'язки вербових лозин. Схоже на те, що ці лозини були якоюсь "передмовою" для винайдення письма (IV, 67). Однак навіть скіфам треба було винаходити письмо, якщо у греків того часу вони могли запозичити буквене письмо? Інші народи, що прийшли на зміну скіфам, саме так і вчинили.

Зразком для створення перших систем буквеного письма, як уже було сказано вище, стали 24 давньоєгипетські алфавітні знаки, що позначали початкові приголосні односкладових слів. Імовірно, що ці знаки було створено на основі акрофонії, але слова, які починалися приголосними, були вже не єгипетськими, а словами однієї з давніх семітських мов. Ці слова в зміненій формі збереглися в назвах букв грецького алфавіту.

Найдавніші системи буквеного письма, тобто алфавіти, склалися лише з приголосних, поруч з якими передбачалися голосні. Це — консонантні алфавіти (латинське *consonans* — "приголосний"). Цілком можливо, що давні греки ще наприкінці IX сторіччя або на початку VIII сторіччя до Н.Х. запозичили своє буквене письмо, свій алфавіт у мешканців міста Губла (по-грецькому [Byblos], згодом по-арабськи Джубайл) у Ливані, з яким вони торгували. Це гублітське письмо консонантного типу було відкрито у 1929 році під час розкопок на місці давньої Губли. У давніх писемних пам'ятках (написах) з Губли налічувалося від 38 до 75 знаків. Ці знаки мали форму єгипетських ієрогліфів, причому для передачі того самого приголосного використовувалися різні ієрогліфи. Уявляєте, як важко було прочитати ці написи, визначити їхні мову та зміст.

Це вдалося зробити в 1930 році. Їхня мова була семітською, а напрямок письма (воно ще дістало назву псевдоієрогліфічного), як і в арабському письмі — лівобіжний. За допомогою новітніх засобів датування вдалося визначити приблизний вік гублітських написів: від 3000 до 1800 років до Н.Х. Це була заслуга французьких учених.

На Сінайському півострові (між Єгиптом і Палестиною) було відкрито ще в 1910 році досить недбало виконані написи теж у формі єгипетських ієрогліфів. Англійський єгиптолог і мовознавець Алан Хендерсон Гардинер (1879-1963) у 1917 році встановив, що мова цих написів, так само, як і гублітських, — давньосемітська і в них використано на основі акрофонічного принципу 24 знаки ієрогліфічного письма. Ряду вчених з різних країн вдалося проникнути в зміст цих сінайських написів. Їх датують приблизно від 1800 до 1200 року до Н.Х.

Попередником фінікійського письма в Палестині було давньоханаанське письмо з 22 консонантних знаків, яке було в ужитку приблизно від 1800 до 800 року до Н.Х. На його підставі утворилося пізніше фінікійське письмо теж з 22 знаків, за своїм походженням таких самих, як єгипетські ієрогліфи, образних знаків.

У фінікійському письмі були знаки лише для приголосних. Серед цих приголосних були такі, що не мали відповідників у звуковому складі давньогрецьких діалектів. Греки використали ці знаки для передачі своїх приголосних: знак "алеф" [D] у них став передавати голосний [a] — короткий і довгий, знак "he" [h] — голосний [e] короткий, знак "хет" [h] — голосний [e] довгий, знак "йот" [j] було використано для [i] короткого і довгого, "айн" — для [o] короткого. В іонійському алфавіті, який з кінця IV сторіччя до Н.Х. став загальногрецьким, є ще знаки 4^x (пси) для сполучення приголосних [ps] і Q (омега) для передачі довгого [o]. Знак Y (іпсилон) — для передачі огубленого голосного [i:], знак % (хі) позначав приголосний [kh]. Грецьке письмо (так само, як і латинське) не було послідовно фонографічним, тому що той самий знак передавав фонему: A — коротке і довге [Я, a], також I — коротке і довге [i, i], сполучення знаків OY (омікрон — іпсилон) передавало голосний [и], букви E (ксі) і 4^x (пси) використовувалися для передачі сполучення приголосних [ks] і [ps], буква Г (гамма) позначала дзвінкий задньоязиковий зімкнений [g], але в положенні перед буквами г, к, х, E позначала задньоязиковий сонорний з носовим резонансом [Г]), який трапляється нині в німецькій та англійських мовах і позначається в них буквою N (наприклад, Finger), також у сполученні з G та K.

Відхилення від фонографії з її принципом — один знак відповідає одному звуку (або одній фонемі) — можна класифікувати у такий спосіб: 1) той самий звук передається кількома знаками, наприклад, в англійській мові: сап "могти" і kill "вбивати" (полісемія); 2) той самий звук передає різні звуки, у тій же мові: сап і sent "цент" (монета) (поліфонія); 3) кілька знаків передають один звук, наприклад, у німецькій мові Schrift "шрифт" (десмосемія); 4) один знак передає сполучення приголосних: грецькі E, 4^y, латинське X (десмофонія); 5) дуже рідкісний випадок: відсутність знака для наявного в мові звуку, наприклад, у давньогрецькому лапідарному або монументальному письмі: HPA (hepa) (кеносемія); 6) у деяких буквених системах письма вживаються знаки, що не

мають звукових відповідників. Так, приміром, у французькій або англійській системах: по-французьки пишеться *doigt* "палець", а вимовляється [dwa], по-англійськи пишеться *know* "знати", а читається [пой]. Це пояснюється тим, що вимова слів змінилася, а написання залишилося тим самим. У російському письмі до його реформи в 1917 році після твердих приголосних у кінці слів ставився "твердий знак" [ер], проте він ніяк не вимовлявся: *сонь, сынъ, стошь, стушь, супъ*. Ця особливість деяких буквених систем письма (кенофонія – "пустоголосся") є досить поширеною.

Вживаний тепер нами знак Ь [ерь], а в російській мові також знак Ъ [ер] – це не пусті звуки. В українській мові знак Ь вказує лише на пом'якшення приголосних, за якими він іде (*день, палець, біль*), а в російській мові, крім пом'якшення приголосних (*стень, боль, день, кровь*), він передає звук [j] перед так званими йотованими голосними *е, ю, я* (*дьяк, бью, пьешь*). Знак Ъ передає в російській мові також звук [j] після словотворчих префіксів: (*въехать, предъявить*) та в словах іншомовного походження: *конъюнктура, объект, адъютант*. Хоча в російському алфавіті є знак И (і коротке), що відповідає звуку [j], у вищевказаних випадках замість нього вживаються Ь та Ъ. Історія російського знака Ъ [еры] така: вперше він був складений з двох букв Ъ – І і не мав нічого спільного з твердим знаком.

Єдина послідовна фонографія – це фонетична та фонологічна транскрипція, про які вже йшлося вище (*див. розд. II*).

Ми звикли тепер до того, що наша мова існує не лише в її писемній формі. Нам важко оглянутися на ті тисячоліття, коли мови існували лише в своїх звукових формах і коли спілкування людей було можливим лише при безпосередніх контактах одне з одним.

У більшості випадків для кожної мови застосовується одна система письма, але як виняток використовуються кілька систем. Так, для японської мови: два випадки складового письма (катакана і хірагана) та китайські ієрогліфи (кандзі). Для більшості буквених систем характерні два різновиди форми знаків: рукописні форми та книжні (друковані) форми з розрізненням великих і малих знаків, що їх складають. Єдиним прикладом відсутності цих розрізнень є грузинське письмо.

Якщо спитати когось, скільки літер, наприклад, у російському алфавіті, то опитуваний з певністю відповідь – 33, але буде здивований уточненням: насправді їх, враховуючи розрізнення форм, – 126, тобто 33 великі (вважаючи *е* з двома крапками окремим знаком), 30 малі (відсутні великі: *ы, ь, ъ*) у книжках і стільки ж у рукописах, усього 126 знаків!

Мало знати загальну кількість (набір) писемних і друкованих знаків нашого письма, треба вміти ними користуватися. Ми маємо на увазі різницю між графікою – набором літер та орфографією (грецьке [orthos] "прямий, правильний" і *grapho* "пишу"), яка у нас називається також правописом. ... різниця між графікою та орфографією спричинює чимало клопотів учням та їхнім учителям, як ви самі добре знаєте.

Після широкого розповсюдження буквеного письма у формі грецького алфавіту, що складається зі знаків для голосних та приголосних, відповідно видозмінюючи, його пристосували для різних мов. На Кавказі Месропа Маштоца вважають винахідником вірменського письма (IV ст. до Н.Х.), а на думку деяких – також і грузинського та агванського (агванці колись жили в Азербайджані). Просвітитель слов'ян Кирило (він же Костянтин) створив так звану глаголицю в IX сторіччі Н.Х. У цьому випадку відбулося непорозуміння з назвами: та абетка, яку називають кирилицею, була пристосованням грецького ("уставного", що складається з великих букв) письма для слов'янських мов, а глаголицю було створено Кирилом. У XIV сторіччі просвітитель зирян (комі) Стефан Пермський винайшов для них абетку на основі російського письма. У Північній Америці в XIX сторіччі вождь індіанського племені черокі на основі англійського письма розробив складову абетку для своєї мови. Його звали Секвойя, і його іменем стали називати найвищу сосну, яка росла в Америці – гігантську секвойю.

Принцип буквеного письма, вже закладений в єгипетському ієрогліфічному письмі, було перенесено з Єгипта до Палестини – Ханаан, у фінікійський Біблос (Губла), звідти – до Греції та Малої Азії, а від греків він був запозичений етрусками та римлянами в Італії.

Разом з християнством це письмо перейшло на Схід, у Грузію та Вірменію і на північ, у слов'янські землі.

Обидві слов'янські абетки – кирилиця та глаголиця – стали застосовуватися одночасно, починаючи приблизно з X сторіччя. У кирилиці 41 буква, в глаголиці 40 букв. Відповідно до фонетики слов'янських мов довелося додати 12 знаків і 6 комбінованих знаків, так званих лігатур. Серед знаків для приголосних були додані Б, Ж, Ч, Ц, Ш, Щ (лігатура з Ш і Т у формі ф = шт), **ДЛЯ ГОЛОСНИХ** – (ять), Ъ, Ь (це спершу були короткі голосні) і так звані юси: великий юс та малий юс, що були носовими голосними, як польські *a* та *e*. Голосний [и], як і в грецькому письмі, передавався лігатурою ОУ... Прості та носові голосні мали варіанти з дописаними до них і. Наприклад, у сучасному російському алфавіті з них залишилися Е [i-e], Ю [i-ou], Я [i-a], Ы [ъ-i]. У старослов'янських алфавітах були зайві букви, запозичені з грецького алфавіту: [ксі], [псі], [фіта], У [іжиця], використовувані тільки для слів грецького походження.

Дещо видозмінену глаголицю використовували в богослужбових книгах південні слов'яни до XIX сторіччя, а кирилиця застосовувалася в таких книгах у нас до недавнього часу. Початок нашого нинішнього письма пов'язаний з реформами Петра I, який на відміну від церковного письма запровадив у вжиток "гражданське" письмо зі спрощеними формами букв кириличного письма. Для Петра I було видано "Изображение древних и новых писмен славянских печатных и рукописных" (1716) і він власноручно викреслив старі форми букв та затвердив нові. Це була перша реформа старого кириличного письма. Друга реформа російського письма відноситься вже до 1917 року, коли за розпорядженням Тимчасового уряду були скасовані (деякі) букви та твердий знак після приголосних у кінці слів.

Після революції 1917 року, крім слов'янських народів колишньої Російської імперії (росіян, українців, білорусів), російське письмо для своїх мов стали застосовувати народи тюркські (татари, башкири, чуваші, азербайджанці, туркмени, узбеки, казахи, киргизи та інші), фінно-угорські (комі-зиряни, марійці, удмурти, мордовці, ханти, мансі та інші), іранські (осетини, тати, таджики), монгольські (калмики, буряти), а також багато народів Кавказу та північно-східної Азії. Латинським письмом користувалися прибалтійські народи – литовці, латиші, естонці, у грузинів та вірмен вживалися свої давні алфавіти. Євреї використовували своє давнє письмо для мови їдиш, за походженням німецької (з деякими особливостями).

Слід сказати, що незважаючи на деяку непослідовність щодо звукопису й труднощі орфографії, нам звично й зручно користуватися нашим письмом так, як і більшості народів світу, які користуються для своїх мов різними видозмінами латинського письма. Свої оригінальні системи письма сьогодні застосовують: китайці, японці, бірманці, муонг-тайці (сіамці), багато народів Індії, корейці, ефіопи та інші народи їхньої країни, євреї (для мови їврит), араби та інші народи, що сповідують іслам. У євреїв та арабів свої буквені (консонантні, тобто з позначенням для приголосних) системи письма, а в інших згаданих народів існують різні системи складового (силабічного) письма, за винятком китайців з їх давнім ієрогліфічним письмом, яке в них запозичили японці.

.....

.....

РОЗДІЛ VII

ПЕРШІ ПАРОСТКИ НАУКИ ПРО МОВУ

Для виникнення перших елементів науки про мову в стародавньому світі було два стимули: винайдення письмового відтворення усної мови і потім навчання молодого покоління рідної мови. Звичайно, рідну мову ще до організації шкільної освіти діти засвоювали від батьків та вихователів і вдосконалювали свої знання при спілкуванні з дорослими мовцями.

Для винайдення письма, про що йшлося в розділах IV і V, треба зорієнтуватись у власній мові, виокремити в потоці мовлення частини висловлювань та речень, відділити одне від одного слова з усіма їхніми формами, поділити слова на склади, а на завершення всього цього подрібнити на їхні складники — членоподільні звуки: це довгий шлях від ідеографії до фонографії, до винайдення літерного письма – алфавіту...

Після винайдення письма, а воно не відразу стало загальним надбанням, потрібно було навчити майбутніх грамотіїв користуватися письмовими знаками. Відомо, що школи писарів (скрибів) були як у стародавньому Єгипті, так і в Месопотамії.

Вам, навченим у школах, легко ділити на змістові елементи суцільний текст звукового мовлення. Однак, уявіть собі, як то було важко зробити першим грамотіям (не будемо ще казати – мовознавцям).

Ось для прикладу суцільний стародавній текст у перекладі нашою мовою: **"КОЛИВИЙДЕВОГОНЫПОПАДЕНАТЕРНИНУ1БУДЕСПАЛЕНАСКИР ТААБОЗЫЖЖЯСТОЯЧЕАБОПОЛЕКОНЧЕВИДШКОДУЕСТОЙХТОЗАПА ЛИВПОЖЕЖУ"** (*"Вухід"*, XXII, 5). Чи не правда, важко читати без поділу на слова та без розділових знаків? Проте в історії письма не швидко було винайдено і те, й те. Для цього винаходу багато довелося працювати, і та праця була справою перших мовознавців, хоч до систематизації їхніх знань було ще дуже далеко в історичній перспективі. Винайдення письма та початок його широкого застосування викликали інтерес до мови. Цей інтерес, крім його практичного боку – навчання мови та письма, мав і теоретичний бік: то були питання про походження людської мови, про стосунок мови до навколишньої дійсності, про правильне мовлення, а найпізніше постало питання про розмаїття людських мов. За біблійною оповіддю, перша людина – Адам – дала імена всім тварям земним. "І вчинив Господь Бог із землі всю польову звірину, і все птаство небесне, і до Адама привів, щоб побачити, як він їх кликатиме. А все, як покличе Адам до них, до живої душі – воно ймення йому" (*"Буття"*, II, 19).

Як ви, напевне, знаєте, про виникнення різних мов розповідається в книзі "Буття": "І була вся земля — одна мова та слова одні... І промовив Господь: один це народ, і мова одна для всіх них, а це ось початок їхньої праці. Не буде тепер нічого для них неможливого, що вони задумали чинити. Тож зійдімо і змішаймо там їхні мови, щоб не розуміли вони мови одне одного" (*"Буття"*, XI, 1, 6, 7). Згідно з цією оповіддю, будівники Вавилонської вежі жили "в землі Сennaар", тобто на півдні Месопотамії, а втративши спільну мову, розселилися по всій землі. Якою ж мовою розмовляли в Едемі Адам з Євою, а потім їхні нащадки до всесвітнього потопу? Щодо цього автор книги "Буття" не мав сумніву: це була та мова, якою написано цю книгу. Можливо, найдивовижніше те, що ця мова під назвою іврит дожила як розмовна, так і писемна мова до наших днів. Для всіх давніх народів їхня рідна мова була єдиною справжньою людською мовою, а мови інших народів були якимсь непорозумінням. Так, наприклад, давні греки називали всі народи, що не розмовляли їхньою мовою (з усіма її діалектами) варварами [barbaroi], тобто невиразними белькотунами. Виняток було зроблено згодом для римлян, що засвоїли грецьку культуру. Грецький оратор IV сторіччя до Н.Х. Сократ визнавав "греками" всіх, хто сприйняв грецьку культуру: "Еллінами називаються всі, хто має з нами спільну культуру або спільну природу". Уже в VII сторіччі до Н.Х. епічний поет Гесіод, оповідаючи у віршах про походження світу, стверджував: "Найкоштовніший скарб людей — це їхня мова..." Однак у греків не було міфів про походження їхньої мови. Незважаючи на це, питання про виникнення імен і назв дуже цікавило грецьких філософів уже в класичну добу (V-IV ст.ст. до Н.Х.). Сперечалися про те, як були встановлені імена й-назви: на підставі природи називаних речей та явищ [physei] чи за домовленістю між людьми [thesei] або [потої]. Ця проблема знайшла відображення в діалозі Платона (427-347 до Н.Х.), відомому під назвою "Кратил, або про правильність імен". У цьому діалозі Платон у ролі співбесідників виводить свого вчителя Сократа (469-399 до Н.Х.) та його учнів. Поміж них Кратил – послідовник філософа Геракліта (VI-V ст.ст. до Н.Х.) у питанні про імена, де імена визначалися природою речей, та інший, Гермоген – послідовник у

цьому питанні Демокрита (V-IV ст.ст. до Н.Х.), де вони встановлені за домовленістю між людьми [thesei] чи навіть випадково, ненавмисне [tykhei]. Позиція Сократа (тобто самого Платона) лишається дещо невизначеною, хоч, напевне, він схильний визнати радше аргументи Кратила, а не Гермодена. Співрозмовників у цьому діалозі цікавить питання про "істину перших імен", себто те, що греки називали "етимологією". Для визначення цієї "істини" припускалися такі прийоми, як уставляння літер, вилучення їх, заміна одних іншими та переставляння їх для милозвучності. Ось приклад однієї з пропонувань у діалозі етимологій. Сократ аналізує грецьке слово, що означає "місяць": [selene], в іонійському діалекті [selenaie]. Зв'язок цієї назви зі словом [selas] (блиск, сяйво, яскраве світло) не підлягає сумнівам, та далі в Сократа наївні фантазії: "місяць – це сяйво [selas] старе і нове вічно [henon kai neon aei]". Не маючи уявлення про те, що мова, як і все на світі, змінюється в часі й просторі, та про те, що мови мають різноманітні зв'язки одна з одною, давні греки й римляни в своїх етимологіях були далекі від науки й обмежувалися безглуздими вигадками. Треба сказати, що й у наш час люди, не обізнані з порівняльно-історичним мовознавством, яке править за підставу для наукових етимологій, часто створюють етимології не кращі, ніж їхні античні попередники. Слід мати на увазі те, що тепер існують етимологічні словники, ознайомлення з якими може зупинити політ невтримних етимологічних фантазій. Зрозуміло, що не в цих фантазіях були елементи сучасної науки про мову.

Уявіть собі давньогрецького вчителя та його учнів. Учитель пояснює вірші, знайомі вам у перекладі українською мовою: "Гнів оспівай, богине, Ахілла, сина Пелея..." Навіть у цьому одному рядку все доводиться пояснювати учням: хто така ця співуча богиня, хто такий Ахілл, точніше Ахіллес, син Пелея, на кого він розгнівався і чому поет просить богиню "оспівати", тобто розповісти у віршах про гнів Ахіллеса? У школі, а в давніх греків [skholej] це був вільний від щоденної праці час, – починалося вільне тлумачення тексту "Іліади". Ви знаєте, що в "Іліаді" розповідалося про сварку ахейських вождів Ахіллеса й Агамемнона, які не поділили здобичі, захопленої в околицях троянської фортеці Іліону. Тоді, приміром, у III сторіччі до Н.Х. грецькі учні, либонь, не мали сумніву щодо участі безсмертних богів на боці ахейців та на боці троянців, не мали вони сумніву й у тому, що була Троянська війна і що "Іліаду" створив від початку до кінця геніальний Гомер. Це тлумачення тексту як з погляду особливостей Мови (граматики та лексики), так і з боку змісту вже мали в собі елементи філології, а отже, й виниклого згодом у її надрах мовознавства.

Чому грецьким юнакам потрібно було давати філологічні пояснення прадавнього героїчного епосу? Річ у тім, що "Іліада" була створена (не скажемо написана, бо вона спершу була створена, а потім уже написана) мовою, якою в останні сторіччя першого тисячоліття до Н.Х. вже не розмовляли в самій Греції та в грекомовних країнах. Потрібно було пояснити учням, що означають застарілі форми імен та дієслів, яке значення мають витіснені з ужитку слова. Мабуть, і ви потребуєте пояснень, коли вам доводиться читати "Іліаду" в перекладі Бориса Тена (М.В.Хомичевського, 1897-1983). Давньогрецькі вчителі, хоч і називалися "граматиками", були по суті філологами. За давнім визначенням, "граматика – це вміння читати й писати, а філолог – той, хто любить промови і захоплюється

освітою". Не меншою мірою, ніж учителі філологи, основи майбутньої науки про мову закладали давньогрецькі філософи. Серед них насамперед треба назвати Арістотеля (384-322 до Н.Х.) – філософа-енциклопедиста, у творах якого знайшли висвітлення всі приступні йому сторони людських знань. Для філології особливо важливими були його трактати: "Риторика" – основи мистецтва переконання та "Поетика" – основи літературної критики. Аналізуючи тексти, Арістотель визначив чотири частини мови: ім'я, сполучник, дієслово й артикль.

Аналізуючи досягнення античних філологів та філософів у вивченні мови, треба віддати їм належне – без їхніх досягнень у Європі не могла б виникнути сучасна наука про мову. Обмеженість античної філології (так називатимемо її на відміну від мовознавства) полягала ще й у тому, що вся дослідницька думка не виходила за межі однієї мови, було відсутнє будь-яке порівняння з іншими спорідненими чи неспорідненими мовами, а це суперечить засадам сучасного мовознавства. Звичайно, порівняно з давніми греками римляни, що засвоїли грецьку культуру та вивчили грецьку мову, були в сприятливішому становищі, ніж греки. Вони могли зіставити свою латинську мову з давньогрецькими діалектами та загальногрецькою мовою (койне) елліністичної доби, але не могли ще зробити висновків із цього зіставлення. Надто близькі були одна від одної щодо граматичної будови обидві ці індоєвропейські мови. Традиція грецької філології, що досягла високого рівня розвитку особливо в єгипетській Олександрії у III—II сторіччях до Н.Х., перейшла до Риму. Якою непоправною для всього стародавнього світу й наступних за ним століть аж до нашого часу була загибель у вогні славнозвісної олександрійської бібліотеки. Під час пожежі цієї книгозбірні в 47 році до Н.Х. в ній загинуло *це* менш як 800000 томів. Олександрія за елліністичної епохи з її Мусеєм (бібліотекою) була найбільш значним культурним осередком стародавнього світу. Там жив і автор краще за інших збереженого підручника "Граматичного мистецтва" Діонісій Тракієць (170-90 до Н.Х.), вигнаний з Олександрії 144 року до Н.Х. Його навчальний посібник, мабуть, призначався для римських юнаків, що вивчали грецьку мову. Для нас він є найприступнішим джерелом граматичних знань античного світу. Наша шкільна наука досі значною мірою залежить від того джерела.

Коли порівняти досягнення античних філологів в описі їхніх мов – грецької та латинської — з досягненнями (можливо, сучасними їм) індійських граматиків, то доводиться визнати, що успіхи індійців були помітнішими, ніж досягнення греків та римлян. Проте з роботами індійських мовознавців європейські вчені ознайомилися тільки наприкінці XVIII — на початку XIX сторіччя (*див. розд. I*). Індійські вчені, що досліджували свою літературну мову – санскрит, дали докладний опис фонетики цієї мови, розробили оригінальну теорію чергування голосних, заклали основи морфологічного аналізу слів, виділили в них основи та афікси словозміни й словотворення, поділили слова за частинами мови. Автором зразкової (з погляду сучасних мовознавців) описової граматики санскриту був Паніні (приблизно IV або III сторіччя до Н.Х.). Його граматика була викладена у вигляді близько 400 правил. Її докладно коментував Патанджалі, а потім традиція граматичних описів в Індії не переривалась аж до появи там європейців. Звичайно, ні в давній Індії, ні в давній Греції не було нічого подібного до порівняльно-історичного вивчення мов. Мова для стародавніх філологів

увялялася один раз сформованою і незмінною системою. Треба було, щоб минуло майже 25 століть до виникнення думки про історичний розвиток мов.

Багато в чому наслідки праць грецьких та індійських філологів відповідали один одному, бо йшлося про мови тієї самої граматичної будови – індоєвропейські флективні мови.

Суперечки про те, як виникли імена й назви – згідно з природою позначуваних словами явищ чи за домовленістю між людьми, власне, зводилися до проблеми походження людської мови, що в давнину не пов'язувалося з проблемою походження людей. Не менш запеклими в стародавньому світі були суперечки про те, чи є мова впорядкованою системою чи безладним набором елементів. Це були суперечки про так звані аналогії – порядок у мові й аномалії – безлад у мові. Ось, наприклад, ми кажемо: *диво* (одн.) і *дива* (мн.), але *чудо* (одн.) і *чудеса* (мн.), *зілля* (наз. відм.) і *зілля* (род. відм.), але *теля* (наз. відм.), *теляти* (род. відм.). Де тут порядок, а де безлад? Очевидно, в мові є і те, й інше. Та чи можна мову в її цілісності вважати стрункою будовою – системою чи безладною купою будівельного матеріалу? Тепер ми знаємо, що в мові є правила і є винятки з них, пояснювані її розвитком у просторі й часі.

Цілком упорядкованою може бути та мова, в якій нема історії, тобто штучна, вигадана мова, в ній правила без винятків.

Напевне, ви зрозуміли, що суперечка про впорядкованість чи безладність мови була така сама марна, як і суперечка про походження імен та назв.

Однак не треба суворо судити античних філологів. Це вони поділили літери грецького алфавіту на такі, що позначають голосні, приголосні, напівголосні та двоголосні (дифтонги) звуки, вони встановили вісім частин мови, визначили категорії імен: роди, види, способи, числа й відмінки, поділили слова на прості, похідні від простих та похідні від похідних, визначили категорії дієслів: способи, стани, часи, дієвідміни. Вершиною олександрійської філології було не "Граматичне мистецтво" Діонісія Тракійця (це було його прізвище, а не племінна належність!), а такі трактати, як "Про синтаксис" Аполлонія Дискола (це також прізвище — "важкий") та "Загальна просодія" (вчення про наголоси) Елія Геродіана (II сторіччя до Н.Х.). Олександрійські філологи знайшли в Римі своїх гідних продовжувачів. Поміж них був Марк Терентій Варрон Реатинський (116-27 до Н.Х.), що написав 25 книг "Про латинську мову", "Про латинське мовлення", "Про подібність слів", "Про давні писемності", "Про походження латинської мови". Він уважав, що латинська мова походить від еллінського діалекту давньогрецької мови. Цим доводилося шляхетне походження латинської мови: вона не була варварська! Незаперечним досягненням римської філології був твір Марка Веррія Флакка "Про значення слів", що зберігся лише в стислому викладі якогось Феста. Найзнаменитішим римським граматиком часів Римської імперії був Елій Донат – автор "Граматичного мистецтва" (350 рік до Н.Х.). Його ім'я стало загальним як назва граматик. Завершенням римських творів з граматики були "Основи граматики" Прискіана (491-518 від Н.Х.). У галузі етимологій римляни "перевершили" своїх грецьких попередників. Зразки етимологій "від протилежного" наводить М.Фабій Квінтіліан (приблизно 30-40 –

100 від Н.Х.) у своєму творі "Виховання оратора": canis (non canit) тобто "собака" (зветься так тому, що він не співає), lusus (non luset), тобто "гай" (зветься так тому, що він не світить). Ви знаєте, що латинська мова тривалий час була мовою наукової літератури та релігії в країнах Західної Європи і за її посередництвом народи Європи прилучалися до античної культури в добу Відродження.

Між стародавнім світом греків та римлян і епохою європейської експансії, епохою відкриття заокеанського світу історики вміщують середні віки (після занепаду Риму в 476 році від Н.Х. і до відкриття Америки в 1492 році, а інколи відтягають їх до французької революції 1789 року).

У галузі філологічних наук, точніше — на ниві паростків майбутнього мовознавства середні віки в Європі були періодом застою. Єдиними мовами, що заслуговували вивчення, вважалися мови Святого письма — гебрайська, давньогрецька й латинська, але з гебрайською (іврит) та давньогрецькою мало хто був знайомий в Західній Європі до епохи Відродження. Вважалося, що латинську мову створили вчені люди — грамматики.

Латинська граматика для широких мас була "чарівною книгою". Так із *grammaticum* утворилося французьке *grimoire* зі значенням чарівної книги. "Серед латинських народів одні люди зветься світськими, а інші — духовними". Так писав Анрі де Кріссе (XIV ст.), маючи на увазі, що світські люди — це не освічені, а духовні — освічені. Мова освічених — це латина, тобто мова з граматиною, а мова неосвічених не має граматики. Проте навіть у мовленні освічених людей класична латина, лишаючись ще розмовною мовою, видозмінювалась, і виникла протилежність між класичною латинською мовою — мовою римської літератури та розмовною латиною — "нищою", або "кухонною". Поміж народів Західної Європи крім тих, що розмовляли романськими мовами — безпосередніми нащадками латинської мови — були ще германці й кельти. Контактуючи з римлянами, ці германські та кельтські народи значною мірою засвоїли римську культуру й запозичили у римлян принцип абеткового письма. Від римлян вони сприйняли й християнську релігію, що стала державною релігією Римської імперії за Константина (роки його правління — 324-337). Однак, що робити проповідникам християнства серед тих народів, які не розмовляють латинською мовою?

Так виникла потреба перекладу священних книг новими європейськими мовами. Першопрохідцем у цій справі був єпископ Ульфїла (або Вульфїла, 318-338), що переклав Євангелію готською мовою і створив готський алфавіт. Його переклад написано срібними літерами на пурпуровому пергаменті. Він зберігається в Швеції, у книгозбірні Упсальського університету. В такий спосіб довелося порушити "монополію" гебрайської, давньогрецької та латинської мов щодо Святого письма. У середньовічній Європі нові мови стають літературними. Одним із перших оборонців нових мов (у цьому випадку — романських) виступив Данте Аліг'єрі (1265-1321) у своєму трактаті "Про народне мовлення" (латинською мовою).

Першою спробою зорієнтуватися у взаєминах європейських мов були "Роздуми про мови європейських народів" Йосифа Юста Скалігера. Він

установив між ними три основні групи, які назвав: язик – Деус, язик – Гот і язик – Бог, тобто романські, германські та слов'янські мови. Зовсім невдалими були спроби встановити спорідненість європейських мов з мовами семітськими; за приклад чого може правити словник Етьєна Гішара: "Етимологічна гармонія єврейської, халдейської, сирійської, грецької, латинської та французької мов" (Париж, 1606 рік). Чи не дивне те, що в наш час до цієї "етимологічної гармонії" повертаються прибічники так званої ностратичної теорії, що обґрунтовують первісну єдність мов Африки, Європи та Азії?

Після відкриття для європейців Америки виникла можливість (спершу для купців та місіонерів) познайомитися з мовами, що зовсім не схожі на європейські, і виявилось, що для опису їх не можна використовувати латинську граматику. Довелося відмовитися від ідеї про те, що в Америці знайшли притулок 11 зниклих з Палестини "колін Ізраїля". Були й такі вчені, що пояснювали відмінності мов американських індіанців від європейських мов тим, що індіанці навмисне видозмінили мови європейців для того, аби європейці не могли здогадатися, про що розмовляють індіанці...

На порозі нового часу прагнення узгоджувати граматику з логікою і створювати універсальну граматику знайшло найяскравіший вияв у "Загальній граматиці", відомій під назвою "ГраMATика Пор-Рояля" (1660) двох авторів – Антуана Арно (1612-1694) та Клода Лансло (1615-1699). На противагу цьому прагненню англійський філософ Джон Локк (1632-1704) визнав відмінність між логікою і граMATикою.

Відсторонена і зневажена порівняно з граMATикою та лексикою фонетика, нарешті, привернула до себе увагу: 1660 року створено й видано "ГраMATико-фізичний трактат" Джона Уолліса (1616-1703). Так на межі XVIII й XIX сторіч завершилася підготовка для створення нової науки про мову – мовознавства.

.....

РОЗДІЛ X

МОВА, РАСА, НАРОД, КУЛЬТУРА

Коли йдеться про такі наші поняття, як мова, народ, культура, то ми розуміємо, що всі вони пов'язані одне з одним. Проте, цей зв'язок не є нерозривним. Якщо хтось правильно розмовляє українською мовою, це ще не означає, що він є українцем від самого свого народження. Можна зустріти людину, яка не розмовляє українською мовою, а її батьки були українцями, але їй довелося жити за кордоном і спілкуватися з людьми, котрі не розмовляли по-українському. Тепер це не рідкісний випадок. Хіба мало є українців і в самій Україні та в інших країнах, які не розмовляють українською мовою? Російсько-українська двомовність — характерне явище, зокрема в східній частині нашої країни. Російська мова мала виняткове значення для українців. Багатовікова культура російського народу, його література можуть бути здобутком не лише одного російського народу, тим більше, що в розвитку цієї культури брали участь не тільки росіяни, але й інші народи, серед яких були й українці. Участь цих

інших народів зрозуміла, беручи до уваги, що багато іномовних за своїм походженням народів жило поряд із росіянами в одній державі.

В історії людства бувало так, що завойовані народи засвоювали мову та культуру своїх завойовників. Так було, наприклад, в Європі з кельтськими народами, що засвоїли мову та культуру римлян. Траплялися і протилежні випадки. Завойовники, які прийшли на Балканський півострів із берегів Волги (їх називали булгарами) засвоїли (на території сучасної Болгарії) мову та культуру завойованих ними слов'ян. Цілком зрозуміло, що найчастіше завойовники нав'язують свою мову завойованій ними людині (так, наприклад, у Латинській Америці).

Важко відповісти на запитання, чи існує зв'язок поміж расою, народом і мовою. Коли вже мова зайшла про раси, доведеться сказати про науку, яку називають антропологією. Її назву утворено від грецького слова [anthropos] — "людина". Ви, напевне, пригадуєте "Человека в футляре" А.П.Чехова? Цьому Белікову дуже подобалося це грецьке слово.

Слово "раса" є одним із основних понять сучасних біології та антропології. Воно утворене з латинського слова *ratio*, яке вже в VI сторіччі від Н.Х. стало вживатися в розумінні "вид тварин або рослин". У такому самому розумінні в італійській мові почало вживатися слово *razza* (від * *ratione*). З італійської це слово перейшло у французьку мову, як *race*, а згодом у німецьку *Rasse* і в інші мови, в тому числі й в українську мову — раса.

У 1740 році шведський ботанік Карл Лінней (1707-1778) визначив чотири раси людства: 1) європейці, 2) американські індіанці, 3) азіати, 4) африканці.

Його класифікація рас мала, як ви бачите, географічну основу. Сучасна наука про людину, яка є частиною тваринного світу – антропологія – визнає існування трьох первісних або великих рас: 1) білої ("кавказоїди"), 2) жовтої ("монголоїди"), 3) чорної ("негроїди"). Американські індіанці ("америнди") й полінезійці вважаються пережитками давньої білої раси, котра поширилася ще до того, як поділилися кавказоїди та монголоїди. Залишки цієї давньої раси поєднуються антропологами під назвою "австралоїдів". Ця раса відіграла важливу роль у формуванні американських індіанців і полінезійців. Перші з них тепер в основній масі монголоїди, а другі мають деякі ознаки монголоїдів. Великі раси поділяються на малі – вторинні раси та підраси.

У теперішній час ні географічне поширення, ні мови, ні культури безпосередньо не пов'язані з поділом людства на раси. Відмінність рас виникла внаслідок тривалої ізоляції окремих груп людства географічними та суспільними (соціальними) бар'єрами. Нині великі раси, які існують, належать до того самого виду (антропологи називають його розумною людиною – *homo sapiens*) і до тієї ж родини (*Hominidae*).

У книзі "Жизнь животных" (М., 1971. — Т. VI. — С. 600) великі раси називаються: 1) екваторіальна (австрало-негроїдна), 2) євразійська (європейська), 3) азіатсько-американська (монголоїдна).

Ця класифікація базується на суто зовнішніх (морфологічних) ознаках, що не мають значення для діяльності людей. Тепер повсюдно спостерігається змішання всіх рас, народів, народностей та племен. Можливість їхнього змішання, наприклад, білої та чорної раси в Америці, так званий інтербридинг є доказом їхньої приналежності до того самого біологічного виду.

Расистами ми називаємо людей, які всупереч даним антропології намагаються довести, що їхня раса краща за раси всіх інших людей, або що біла раса має якусь перевагу перед жовтою і чорною расами. Це, звичайно, було в минулому, але, на жаль, це питання ще й тепер хвилює легковірних людей.

Французький письменник і дипломат ХІХ сторіччя граф Ж.А. де Габіно видав трактат — "Нарис про нерівність людських рас". Граф, звичайно, не був антропологом і розумував у міру своїх можливостей щодо відмінностей людських рас. Не можна без обурення згадувати про маревні ідеї цього графа, які так охоче підхопили оскаженілі расисти ХХ сторіччя.

Ви, напевне, здогадуєтесь, що тут ми маємо на увазі німецьких нацистів, або фашистів, що оголосили себе справжніми арійцями, нацією панів, яким дозволено підкоряти "нації рабів" – неповноцінних людей.

Хто такі справді арійці або арії?

Арійцями (або аріями) називалися кочівники, які перейшли через пасмо Гіндукуша і вдерлися в долину так званого "П'ятиріччя" ("Пенджаб") приблизно на початку другого тисячоліття до Н.Х. їхня індоарійська мова була однією з індоєвропейських мов, і ці мови іноді називаються арійськими.

Німецькі нацисти залічували себе до арійців, на відміну від приречених до винищення євреїв, хоча і німці, і євреї з погляду антропології належать до однакової євразійської раси. Між іншим, німецькі нацисти називали своїх союзників японців почесними арійцями, хоча японці належать до монголоїдної раси. Різниця між німцями та євреями полягає не в расі, а в мові, і то лише в тому випадку, коли євреї розмовляють своєю давньою мовою.

До виникнення генетики – біологічної науки, яка вивчає спадковість у розвитку організмів – при класифікації рас брали до уваги колір шкіри, колір очей, форму та колір волосся, зріст і виміри різних частин тіла. Тепер для цієї класифікації зважають на групи крові та на склад генів. Якщо антропологія вивчає людей як частину природи, то етнологія вивчає людські суспільства в часі й у просторі. Етнологію, або етнографію можна назвати наукою про етноси.

Як уже згадувалося, грецьке слово [ethnos] рівнозначне нашому слову "народ". Етнос – спільність людей, що визначається їхньою мовою, їхньою культурою та територією, на якій вони мешкають, а в теперішній час іще й їхнім державним устроєм, тобто їхнім підданством. Слова "нація" і "народ" можна вважати синонімами. Від слова "нація" (латинське natio) було утворено слова "націоналіст" і "націоналізм", які в нас інколи мають негативне значення.

У глибоку давнину, в епоху становлення *прапрапредків сучасної людності, якщо це становлення відбувалося в різних центрах нашої планети, мала існувати

єдність раси, мови та культури. Однак у теперішній час такої єдності вже не спостерігається.

В Африці, де представлена велика чорна раса (екваторіальна, або негроїдна), мови африканських народів істотно відрізняються одна від одної. Серед темношкірого населення африканського континенту розрізняються народи, що розмовляють мовами банту (в цих мовах слово "банту" означає "люди"), народи, що розмовляють судано-гвінейськими мовами, нілотськими та ще багатьма іншими мовами.

В Азії серед народів монголоїдної раси істотно відрізняються один від одного щодо своїх мов так звані урало-алтайські, сино-тибетські, пале-азійські та ще багато інших народів.

На Кавказі співіснують мови білої і жовтої раси: там є іберо-кавказькі мови – грузинська, абхазька, черкеська, адигейська, кілька десятків мов у Дагестані та ще кабардинська, чеченська, інгуська мови, є тюркські мови – азербайджанська, балкарська, кумицька, є також індоєвропейські мови – осетинська, вірменська, татська, таліська.

Не можна сказати про мовну єдність тубільних народів Північної, Середньої та Південної Америки. Лише перелік цих численних назв зайняв би чимало місця в цій книзі і, хоча ці народи належать до американського варіанту монголоїдної раси, їхні мови відрізняються одна від одної навіть типологічно: там існують і полісинтетичні, і аглютинативні, а також, за свідченням Едуарда Сепіра, є навіть і одна флективна мова.

Ідея нерівноцінності рас так само, як ідеї нерівноцінності мов різної будови та різних культур не має нічого спільного ні з антропологією, ні з етнологією, ні з культурологією, ні з мовознавством. Порівняльне вивчення культур уможливило визначення їхнього первісного територіального поширення та їхньої відносної хронології, але не визначає їхньої об'єктивної цінності.

Різні сторони, чи складники, культури народів розвиваються нерівномірно, і в наш час технічні досягнення європейської культури стали здобутком більшості народів світу (*див. розд. XIX*).

У наші дні існує чимало багатонаціональних держав, як, наприклад, Індійська республіка (Бхарат), Сполучені Штати Північної Америки (США), Швейцарія, Російська Федерація, держави африканських народів, які визволилися від колоніальної залежності. У зв'язку з цим набуває значення мовна політика урядових кіл. У США мовна політика зводиться до того, щоб змусити представників усіх національностей розмовляти англійською мовою. В Швейцарії визнаються рівноправними чотири мови: німецька, французька, італійська та ретороманська (це, власне, не одна, а кілька споріднених мов). У Російській Федерації при наявності російської мови, що об'єднує всі народи та народності, офіційно декларується рівноправність усіх національних та етнічних мов.

Якщо поняття "етнос" охоплює собою поняття нація, народ, народність, плем'я, то можлива відмінність між ними має кількісний, а не якісний характер:

нація або народ кількісно більші, ніж народність, а народність так само більша, ніж плем'я.

У зв'язку зі значним географічним поширенням європейських національних мов у колишніх європейських колоніях спостерігається процес територіальних видозмін цих мов, який доходить до формування так званих креольських мов. Тепер їх чимало в різних частинах світу і деякі з них стали навіть державними мовами в колишніх колоніях європейських народів. Так, наприклад, у недавно створеній державі Папуа в східній частині Нової Гвінеї була визнана мова піджін-інгліш (тобто бізнес-інгліш), лексика якої в основному англійська, а граматики – можна сказати – своєрідна тубільна і не має нічого спільного з англійською граматикою. Однак, більшість цих гібридних креольських мов є мовами торговельних стосунків, і вони співіснують із тубільними мовами. Так, у республіці Гаїті (в західній частині острова Гаїті) поряд із державною французькою мовою існує місцева креольська мова, лексика якої в основному французька, але граматики її більш схожа на граматику однієї з західноафриканських мов, ніж на французьку граматику. Існують також, як уже згадувалося, місцеві особливості європейських мов у колишніх колоніальних країнах. Є певні особливості в англійській мові Сполучених Штатів, такі, що дають привід говорити про два варіанти англійської мови: американо-англійський і британо-англійський. Так само й з португальською мовою: протиставляються європейська португальська і бразильська португальська мови.

Внаслідок вивчення географічного поширення мов у їхньому минулому та теперішньому стані виникла наука під назвою географія мов, лінгвістична географія або лінгвогеографія. З нею пов'язується ареальна лінгвістика (в латинській мові слово *area* – "тік", або "гарман" – набуло значення "територія", від нього утворено слово "ареал" із таким самим значенням). У лінгвогеографії і в ареальній лінгвістиці розрізняються: 1) суцільні ареали, 2) розірвані ареали та 3) ізольовані, або острівні, ареали.

Так, наприклад, у нашій республіці українська мова має суцільний ареал. У Російській Федерації російська мова має суцільний ареал від її західних кордонів аж до узбережжя Тихого океану на сході, але в його межі укріплюються фінно-угорські мови на берегах Волги, які мають тепер розірвані і навіть ізольовані ареали. Ареал вірменської мови в Нагірному Карабаху та ареал азербайджанської мови в Нахічевані на півдні Вірменії також є ізольованими, чи острівними.

Ініціатори ареальної лінгвістики італійські мовознавці Г.І.Асколі (1829-1907) і М.Дж.Бартолі (1873-1946) прийшли до висновку про те, що у великих ареалах поширення кількох споріднених мов або окремої мови найчастіше зміни спостерігаються в центральних частинах ареалів, а архаїчні факти зберігаються на периферії ареалів. Так, в ареалі давніх індоевропейських мов периферійна давньоіндійська мова (санскрит) у своїй лексиці зберегла давні назви спорідненості: "брат, сестра, син, дочка", а мови центральної частини ареалу – давньогрецька та латинська замінили їх новими словами: в грецькій [adelphos] і [adelphē] – "брат" і "сестра", в латинській – [filius] і [filia] – "син" і "дочка". Граматична будова санскриту також виявляється архаїчнішою, ніж будова грецької мови.

У теперішній час нема мов, які б не взаємодіяли з іншими мовами, тобто не зазнавали впливу інших мов або не впливали на інші мови. Взаємодія мов може мати різні наслідки залежно від того, які саме мови взаємодіють: 1) близько споріднені, 2) неблизько споріднені, 3) зовсім неспоріднені, 4) однотипні чи різнотипні (*див. розд. IX*). Ось, наприклад, українська та російська — це близько споріднені мови. Поміж представниками цих мов цілком можливе взаєморозуміння. В українській мові, звичайно, є чимало запозичень із російської мови, зокрема слів іномовного походження в російській мові.

При взаємодії мов відмінних типів можливі лише одиничні запозичення слів. Так, наприклад, у японській мові багато, звичайно, видозмінених англійських слів, але й в англійській мові є декілька японських слів, переважно такі, як і в нашій мові: кімоно, самурай, карате тощо.

(Можна твердити, що при взаємодії близько споріднених мов можливі запозичення не лише в лексиці, й в граматиці (зокрема, в галузі синтаксису). Малоюмовірними виявляються фонетичні впливи однієї мови на іншу. Фонетика звичайно буває дуже стійкою. При взаємодії неблизько споріднених або зовсім неспоріднених мов, а тим більше різнотипних мов запозичення найчастіше спостерігаються в сфері лексики (креольські мови є винятком). Прикладом одностороннього впливу можуть бути латинські слова в нашій мові (хоч вони запозичені не безпосередньо з латинської мови, а через нові європейські мови): *студент, лекція, аудиторія, університет* тощо.

Креольські мови Африки, Америки, Полінезії можуть бути прикладами взаємодії різнотипних мов. Таку взаємодію можна назвати схрещуванням мов. Креольські мови виникають не лише при зіткненні двох мов, але іноді і при взаємодії кількох мов і без постійної основи (соціальної бази) на певній території.

Ви, напевне, пригадуєте, як у комедії Мольєра "Міщанин-шляхтич" заповзятливі молоді люди, видаючи себе за турків, дурили наївного пана Журдена, і при цьому вони використовували мішану мову моряків Середземного моря, так звану лінгва франка, яка складається з елементів іспанської, італійської, турецької та арабської мов.

Ця назва — лінгва франка — застосовується для мов, що стали міжплеменними чи навіть міжнародними при наявності великої різномовності в деяких країнах. Таке становище спостерігається, наприклад, в Африці, де на заході мовою лінгва франка є мова хауса, а на сході — свахилі.

Якщо ви зустрінете десь термін "етногенез", знайте, що йдеться про історію виникнення якогось народу. Найчастіше таке виникнення належить дописьмовим епохам і про нього можливі лише гіпотези. Питання про етногенез східних слов'ян цікавило вже автора "Повісті временних літ": "Откуда есть пошла русская земля..." На його думку, словом "русь" варяги називали східних слов'ян, предків росіян, білоросів та українців (яких називали також малоросами).

Коли починається історія народу? Напевне, тоді, коли вперше згадується його назва в анналах історії? Але ж народ може існувати й до першої згадки про нього в якомусь письмовому джерелі. Над з'ясуванням етногенезу працюють

історики, археологи, етнологи, мовознавці, але їм найчастіше не вдається узгодити наслідки своїх праць, установити зв'язок між пам'ятками матеріальної культури і мовою її творців.

У різноманітних формах взаємодії мов та в їхньому походженні (воно називається глотогенезом) розрізняються такі випадки: мова пришельців поширилася на території, де вже існувала мова тубільців, у цьому випадку мова тубільців називається субстратом (латинське *sub* – "під", *stratum* – "шар"), а мова пришельців – завойовників називається суперстратом (латинське *super* – "над"); якщо мова тубільців зазнає впливу мови пришельців, але мова пришельців не витіснює мови тубільців, то в такому випадку мова пришельців називається адстратом (латинське *ad* – "при"). Ось вам приклади: в Єгипті поряд із тубільною єгипетською мовою за часів панування македонської династії Птолемеїв (305-31 до Н.Х.) поширилася грецька мова, що мала значний вплив на пізньоєгипетську – коптську мову, але не витіснила її з ужитку. Грецьку мову в Єгипті можна назвати адстратом єгипетської (коптської) мови. Після завоювання Єгипту арабами в 638 році від Н.Х. там поширилася разом із релігією арабів – ісламом – арабська мова, яка витіснила мову єгиптян майже повсюдно. Арабська мова в Єгипті стала суперстратом.

Таке саме становище було в Галлії, в майбутній Франції. До завоювання Галлії римлянами (58-51 до Н.Х.) її тубільною мовою була кельтська мова. Вона була там субстратом латинської мови, яку засвоїли галли (кельти). Після прибуття до Галлії германських племен-франків (від них колишню Галлію стали називати Францією) на пізньолатинську мову місцевої людності мав деякий вплив германський діалект франків. Цей діалект був лише адстратом, а латинська мова в Галлії була суперстратом. Нащадком латинської мови в колишній Галлії залишилася сучасна французька мова.

Можна ще згадати про те, що з етнологією змагається наука, що тепер називається соціологією (латинське *societas* означає "суспільство") – наука про структуру та історію людських суспільств. Якщо між соціологією та етнологією спершу існувала якась різниця, то тепер її важко встановити.

У теперішній час етнос визначається не лише мовою, культурою і територією, на якій він поширений, але й державними кордонами. Щодо проблеми стосунків рас і мов ви можете прочитати в книзі Фелікса Лушана "Народы, расы и языки", яку було видано в російському перекладі.

РОЗДІЛ XI

ОДНА МОВА ДЛЯ ВСІХ ЛЮДЕЙ?

Чи була колись в найдавніші часи в людства одна мова? Так могло бути лише тоді, коли людей було ще дуже мало, і всі вони жили десь недалеко одні від одних, у якійсь одній країні. Вчені називають таку можливість моногенезом людства і моногенезом його мови. Можливе і щось протилежне: полігенез людства і полігенез людських мов, тобто перетворення тваринних предків людства у справжніх людей не в одному місці земної кулі, а в кількох різних

місцях і відповідно до цього виникнення людських мов незалежно одна від одної в різних місцях (це називається поліцентризмом антропогенезу і глотогенезу¹). Напевне, кожний народ хотів би, щоб його мовою розмовляли всі народи світу і щоб не існувало ніяких мовних кордонів. Проте кожний народ не міг би погодитись з тим, щоб мова якогось іншого народу була б спільною мовою для всіх народів світу. Адже кожен народ вважає свою мову якщо не найкращою, то принаймні найзручнішою для спілкування. Крім того, важко було б нав'язати людям ідею рівноцінності всіх натуральних, тобто таких, що історично склалися, людських мов.

Наявність у сучасному світі багатьох мов (загальну їхню кількість дуже важко визначити через відсутність певних меж між мовами та діалектами) призвела в процесі мовного спілкування народів до значного поширення деяких мов. Ці мови стали використовувати і ті народи, для яких вони не були рідними.

У Європі такими міжнародними мовами на Сході була грецька мова (котру використовували також у Єгипті, в Малій Азії та на Близькому Сході), а на Заході – латинська мова, яка залишалася до XVII-XVIII сторіч мовою наук, католицької церкви, дипломатії. До першої світової війни (1914-1918) мовою міжнародних стосунків була французька, а тепер такою мовою стала англійська мова.

За межами Європи в Північній Америці і на Близькому Сході роль міжнародної мови відігравала арабська мова у зв'язку з поширенням ісламу. На Далекому Сході в такій ролі виступали малайська (індонезійська) та китайська мови. В Індії до англійського завоювання міжнародною мовою був санскрит, а в XVI-XVII сторіччях на півночі в так званій імперії Моголів (фарсійська) – новоперська мова. Про мови, що відігравали роль лінгва франка, вже йшлося в попередньому розділі.

Щоб уникнути переважання якоїсь національної мови над іншими мовами, в Європі виникла ідея створити штучну міжнародну мову.

Вже згаданий (*див. розд. IX*) Лейбніц, наскільки нам відомо, був першим творцем штучної міжнародної мови, але його мова не вийшла за стіни його кабінету, як і його пасиграфія (алфавіт для всіх мов). Серед невдалих спроб створити міжнародну мову була навіть спроба використати назви нот і різних їхніх сполучень для створення слів штучної мови.

Чи не простіше було б створити міжнародне письмо, тобто однакове для всіх мов світу, ніж вигадувати міжнародні штучні мови? Виявляється, що це зовсім не просто. Щоб винайти штучну мову, треба замінити її словами слова натуральних мов і розробити хоча б дуже просту граматичну систему для створення осмислених текстів.

Міжнародне письмо – це не фонографія, не фонологічна транскрипція, за допомогою якої можна передати фонетику даної мови. Зрозуміло, що транскрипція фонетичної системи окремих мов не може забезпечити взаєморозуміння людей, що розмовляють різними мовами.

Міжнародне письмо – пасиграфія – створювалося як ідеографія – система ідеограм, кожна з яких означала поняття, спільні для людей, що розмовляють

різними мовами. Зрозуміло, що спільних для всіх людей понять менше, ніж слів якоїсь мови, навіть зважаючи на те, що складні поняття можна виражати, сполучаючи слова, котрі виражають прості поняття, як, наприклад, екологія – наука про середовище, яке оточує людей і про охорону цього середовища. В такому випадку в тексті, де слово екологія повторюється декілька разів, довелося б повторювати вище наведений його багатослівний еквівалент. Візьміть якийсь тлумачний словник і спробуйте підрахувати, скільки треба ідеограм для заміни ними слів натуральної мови! Замість пасиграфії тепер колекціонери всіх речей, що їх колекціонують, використовують цифрові коди. Кожен колекціонер має такий цифровий код, у якому цифрами означаються цілі речення на національних мовах. Так, наприклад, "1. 35" означає – "Я збираю поштові не проштемпельовані ("не гашені") марки всіх країн". Це просторі економно, але обмежено певним колом інтересів.

У XIX сторіччі не мав успіху проект фон Габеленца, як і деякі схожі на нього проекти, в котрих створення міжнародної мови замінювалося створенням пасиграфії.

Якими можуть бути слова штучної мови: не схожими на слова якоїсь із натуральних мов, або, навпаки, запозиченими із натуральних мов?

Штучні мови, в яких використовувалися навмисне вигадані слова чи видозмінені до невпізнання слова натуральних мов, виявилися недовговічними.

Перша штучна мова, яка певною мірою поширилася в Європі, була створена І.М.Шлейхером у 1880 році. Ця мова одержала назву волапюк (із англійського World Speech — "Світова мова"). Згідно з ідеєю Шлейхера видозмінені слова європейських мов мали бути винятково милозвучними і такою здавалася назва винайденої ним мови: волапюк.

Слідом за волапюком створюється декілька штучних мов, але в їхній лексиці використовується словниковий склад європейських мов, а їхня граматики зведена до мінімуму правил, зрозуміло, без винятків. Із штучних міжнародних мов XIX сторіччя найбільш загально визнаною і поширеною стала мова есперанто, створена польським лікарем Людвігом Заменгофом (1859- 1917). Назва цієї мови була утворена від французького дієслова *esperer* (від латинського *sperare* — "надіятися, сподіватися") і Заменгоф сподівався, що винайдена ним мова розв'яже проблему міжнародної мови і приведе до взаєморозуміння всіх народів світу. Есперанто до цього часу використовується як допоміжна міжнародна мова і вивчається в деяких школах, наприклад, в Англії. Лексика есперанто складається переважно зі слів романських мов, у меншій мірі зі слів німецької та англійської мов і в найменшій мірі зі слів слов'янських мов. Таким чином есперанто, як і інші міжнародні штучні мови, є міжнародним насамперед для народів, що розмовляють європейськими мовами. Його лексика виявляється доступною для тих народів Африки, Азії та Океанії, які так чи інакше знайомі з європейськими мовами.

На початку XX сторіччя мова есперанто була вдосконалена кількома французькими мовознавцями. Це вдосконалене есперанто назвали ідо (скорочене — есперантідо — нащадок есперанто). Ця мова відома також як реформоване

есперанто. Трудність вивчення цієї мови та схожих на неї мов полягає в засвоєнні її словникового складу, який у тій чи іншій мірі мусить бути знайомим народам Європи.

Грамматика такої мови, як ідо, дуже проста і послідовна. Вона складається з декількох правил без жодних винятків. Ці правила можна помістити на двох – трьох сторінках. У цій граматиці нема розрізнення граматичних родів, нема синтетичних відмінків (тобто тих, що виражаються зміною форм слів), є лише протиставлення однини й множини, дієслова не змінюються щодо осіб, чисел. У всіх дієслів є однакові покажчики часів – теперішнього (голосний – "а" в закінченні), минулого (голосний – "і" в закінченні), майбутнього (голосний – "о" в закінченні), та умовного способу (голосний – "и" в закінченні). Словотворення здійснюється за допомогою афіксів і основоскладання (композиції). Ось зразок тексту в мові ідо: "En la konfero on konstatis ke nun uijente ni mustus fortigar nia movado ed acelerar la progreso di Ido" – переклад: "На конференції було констатовано, що тепер мусимо негайно посилити наш рух і прискорити прогрес Ідо" (з бюлетеня "Progreso."—1991. —№293).

Як штучна допоміжна міжнародна мова була запропонована латинська мова без флексій (*Latine sine flexione*), яка викликала загальне обурення філологів-класиків. Порівняно з ідо та есперанто мало популярними виявилися штучні міжнародні мови, як, наприклад, новіаль і окциденталь.

Принципи створення штучних міжнародних мов тепер опрацьовують мовознавці, й у зв'язку з цим виникла нова галузь мовознавства, яка одержала назву "інтерлінгвістика".

.....

РОЗДІЛ XV

МОВА І МИСТЕЦТВО

Цілком зрозуміло, що мова є основою всіх словесних мистецтв як усних, так і писемних. Без людської мови не було б ні усної словесності, ні поезії, ні прози. Всі словесні мистецтва є динамічними мистецтвами, бо вони виявляються в часі. А що власне ми називаємо мистецтвом? Можна сказати так: мистецтво – це творча діяльність людей, спрямована на створення естетичних (або – переважно естетичних, а не утилітарних) цінностей. У цьому визначенні цінностями називається все те, що для людей має не матеріальну, а духовну вартість, що задовольняє як їхні почуття, так і їхній розум.

Якщо розрізняти динамічні та статичні мистецтва, то до перших можна залічити крім словесного мистецтва ще музику і балет (мистецтво танців). Статичними можна назвати живопис у всіх його різновидах (художню графіку, орнаменталістику – мистецтво створення орнаментів – візерунків, так званий абстрактний живопис тощо), скульптуру (гліптику – різьблення, пластику – ліплення), архітектуру.

Поділ мистецтв на образотворчі та необразотворчі нас не задовольняє, бо по суті всі мистецтва є образотворчими, тільки одні створюють зорові (оптичні), а інші – слухові (акустичні) образи.

Музика буває вокальною (спів) та інструментальною. У вокальній музиці можуть сполучатися словесне і музичне мистецтва (романси, опера). Сполученням музики з хореографією є балет ("орхестика"), а досить складною формою сполучення мистецтв є театр, театральні вистави.

У давньогрецьких театральних виставах сполучалися словесність (декламація), музика (вокал) і танці.

Лише ті мистецтва, в яких мала значення людська мова, могли давати повну інформацію, тобто інформацію про все, що має бути в компетенції людей. Як мова є системою словесних знаків, так і музика є системою членоподільних, тобто таких, що відрізняються один від одного, звуків. Музика діє на психіку людей, отже передає передусім естетичну інформацію, яка згодом у свідомості людей може "перекладатися" і на логічну інформацію залежно від того, хто сприймає виконання музичного твору. Однакові для музики і для мови особливості звуків (як коливання пружного середовища – повітря) використовуються в цих сферах людської діяльності по-різному. Тут ідеться про висоту, тривалість та силу звуків.

Як уже згадувалось вище, в мовах світу висота і тривалість звуків можуть мати фонологічне значення, тобто використовуватися для розрізнення значень мовних елементів (звукових типів, складів, слів). Дві сторони музичного твору – це його ритм та мелодія. В мові ритм має особливе значення в поезії, яка через ритм зближується з музикою.

У кожній людській мові загальна кількість розрізнявальних (діакритичних) та смислових знаків, хоча вона може бути дуже великою (зокрема смислових або семантичних знаків), але неодмінно обмежена.

Це можна сказати і про музику, і про хореографію (орхестіку), в них, як і в мові, знаки цих мистецтв становлять певну знакову систему.

Таким чином, і музику і хореографію можна вивчати з семіотичного погляду. Це вивчення почалося лише недавно і має бути перспективним. У давній Греції лірична поезія (як індивідуальна лірика – монодія, так і хорова лірика – хородія) була безпосередньо пов'язана з музикою. З нею пов'язувалася певною мірою і епічна поезія, твори якої рапсоди декламували під акомпанемент струнних музичних інструментів. Від назви цих рапсодів (тих, які об'єднували окремі епічні пісні у великі епічні поеми) походить назва окремих частин таких великих творів, як "Іліада" та "Одіссея" – рапсодії.

На відміну від динамічних мистецтв, статичні мистецтва – живопис, скульптура, архітектура, що є власне "образотворчими" мистецтвами в тому розумінні, що в них створюються конкретні зорові образи, ці мистецтва мають по суті необмежений інвентар тих образів, котрі є не умовними знаками, а власне образними знаками. Так, наприклад, портрет якоїсь людини не є самою людиною, а лише її образним знаком.

Статичні мистецтва можна поділити на площинні (планіметричні) – живопис, художня графіка, орнаменталістика, каліграфія – і об'ємні (стереометричні) – скульптура (гліптика і пластика) та архітектура (в розумінні мистецтва, а не утилітарного будівництва). Порівняно з живописом і близькими до нього площинними мистецтвами скульптура й архітектура (об'ємні мистецтва) обмежені в наборі своїх виражальних засобів. Незважаючи на ці особливості статичних мистецтв, і їх можна вивчати в семіотичному "розрізі". Таке можливе вивчення їх диктується "позамовною" семіотикою, яка є частиною семіотичної культурології. Для цієї науки, що в наш час лише починає оформлятися, зразком для дослідження є мовна семіотика, а мовна семіотика, як ми вже прагнули показати, рівнозначна сучасному теоретичному мовознавству. Якщо можлива мовна інтерпретація творів статичних мистецтв (що є завданням мистецтвознавства), то можна вважати можливим і мовне тлумачення таких динамічних мистецтв, як музика і хореографія. Тут ми знову маємо підкреслити зв'язок кожної мовної інтерпретації з мовознавством.

Мова як система звукових знаків природно має зв'язок із музикою, хоч призначення звукових сигналів у мові (логічна інформація) відрізняється від їхнього призначення в музиці (первісна естетична інформація).

Мови світу в своїй письмовій формі мають зв'язок із площинними мистецтвами, бо всі системи письма, графічні системи, починаючи від образних ідеографій і кінчаючи алфавітним письмом, походять від первісних живописних зображень людей, тварин, рослин і взагалі від природного оточення людей далеких від нас епох. Ось, наприклад, сучасне ієрогліфічне китайське письмо можна вивчати як своєрідний різновид художньої графіки.

У країнах, де використовуються різні види алфавітного письма, каліграфія як мистецтво письма зазнала значного занепаду. Натомість у країнах, де вживається ієрогліфічне письмо – в Китаї та Японії – каліграфія зберігає своє значення як певний різновид художньої графіки.

У площинному мистецтві цих країн Далекого Сходу значною мірою продовжує існувати зв'язок трьох мистецтв – художньої графіки, поезії та каліграфії.

В японців ця єдність (чи поєднання) мистецтв має свої характерні назви: сандзecu – "потрійна досконалість" (живопис, поезія, каліграфія), хіцубоку – "пензель і туш" (живопис і каліграфія), шьога-дохо – єдність прийомів живопису і каліграфії.

Каліграфія як мистецтво не занепала і в країнах, де використовують арабське алфавітне письмо. Залишаючись у межах сучасної семіотики, ми тут досить віддалились від мовознавства.

Однак треба сказати, що якраз через семіотику, через можливість семіотичного дослідження мистецтв, мовознавство набуло значення для їхнього вивчення саме як семіотичних систем. Тепер мовна семіотика є важливою для дослідження "позамовних" семіотичних систем, якими є не лише динамічні, але й статичні мистецтва.

НАРИСИ З ЗАГАЛЬНОГО МОВОЗНАВСТВА

2. Природа назви

...назва є «знак, що служить для розрізнення, яка-небудь ознака, що впадає в вічі, яку я роблю представником предмета, що характеризує предмет, щоб уявити його собі в його цілісності». В різних мовах ці ознаки можуть бути неоднаковими. З точки зору власне логічної може уявлятися, що вони не мають ніякого чи майже ніякого значення для прямого смислу слова, до складу якого входять, але саме такий є шлях називання уявлень (понять), які потрапляють у сферу нашої уваги і для закріплення яких, щоб відрізнити їх від тисяч інших, для нас необхідний розрізняльний знак. Образ, або внутрішня форма слова, може пізніше стертися, забутися, слово може надалі існувати в мові як точний знак того, що з ним зв'язується в свідомості кожного члена певного мовного колективу. Але початковий крок появи тієї або іншої назви – найчастіше саме вибір, більшою або меншою мірою довільний, якоїсь ознаки речі, явища і т.д., ознаки, яка разом з обраною для слова формою (афіксами певного значення, часом – іншими засобами) утворює те, що ми називаємо словом і що дістає значення – смисл, який аж ніяк не безпосередньо впливає з покладеного в його основу образу – ознаки.

Той, хто вперше назвав пташку *снігура* теперішнім його найменуванням, яке стало загальним, відзначив одну характерну для неї рису: «Майже на всій території нашої країни, крім північних її частин, – це один з ранніх зимових гостей, які прикочують до нас з півночі разом з першим снігом і заморозками» (...). Ця ж особливість птаха спинила на собі увагу і серба, який давав їй назву, але його уява висунула не конкретну ознаку зими – сніг, а зиму взагалі: по-сербськи птах цей зветься *зимовка*. Перший німець, який її назвав, пройшов повз цю особливість і задовольнився зовсім випадковою ознакою: по-німецьки снігур зветься *Gimpel* (середньовісхньонімецьке *gumpel*), що етимологічно походить від дієслова *gumpen* «підскакувати, підстрибувати»; таким чином, снігур уявлявся «стрибунцем». Зовсім довільна інша, очевидно, спочатку жартівлива, німецька назва снігура – *Dompfaff* «соборний піп». Французи звать цього птаха *le bouvreuil*. Слово походить від латинського *bovariolus* «пастушок (коров'ячий)»: кажуть, що снігури охоче супроводять худобу. Інша французька назва снігура – *pivoine* – дана йому за квіткою «півонією»; очевидно, тут справило враження те, що у птаха-самця яскраво-червоні груди, шия і щоки. Кольоровий момент виступає в науковій – латинській – назві *Pyrrhula (vulgaris)*, в основі якої лежить слово *pyrrhos* «вогненного кольору, червоний».

Яку саме сторону враження зробити внутрішньою формою слова – це великою мірою залежить від фантазії того, хто дає назву, від гри його уяви, а також від того, чи прийме його вибір середовище, до якого він належить, чи цьому середовищу сподобається образна сторона слова і супровідна її оболонка, поки нове слово ще справді нове і чекає свого визнання.

Як розходяться мови, наприклад, в образній (етимологічній) стороні слів для визначення «капризу, примхи»! Росіянин поклав в основу своїх слів із значенням «примхи» уявлення про «хотіння» (*при-хоть*) або «чудо» (*при-чуда*); чех – про несерйозність (*roz-mar*, пор. *mariti* «розтрачувати, розтринькувати», *maru* – «марний»). У німецькій мові «примха» передається словом, етимологічно зв'язаним з місяцем, – *Laune*; інше слово – *Einfall* – від дієслова *einfallen* «спадати» (пор. укр. «спадати на думку»).

Поняття «бенкету» передається у слов'ян найстарішим словом *рігъ* (рос. *пир*), тобто як основна ознака висувається пиття (пор. *пятика*, рос. *попойка*, ст.-грецьке *symposion*, буквально «спільне пиття (хмільних напоїв»)). Чехи вживають слово, однойменне з напоєм, – *kvass* (пор. уже старослов. *квасъникъ* «п'яниця»), або *hostina* (висунуто момент частування), або *hody* (висунуто момент часу, в розумінні «хорошого»). У поляків – теж *gody*, або *uczta* (висунута ознака почесі; пор. рос. *потчевать* з метатезою: в основі слова та ж ознака). Лат. *convivium* (пор. *vivere* «жити») містить ознаку «спільного життя» (спілкування). У французькій мові маємо *festin* (лат. корінь *fest-us* «святковий»), *regal* (вихідне значення – «королівський», пор. лат. *rex* «цар», *regalis* «царський») та *banquet*, що є зменшеною формою слова *banca* «лава, ослін» (лат. походження); від *banquet* і укр. *бенкет*, укр. та рос. *банкет*.

Щоб мати уявлення про примхливість називання в тому, що стосується образів, які обираються до нього, цікаво, наприклад, придивитись до того, **що** в окремих мовах усталюється як назви рослин. Ось хоч би назви ромашки (*Matricaria* L.) в болгарській мові (крім звичайної *рамон*, що становить запозичення, яке кінець кінцем сходиться на *romanus* «римський»): *белеоч* в уявленні – білі очі; *бял попок* – власне «білий попик»; *върти-поп* – сказати б, «вертипіп», *лай-кучка* – «бреши-сучка» (ще й *лалай-кучка* – «бреши-бреши-сучка»), *попадийка* – «молода попадая» тощо, *подрумиче* – власне «подорожник, придорожник» (пор. *друм* – «велика дорога, шлях»). З інших мов див.: діалектні російські *сосонька* (примхливо пов'язане з діал. *сосна*), *моргун*; сербське *прстенак* «перстеник» і т.д. Або – назви кульбаби : рос. *одуванчик* (від того, що цю квітку легко «одувать»), діал. *попово гуменцо*, *львиный зуб*; болг. *борец* (до *бор* – «сосна»), *глушило*, *глушина*, *глухарче* – власне «глухарик; тетерначок», *горчивич* (відношення до «гіркого»), *конско цвете* «коняча квітка», *магарашка млечка* (власне «ослиний молочай») і т.ін.

Українці і росіяни *смородину* називають так за її запахом (пор. укр. *сморід*, рос. нар. *смород*). Інша українська назва – *порічки*, тобто кущі, що ростуть понад річкою; у поляків – *porzeczki*, *porzeczka* або *krzak porzeczkowy*, тобто «порічковий кущ». У німців назва – від часу свята – *Johannisbeere* «Йоаннова ягода». Французьке *groseille* – із староалеманського *Krauzelbeere*, буквально «кучерява ягода».

В той же час чимало є й таких найменувань, внутрішня форма яких повторюється в різних мовах незалежно в одній від одної, очевидно, завдячуючи своє існування стійким асоціаціям, які виникають одночасно в багатьох. Так, довгу жердину біля колодязя, що служить підоймою для витягання відер, українці і росіяни називають *журавлем* (пор. і *лебідка* – від *лебедя*); таке ж об'єднання значень знаходимо і в поляків (*zogaw*), чехів (*jerab*) (навіть чи в останніх під німецьким впливом) та ін.; пор. ще нім. *Kranich* «журавель» і *Kran* – «підіймальний кран», англ. *crane* – з обома значеннями. Те ж саме об'єднання значень існувало вже в старогрецькій мові. Подібне і в угорській *gemeskut* – «колодязь з журавлем», *gem* – «чапля», *kut* – «колодязь, криниця».

«Сад, садок» і «город» дуже часто називаються коренем, який означає «обгороджене місце»; пор. укр. *город*, рос. *огород*, польське – *ogrod* «сад», *warzwny* – «город», болг. *градина* «сад», серб. *градина* «паркан, пліт; сад; город»; чеське *zahrada* «сад; город»; лат. *hortus* «сад», грецьк. *chortos* «огорожа»; обора для худоби»; бретон. *garz* «пліт, тин; сад»; нім. *Garten* «сад» і под.

«Обличчя» в багатьох мовах називається коренем дієслів із значенням «бачити», напр., укр. *вид* (пор. діалектне *видіти*). Це ж маємо в литовському *veidas* (пор. *veizdmi* – «бачу»), франц. *visage* (пор. лат. *visus* «вигляд; зір»), нім. *Gesicht* (пор. *sehen* «бачити»).

«Гирло ріки» в багатьох мовах називається коренями із значенням «рот», «губи» (море «п'є» ріку): пор. укр. *устя* : *уста*, рос. *устье* : *уста*; латин. *ostium* «устя» : *os* «рот»; нім. *Mundung* : *Mund*; франц. *l'embouchure de riviere* : *la bouche*. В англійській мові паралельно до німецької – *mouth* з обома значеннями.

7. Слово і поняття

Як результат наших відчуттів (відчуття – процес і результат відбиття в свідомості людини тих або інших властивостей матерії, яка діє безпосередньо на відповідні органи тіла) і сприйняття (сприйняттями звать більші або менші сукупності відчуттів, пов'язувані з предметами і явищами зовнішнього світу в цільному акті пізнання єдиних об'єктів), що є безпосереднім відбиттям предметів і явищ зовнішнього світу, які діють на органи наших почуттів, – у свідомості людини виникають уявлення. Одні уявлення – це чуттєво наочні образи дійсності,

в більшій або меншій мірі відновлені пам'яттю (уявлення пам'яті про бачене, почуте і т. д.); інші – продукти переробки відчуттів і сприйнять уявою (уявлення уяви).

Відчуття, сприйняття і уявлення за своєю природою конкретні, безпосередньо зв'язані з речами, які ними відбиваються. Здатність людини до узагальнення свого життєвого досвіду, набутого за допомогою відчуттів, сприйнять і уявлень, знаходить свій вираз у поняттях, одній з найважливіших форм людського мислення. В них людина закріплює за допомогою слів загальні ознаки речей, які вона нагромаджує в процесі свого спілкування із зовнішнім світом, постійно зазнаючи його впливів і реагуючи на них своїми діями...

Поняття можуть бути правильними, якщо вони відбивають дійсність і узагальнюють істотні, найважливіші ознаки дійсності, і помилковими і навіть зовсім безглуздими, якщо за допомогою слів (словесних знаків) закріплюється виділення в ролі важливих рис дуже випадкових або зовсім невідповідних природі речей, що існують незалежно від людської свідомості. До кола правильних понять належать, наприклад, у їх більшості поняття-узагальнення дослідних і математичних наук, здобуті й підтверджені постійно можливою перевіркою їх, поняття історичних наук, перевірювані застосуванням їх до паралельних фактів історичного життя людства, і т.д.: *електрика, катод, анод, електрони, іони, атом; диференціал, логарифм, коефіцієнт; діабет, нефрит, шизофренія; феодалізм, капіталізм, комунізм* і т.п. До кола помилкових і безглузвих понять відносяться такі, як *чаклунство, чари, алхімія, некромантія* (грецьке – «заклинання мертвих»), *метемпсихоз* (грецьке) «переселення і втілення душ», *спіритизм* «забобонне спілкування з «духами» померлих», *ангели, демони, музи, наяди, рай, пекло, флогістон* (згідно з помилковою хімічною теорією кінця 17 і початку 18 століття, – особлива летюча, невидима і невагома речовина, від якої залежить горіння), *монади* (в ідеалістичній філософії Лейбніца – вічні, неподільні первоелементи, наділені властивостями руху, уявлення і т.д.) тощо.

Слова є найважливішим засобом для нормальної людини закріпити за допомогою звуків мови здобуте з дійсності узагальнене знання предметів, явищ і т.д. ...

Вираження понять словами людської мови звичайно не являє собою такого паралелізму між знаками (словами) – з одного боку, і поняттями (значеннями) – з другого, якого можна було б сподіватись, підходячи до справи з невірних,

абстрактних позицій: ні в якому разі не можна думати, що в мовах саме стільки слів, скільки понять.

Точне називання навіть таких, наприклад, більше за інші виразних предметів, як деякі частини нашого тіла, далеко не завжди є фактом мовної дійсності. Ті зрушення в значеннях, які в цьому відношенні спостерігаються в різні епохи і від однієї спорідненої мови до іншої, – чудові свідчення хисткості наших сприйнять навіть у цій сфері конкретного. Так, по-чеськи *ret* не «рот», а «губа», (пор. *huba* «морда, пика»); *brada* – «підборіддя», а не тільки «борода», *vous* не «вус», а «волосся в бороді»; «борода» ж – *vousu* (множина); *leb* не «лоб», а «череп»; *lice* не тільки «обличчя», а й «щока» (пор. укр. застаріле *лиця* «щоки»).

По-польськи «рот» (грубо) – *geba* (що етимологічно відповідає українському губа); «щока», як уже згадувано, *lice* – (тому «обличчя» – *lica*, тобто множина, власне – «щоки»).

По-болгарськи й по-сербськи *brada* – «борода» і «підборіддя». Нім. (діалектне) *Schlung* (літературне *Schlund*) «глотка» засвоєне українською мовою як «шлунок» і т.д.

Характерні є зміни частин тіла і в інших мовах. Так, грецьке *stomachos* замість свого первісного значення «гортань, горло» набуває значення «отвір шлунка, шлунок»; у латинську мову воно входить із значенням «стравохід» і «шлунок», звідти – у французьку мову як «шлунок» і згодом «живіт». Лат. *bucca* «щока (товста, надута)» перейшло в більшість романських мов у значенні «рот» (франц. *Bouche*, італ. *bocca*, ісп. *boca*). Грецьке *kardia* означає і «серце», і «верхнє устя шлунка», «шлунок», і т.п.

Умовність сприйняття відображеного в словах мови, позначається і в тому, що, наприклад, німець обов'язково розрізняє *Arm* і *Hand* (перше – «рука від кисті до плеча», друге – «кисть руки»), *Fuss* «нога (ступня)» і *Bein* «нога», *Finger* і *Zehe* (перше – «палець на руці», друге – «на нозі»), в той час як, розмовляючи по-українськи, до нарочитого розрізнення цих уявлень ми вдаємося тільки в разі спеціальної потреби і висловлюємо тоді поняття за допомогою сполучення слів.

Ковалик І.І. Мова і мовлення та форми їх існування // Ковалик І.І. Питання українського і слов'янського мовознавства. – Вибрані праці. – Частина II / Упорядник З.Терлак. – Львів – Івано-Франківськ. – С. 116-126.

Ковалик І.І. МОВА І МОВЛЕННЯ ТА ФОРМИ ЇХ ІСНУВАННЯ

Мова ... являє собою діалектичну структурну єдність різних мовних виявів з їхніми різноманітними частковостями та різними видами існування мови і мовлення в цілому. Дотепер чимало праць присвячено проблемним питанням мови і мовлення в цілому, а також питанням літературної і діалектної та писемної й усної мови (мовлення). Отже, постала необхідність підсумувати результати цих досліджень і разом з тим узагальнити теоретичні погляди про форми існування і функціонування мови і мовлення.

Проблема мови і мовлення в цілому. Важливим здобутком сучасної науки про мову є виявлення і наукове обґрунтування двох форм існування лінгвальної дійсності – мови і мовлення. Концепцію дихотомії існування лінгвальної дійсності у формі мови і мовлення (рос. *язык и речь*, фр. *Langue et parole*, нім. *Sprache und Rede*) висунув ще в «Енциклопедії філософських наук», в якій він протиставив мову мовленню. У Росії на початку 19 ст. філософ економіст правознавець і лінгвіст Л.С.Якоб (1759-1827) у книзі «Начертание всеобщей грамматики для гимназий Российской империи» (1812 р., 526 с.) чітко розмежував «язык» і «речь»: «Говорити, значить вимовляти слова як членоподібні звуки. Сукупність слів, уживаних для цього, називається мовою... Мовлення є ряд слів, що виражають поєднані думки». У зарубіжному мовознавстві питання мови і мовлення висвітлював В.Гумбольдт, Г.Пауль, Г.Габеленц, Ф.Фінк, А.Марті, Ф. де Соссюр, А.Гардінер, Е.Бенвеніст, Л.Сльмслев, В.Дорошевський, Н.Хомський, Е.Косеріу та ряд інших лінгвістів-теоретиків.

Поняття мови і мовлення, що увійшло у вітчизняну лінгвістику в 70-х роках 19 ст. завдяки працям О.О.Потебні, О.І. Бодуена де Куртене, широко висвітлювалось у радянському мовознавстві. Цим питанням були присвячені дві наукові конференції у Москві в 1962 р. і в Тбілісі в 1971 р.

Мова і мовлення як дві форми існування єдиної за своєю природою і діалектичної за своєю структурою лінгвальної дійсності (діяльності) мають поряд із спільними властивостями ще й певні відмінності...

Спільні властивості мови і мовлення такі: 1) мова і мовлення – це дві форми існування єдиної лінгвальної дійсності, що існує в лінгвальній свідомості одних і

тих же мовців; 2) мова здійснюється через мовлення, а мовлення через мову; 3) розвиток мови залежить від розвитку мовлення; 4) для мови і мовлення спільною є функція мислення, спілкування, волевиявлення та зберігання інформації; 5) мова і мовлення є об'єктом лінгвістики – єдиної науки про мову і мовлення.

Відмінності мови і мовлення виявляються в тому, що мова і мовлення – це дві різні форми існування єдиної лінгвальної дійсності; мова насамперед має внутрішній (ідеальний) характер у порівнянні з зовнішнім (конкретним) характером мовлення; системному парадигматичному характеру мови певною мірою відповідає синтагматичний лінійний характер мовлення; мова як парадигматична система існує в лінгвальній свідомості мовців як , причому мовлення як є використанням відповідних елементів мовної системи; мовлення є безпосереднім предметом наукових спостережень, а мова як система систем, що існує в лінгвальній свідомості мовців, з пізнавального погляду являє собою абстрактну наукову систему, яку на основі вивчення мовлення відкриває наукова думка мовознавця; система мови як система систем – це набір різнорівневих лінгвоодиниць і сукупність правил, за якими утворюються ці лінгвоодиниці. Мовлення – це мова в дії, що за рахунок свого змісту утворює своєрідну систему (ідей, поглядів, концепцій); у мові закладена система всіх лінгвальних категорій, у мовленні виявляються лише окремі значення, що належать до певних лінгвальних категорій; відмінності між мовою і мовленням мають діалектичний суперечний характер; вони взаємовиключаються і одночасно взаємозумовлюються.

Писемна мова і мовлення. Поява письма, насамперед рукописного, а згодом і друкованого, внесла у сферу лінгвальної дійсності нові лінгвовеличини: писемна мова – писемне мовлення, писемний текст у співвідношенні до таких лінгвістичних понять і термінів, як усна мова, усне мовлення, усний текст. Ці лінгвовеличини і відповідні їм лінгвістичні поняття стали предметом спеціальних досліджень сучасного теоретичного і загального мовознавства. Проте писемна мова довгий час залишалася на периферії науки про мову, про що Х.Й.Ульдалль у праці «Мовлення і письмо» писав: «Матерія із чорнил не одержала такої ж уваги з боку лінгвістів, якою вони щедро наділяли матерію із повітря».

Про значення винайдення письма Іван Франко писав: «В історії людства ми бачимо два великі факти: винахід письма і винахід друку... Коротко кажучи, винахід письма став підвалиною усієї людської культури, наймогутнішим рушієм поступу, що без нього людина не могла б пізнавати послідовно і ґрунтовно закони природи і залишилася б на всі часи не владарем її, а злиденним рабом... Письмо

стає основою і початком поступу, розвитку наук і систематичного дослідження природи».

Як відомо, Бодуен де Куртене вперше в європейському мовознавстві поставив вимогу чітко розрізняти звук і букву, що стало основою для проведення формального розмежування писемної та усної мови. Категорично проти визнання двох мов – писемної і усної – виступали Р.О.Якобсон, М.Халле, А.Мартіне, Л.Завадовський та ін. ...

Особливості писемної мови (мовлення) у порівнянні з усною. У кожній мові з давньою унормованою писемною традицією є дві окремі форми існування лінгвальної дійсності – писемна й усна мови. Своєрідність кожного із цих двох способів існування лінгвальної дійсності зумовлена цілим рядом особливостей.

1. Писемне висловлювання виявляє певну незалежність щодо усного висловлювання.
2. Як відзначає Т.М.Ніколаєва, своєрідність писемної мови (мовлення) у порівнянні з усною мовою (мовленням) зумовлена наявністю власних засобів вираження, наявністю власних лінгвоодиноць і своєю власною будовою.
3. У структурному відношенні писемна й усна мови відмінні у тому, що, наприклад, лексичний склад писемної мови не збігається з лексичним складом усної мови. Зокрема, двом одиницям писемної мови може відповідати одиниця усної мови (пор. рос. писемне *лук* і *луг*, усне *лук*), є відмінності й у морфологічній структурі слів.
4. Писемна мова є єдиним джерелом вивчення мертвих мов.
5. Писемна й усна мови по-різному взаємодіють з іншими знаковими системами, наприклад, у математичних, хімічних текстах тощо.
6. Писемна мова генетично є пізнішою, ніж усна мова. З появою письма та його засвоєнням мовцями формується писемна мова, що існує паралельно з усною мовою. У зв'язку з цим можна говорити про усні і писемні тексти як про результати усного і писемного мовлення.
7. Писемна мова не обмежена ні часом, ні простором, усна мова, навпаки, зв'язана часом і простором. Писемні тексти можуть довго зберігатися, їх можна переносити, за допомогою усного мовлення без спеціальної технічної апаратури інформацію можна передавати в обмеженому просторі і часі.
8. Писемний текст являє собою результат мовлення, зафіксованого на письмі, усний – результат безпосереднього усного мовлення.
9. Писемне мовлення має оптичний характер, усне – акустичний. Писемний текст сприймається органами зору, усний – органами слуху. Відомо, що багатству акустичних засобів усного мовлення протистоїть обмежена кількість оптичних засобів писемного мовлення.
10. Писемне мовлення має двовимірний, а то й тривимірний характер, усний текст –

лінійний послідовний. 11. Писемне мовлення виражається за допомогою системи спеціальних знаків – літер, графем, усне мовлення – за допомогою звуків, фонем. 12. Писемне друковане мовлення переривчасте, з пробілами між літерами, словами, реченнями, абзацами, які в усному мовленні передаються відповідними паузами. 13. Писемне мовлення відрізняється від усного будовою складових частин не лише на фонемному, а й на лексемному рівні: лексемне сегментування писемної мови не завжди збігається з лексемним сегментуванням усного мовлення. В усному мовленні проклітики та енклітики примикають до основного слова, утворюючи з ним єдине лексемне ціле (так зване фонетичне слово), у писемному мовленні вони являють собою окремі елементи, що виражається у вигляді пробілів між ними та основним словом. 14. Усна мова багатша від писемної виражальними засобами. У процесі усного мовлення додаткову експресивну інформацію несуть супровідні явища – інтонація, динаміка голосу, міміка обличчя, жести тощо, які відсутні в писемному мовленні. 15. Писемне мовлення більш статичне, стабільне, ніж усне. 16. Відсутність аналогічності структур писемного й усного мовлення виявляється в тому, що не кожній окремо взятій фонемі відповідає окрема літера (пор. щ=шч, дз, дж, я, ю та ін.). 17. У системі словоформ виявляється певна відмінність між усною і писемною мовою у складі та якості аломорфів, пор. *пень, пня* (писемне) – *пен, пна* (усне). 18. Відмінність усного і писемного мовлення виявляється у способах і засобах передачі інформації у рекламі, оголошеннях тощо. 19. Писемна й усна мови мають кожна свої норми, узвичаєні писемною та усною мовною практикою, які не мають паралельних цілком аналогічних структур. 20. До своєрідних властивостей усного мовлення (мови) зараховують ще спонтанність вираження, безпосереднє звертання до слухача, аудиторії, безпосереднє відношення до ситуації, більшу варіантність норми (лексичної, граматичної, фонетико-орфоепічної). 21. Усне мовлення (мова) більшою мірою, ніж писемне, є вираженням особистості людини-мовця, її соціальних, вольових компонентів. 22. В усній формі мови інформація подається інакше, ніж у писемній. Якщо в писемній мові найбільш інформативними є перші початкові літери слова, то в усній інформація концентрується навколо наголошених складів слова. Ця своєрідна відмінність зв'язана, очевидно, з різним характером сприймання лінгвальних одиниць усної і писемної форм мови. Писемне слово сприймається як лінійна послідовність елементарних складників мови (літер), усне слово або принаймні його складники сприймаються симультанно «одночасно». 23. Усна й писемна мови перебувають у постійному взаємозв'язку, який не може не враховуватись при розгляді цих

різновидів мовної системи, різниця лише в тому, що, на відміну від усної, писемна мова для жодного з мовців не може вважатися в буквальному розумінні «рідною мовою», яка нашаровується на усну. При цьому цікавим винятком може бути писемна мова глухонімих.

Незважаючи на вказані відмінності між усною і писемною мовою (мовленням), немає, однак, достатніх підстав вважати, що писемна мова являє собою менш досконалу і лише допоміжну форму існування лінгвальної дійсності, ніж усна мова...

Спільні властивості усної і писемної мови (мовлення). Численні відмінності між усною і писемною мовою (мовленням) не перекреслюють і того, що поєднує ці дві форми існування лінгвальної дійсності, а саме: загальномовна комунікативна функція лінгвальної дійсності є спільною як для писемної, так і для усної мови, тому існує зацікавленість, щоб не зростали розходження між усною і писемною мовою, а правила правопису відповідали вимові і навпаки. Процес інтерферентних взаємозв'язків між мовами відбувається у сфері усної та писемної мови. Кожний мовленнєвий текст, усний чи писемний, за своїм змістом зв'язаний з мисленням і саме через мислення зв'язаний з позалінгвальною об'єктивною дійсністю...

Літературна і діалектна мова (мовлення). Вияв основних лінгвістичних понять мови і мовлення та їх деталізація у вигляді писемної і усної мови (мовлення) аж ніяк не дають повного уявлення про всі форми існування лінгвальної дійсності. З появою літературної мови як історичної лінгвальної категорії у її відношенні до не літературної, тобто до діалектної мови, створюється ще одна дихотомічна форма існування лінгвальної дійсності у вигляді літературної мови і літературного мовлення, з одного боку, та діалектної мови і діалектного мовлення, з другого. Тому для цілісного уявлення про всі наявні форми існування лінгвальної дійсності слід спинитися на характеристиці літературної і діалектної мови (мовлення) та вивчити їх місце в ієрархічній схемі всіх виявів лінгвальної дійсності.

Сучасна національна мова являє собою єдність літературної і діалектної мови. Літературна мова і територіальні діалекти мають багато спільних властивостей у лексичному і фраземному складі, а також і в граматичній будові; літературна мова і діалектна перебувають у постійних взаємозв'язках і взаємовідношеннях; основою для створення літературної мови звичайно є центральний територіальний діалект або концентрація діалектів у єдину

національну мову, зумовлена економічною і політичною єдністю; місцеві діалекти зазнають впливу літературної мови і нівелюються. Спільним для літературної і діалектної мови є те, що в кожній із них наявні сталі норми; загальномовні закономірності розвитку національної мови в цілому охоплюють літературну мову і діалектну. У діахронному аспекті літературна і діалектна мови є історичними лінгвальними категоріями; літературна і діалектна мови не виключають, а, навпаки, взаємозумовлюють і доповнюють одна одну, тому й історія розвитку літературної мови і діалектів – це лише дві сторони єдиного процесу виникнення і розвитку мов даної народності або нації; літературну і діалектну мови зв'язує ще й те, що вони використовуються поряд у художніх творах.

Відмінні властивості літературної і діалектної мови. Літературна мова і територіальні діалекти мають свої специфічні структурні і соціальні властивості, а саме: єдина літературна мова має над діалектний характер і вона обслуговує всю націю, діалекти, навпаки, обмежені територіальним поширенням і являють собою сукупність говорів і говірок; на відміну від діалектної літературна мова охоплює всі сфери життя нації. Літературна мова має свою уніфіковану граматичну будову і лексемний та фраземний склад, а територіальні діалекти – свої специфічні граматичні лексико-фраземні особливості; літературна мова характеризується багатофункціональністю і різноманітністю стилів, територіальні діалекти в цьому відношенні обмежені; відмінності між місцевими діалектами та між діалектами і літературною мовою виявляються насамперед у фонетиці, тому процес нівелювання територіальних діалектів відбувається дуже повільно...

Основним критерієм діалектичної суперечності між мовою і мовленням, літературною і діалектною мовою і мовленням, писемною і усною мовою і мовленням є те, що вони взаємозумовлюються і взаємовиключаються: літературна мова (мовлення) не існує без діалектної, а писемна мова (мовлення) не існує без усної. У цьому суть діалектичної суперечності між поняттями літературна і діалектна мова і мовлення, з одного боку, і усна та писемна мова і мовлення – з другого. Усе це свідчить про те, що природа лінгвальної дійсності являє собою полідіалектичну єдність, яка існує в різних формах. Як переконливо зазначає Ф.П.Філін, «насправді ці протилежності (мова і мовлення. – І.К.) становлять діалектичну єдність. У мовній системі завжди існують суперечності, які, мабуть, не можна передбачити ні в одній моделі».

Таким чином, вихідним моментом у дослідженні лінгвальної дійсності є діалектичний системно-структурний підхід до вивчення всіх форм її існування з усіма багатогранними лінгворівнями, лінгвоодинаціями та лінгвокатегоріями.

Олександр Мельничук, Орест Ткаченко

МОВА І МИСЛЕННЯ

Мова і мислення – два нерозривно пов'язані види суспільної діяльності, що відрізняються один від одного своєю суттю і специфічними ознаками. «Мислення – найвища форма активного відбиття об'єктивної реальності, цілеспрямоване, опосередковане й узагальнене пізнання суттєвих зв'язків та стосунків предметів і явищ. Воно здійснюється в різних формах та структурах (поняттях, категоріях, теоріях), у яких закріплено й узагальнено пізнавальний та соціально-історичний досвід людства» (Философский энциклопедический словарь, 1983). Процеси мислення проявляються в трьох основних видах: практично-дійовому, наочно-образному та словесно-логічному. «Знаряддям мислення є мова, а також інші системи знаків (як абстрактних, наприклад, математичних, так і конкретно-образних, наприклад, мова мистецтва)» (там само). Мова – це знакова (у своїй вихідній формі звукова) діяльність, що забезпечує матеріальне оформлення думок та обмін інформацією між членами суспільства. Мислення за винятком його практично-дійового виду, має психічну, ідеальну природу, тим часом як мова – це явище за своєю первинною природою фізичне, матеріальне.

З'ясування ступеня і конкретного характеру зв'язку між мовою і мисленням становить одну з центральних проблем теоретичного мовознавства і філософії мови з самого початку їх розвитку. У розв'язанні цієї проблеми виявляються глибокі розбіжності – від прямого отождолення мови і мислення (Ф.Е.Д.Шлейєрмахер, Й.Г.Гаман) або їх надмірного зближення з перебільшенням ролі мови (В. фон Гумбольдт, Л.Леві-Брюль, біхевіоризм, неогумбольдтіанство, неопозитивізм) до заперечення безпосереднього зв'язку між ними (Ф.Е.Бенеке) або, частіше, ігнорування мислення в методиці лінгвістичного дослідження (лінгвістичний формалізм, дескриптивізм).

Діалектичний матеріалізм (метод, спадково найбільшою мірою поширений у вітчизняному мовознавстві) розглядає мову і мислення як діалектичну єдність. Мова є безпосереднім матеріальним опертям мислення тільки в його словесно-логічному виді. Як процес спілкування між членами суспільства мовна діяльність лише в незначній частині випадків (наприклад, при мисленні вголос у розрахунку на сприйняття слухачів) збігається з процесом мислення, звичайно ж,

виражається, як правило, уже сформована думка (у тім числі і як результат практично-дійового або наочно-образного мислення).

Словесно-логічний вид мислення забезпечується двома специфічними особливостями мови: природно не мотивованим, умовним характером історично усталеного зв'язку слів як знакових одиниць із позначуваними сутностями і членуванням мовленнєвого потоку на відносно обмежені за обсягом формально розмежовані і внутрішньо організовані відрізки – речення. Слова, на відміну від наочних психічних образів предметів і явищ, не виявляють, за винятком звуконаслідувань, ніяких подібностей до природних, чуттєво сприйманих об'єктів, що дозволяє створювати на основі слів і асоціювати з ними не тільки узагальнені уявлення про предмети, але й поняття будь-якого ступеня узагальненості й абстрактності. Речення, що історично беруть свій початок від елементарних висловлювань, зумовили виділення в потоці мислення окремих відносно відмежованих одна від одної одиниць, умовно підводжуваних у логіці й психології під різні види суджень та умовиводів. Проте прямої відповідності між одиницями мислення і співвідносними з ними одиницями мови немає: у тій самій мові одна думка або її компоненти – поняття й уявлення – можуть бути оформлені різними реченнями, словами або словосполученнями, а ті самі слова можуть бути використані для оформлення різних понять та уявлень. Крім того, службові, указівні та ін. слова взагалі не можуть позначати понять або уявлень, а, наприклад, спонукальні, питальні і подібні речення розраховані тільки на вираження волевиявів і суб'єктивного ставлення мовців до яких-небудь фактів.

Багатовіковий процес оформлення і вираження думок за посередництвом мови зумовив розвиток у граматичному ладі мов низки формальних категорій, частково співвідносних з деякими загальними категоріями мислення, наприклад, підмет, присудок, додаток та означення наближено відповідають смисловим категоріям суб'єкта, предиката (у різних їх розуміннях), об'єкта й атрибута; формальні категорії іменника, дієслова, прикметника, числівника і граматичної категорії числа наближено відповідають смисловим категоріям предмета або явища, процесу (у тім числі дії або стану), якості й кількості; формальні категорії сполучників, прийменників, відмінків і граматичних часів наближено відповідають смисловим категоріям зв'язку, відношення, часу та ін. Категорії, що мають свою підставу в тих самих властивостях дійсності, формувалися в мисленні й мові неоднаково: загальні категорії мислення – прямий результат розвитку самого мислення, а формальні категорії мови – результат не контрольованого мисленням тривалого процесу стихійного узагальнення мовних форм, що

використовувалися для утворення, і вираження думок. Разом з тим у граматичному ладі мов розвиваються обов'язкові для певних частин мови і конструкцій речення формальні категорії, що не мають ніякої відповідності категоріям мислення або відповідають яким-небудь факультативним його категоріям. Наприклад, категорії граматичного роду означеності/неозначеності, виду дієслова виникають у результаті зумовленого системним характером мови поширення на всі слова певної частини мови формальних ознак, властивих в історії мови лише окремим словам і не завжди актуальних для мислення. Другі категорії, як, наприклад, категорія модальності, відбивають суб'єктивне ставлення мовця до змісту висловлення, треті, як, наприклад, категорія особи, позначають типові умови усного мовного спілкування і характеризують мову не з боку її функції в мисленні, а з боку функції в комунікації. Граматична семантика таких категорій (роду, виду тощо) мовцями не усвідомлюється і в конкретний зміст думки не включається. Якщо між семантикою граматичної категорії і конкретним змістом оформлюваної думки, що вимагає вираження, виникає суперечність (наприклад, при невідповідності граматичного підмета суб'єктові думки), у мові віднаходяться інші засоби для адекватної передачі відповідного компонента змісту (наприклад, інтонація). Тому властиві різним мовам семантичні особливості граматичних категорій ніколи не вносять істотних міжмовних відмінностей у зміст оформлених за їх допомогою думок про ті самі об'єктивні сутності.

У ході історичного розвитку мови й мислення характер їх взаємодії не залишався незмінним. На початкових етапах розвитку суспільства мова, що розвивалася в першу чергу як засіб спілкування, разом з тим уключалася в процеси мислення, доповнюючи два первісні його види – практично-дійовий і наочно-образний – новим, якісно вищим видом словесно-логічного мислення і тим самим активно стимулюючи розвиток мислення взагалі. Розвиток писемності посилив вплив мови на мислення і на саму інтенсивність мовного спілкування, значно збільшив можливості мови як засобу оформлення думки. У цілому ж у міру історичного розвитку мислення в усіх його видах поступово посилюється його вплив на мову, що позначається головним чином на розширенні значення слів, кількісному зростанні лексичного та фразеологічного складу мови, що відбиває збагачення поняттєвого апарата мислення, і на уточненні й диференціації синтаксичних засобів вираження смислових відношень.

Успішність розвитку мови і мислення конкретного народу, яка сприяє прогресові його духовної й матеріальної культури великою мірою залежить від

розвиненості відповідного національного суспільства, виявляється насамперед у його соціальній повноті (охопленні національною мовою усіх його суспільних верств), що може повністю гарантувати лише наявність власної здавна усталеної міцної й стабільної держави. Подібне становище народу стає основою для швидких успіхів у формуванні літературної норми мови, розвитку абстрактно-інтелектуальної лексики й різногалузевої термінології, удосконаленні граматики, збагаченні лексики, урізноманітненні стилістичних засобів мови у цілому. У своїй сукупності це робить мову досконалим знаряддям мислення, а отже, й життя нації взагалі. Швидкому розвитку і збагаченню мови сприяє при цьому її універсальність і багатофункціональність, спричинена життям нації, потребами і здатністю мови обслуговувати всі найрізноманітніші сфери її діяльності (соціально-економічної, політичної, військової, наукової, літературно-мистецької тощо). Щоправда, навіть у випадку подібної сприятливої для розвитку ситуації за наявності власної держави розвиненість і досконалість мови як знаряддя мислення досягається не відразу. Суто внутрішні труднощі зростання при потребі розширення функцій мови, при опануванні нових видів діяльності (робіт, занять і ремесел) доводиться долати навіть найдавнішим самостійно формованим мовам (наприклад, китайській). Ще більшими вони стають у народів, що спромоглися рано побудувати власну державність, але мусили тривалий час використовувати чужі мови розвиненіших народів (пор. тривале використання латини народами Західної Європи, яку тільки поступово витиснули їх національні мови; багатомісячне застосування як книжної церковнослов'янської (давньоболгарської) мови в Росії, галоманію російського дворянства тощо). Особливо ж несприятливі умови для розвитку й удосконалення мови і мислення поставали у неповних, так званих селянських або неісторичних націй, що в ході історії втратили свої вищі й середні соціальні верстви, асимільовані сусідніми державами, які або здавна ліквідували державність відповідних народів, або не давали можливості їй розвинути. Тут розвиток мови і мислення через протидію йому панівних держав, що підкорили подібні народи і заважали їх мовно-національному розвитку, мусив переборювати особливо великі труднощі. До подібних народів протягом ХІХ – початку ХХ ст. належала низка неповних націй Центральної Європи (чехи, словаки, словенці, серби, хобвати, болгари, албанці, литовці, латиші, естонці, фінни), що нині подолали свою неповноту і створили власні держави, чому найбільшою мірою сприяла поява в них національної буржуазії.

Те саме сталося й із західними українцями, що розвивалися в ліберальніших порівняно з Росією умовах Австро-Угорщини. Завдяки цьому тут українська мова

охопила всі соціальні верстви й прошарки і повністю втратила свою соціальну відзначеність («селянської» або «буржуазно-націоналістичної» мови, що якоюсь мірою ще зберігається в Східній Україні). Уповільнений мовно-національний розвиток Східної України, який заважає переважній частині українців набуті рис повної нації і позначається на ще незавершеному, остаточно не устabilізованому розвитку української літературної мови, спричинений особливо жорсткою і жорстокою русифікаційною політикою, провадженою тут у часи СРСР, наслідки якої відчуються навіть після проголошення незалежності України. Ця політика сприяла тому, що внаслідок переслідування україномовних українців і протегування росіянам і так званому російськомовному населенню (переважно зросійщеним українцям) у сучасній Україні багатство і освіченість зосередилися в основному серед російськомовців, бідність і неосвіченість (або освіченість при бідності) стали характерними для українців. Тому на відміну від Західної України тут не склалася національна українська (і україномовна) буржуазія і реальна влада опинилася в руках людей, далеких своїми традиціями і вихованням від усього українського. Звідси такий занепад української культури й мови в уже незалежній Україні, що багато в чому перебувають у гіршому становищі ніж за часів СРСР, і такий надзвичайний «сплеск» російськомовної культури (преси, книжкових видань, телевізійних програм і под.). За цих умов гарантування безперешкодного розвитку української мови як державної і мислення, що вихідною основою мусить мати національну ідею і національну ментальність, особливо в її конструктивних моментах, без яких неможливі остаточно сформування нації і побудова будь-якої держави, у тім числі Української, по-старому зберігає свою актуальність, якщо не набуло ще більшої гостроти. Для забезпечення нормального стабільного, повноцінного й безперешкодного функціонування своєї національної мови і мислення в формах цієї мови українці, як засвідчує їх власний історичний досвід та історичний досвід інших народів, потребують повноцінного соціально повного національного суспільства і такої самої Української національної держави, яка б стояла на сторожі життя і розвитку української етнічної й політичної нації, остання з яких включає також національні меншини України.

Наталія Гордієнко

СУЧАСНА ЛЕКСИКОГРАФІЯ ЯК ОБ'ЄКТ ЛІНГВІСТИКИ

У статті проаналізовано сучасні праці теоретичної лексикографії, розглянуто погляди науковців на дефініцію терміна “лексикографія”.

Ключові слова: лексикографія, словник, макроструктура, мікроструктура.

Сучасна українська лексикографія стрімко розвивається та набуває нових рис. До 90-х рр. ХХ ст. найголовнішими лексикографічними центрами видання словників були: Київ, Львів і Харків. Нині географічні межі значно розширилися, словникову продукцію видають у Дніпропетровську, Донецьку, Дрогобичі, Ірпені, Кіровограді, Сімферополі, Чернівцях, Ужгороді, Умані та інших містах України. Про популярність та актуальність досліджень із сучасної української лексикографії свідчить значна кількість конференцій, круглих столів, координаційних рад, де найчастіше виокремлюють проблеми тлумачної, орфографічної, фразеологічної, діалектної, ономастичної, жаргонної лексикографії.

Вітчизняна лексикографія нині має такі підрозділи, як металексикографія, що вивчає методологічні, дидактичні питання теорії лексикографії, термінографія, фразеографія, комп'ютерна лексикографія, навчальна лексикографія і наймолодша галузь словникарства – наукова лексикографічна критика, яку започатковано у першій половині ХХ ст. Основні завдання лексикографічної критики полягають в оцінці, аналізі словникової продукції, розробленні теоретичних засад укладання словників тощо. Це і є ті лексикографічні питання, що потребують осмислення та розв'язання на сучасному етапі розвитку металексикографії та словникарства (практики укладання словників).

Для сучасної теоретичної лексикографії вагоме значення мають напрацювання вітчизняних дослідників, зорієнтовані на узагальнення здобутків лексикографії попередніх періодів розвитку. Це, зокрема, праці таких учених, як А.А.Москаленка “Нарис історії української лексикографії” (К., 1961), П.Й.Горецького “Історія української лексикографії” (К., 1963), С.І.Головащука “Перекладні словники і принципи їх укладання” (К., 1976), Л.С.Паламарчука “Українська радянська лексикографія: Питання історії, теорії та практики” (К., 1978), В.В. Німчука “Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та

білоруською” (К., 1980), О.І.Нечитайло “Синоніми в лексикографії” (К., 1987), В.М.Білоноженко, І.С.Гнатюк “Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів” (К., 1989), О.О.Тараненка “Новий словник української мови: Концепція і принципи укладання словника” (К.; Кам’янець-Подільський, 1996) та ін.

Протягом другої половини ХХ ст. теоретичним питанням вітчизняної лексикографії присвятили свої монографії, критичні огляди, окремі статті такі вчені, як І.А.Ващенко, І.Р.Вихованець, П.Ю.Гриценко, Ю.О.Карпенко, Є.А.Карпіловська, Н.М.Неровня, М.М.Пещак, Л.М.Полюга, Ю.Ф.Прадід, Л.О.Ставицька, Н.В.Хобзей та ін.

Розгляньмо теоретичні праці авторів, у яких репрезентовано розвиток сучасної лексикографії та їхні погляди на термін “лексикографія”.

У сучасній науці розроблення теоретичних проектів з лексикографії та перспектив словників здійснив В.В.Дубічинський. Предметом низки його праць стали основні поняття та принципи укладання словників. В історії лексикографії автор виділяє історію теорії та історію словників. За визначенням автора, “лексикографія – це наука про укладання, вивчення та використання словників” [3: 9]. Крім власне лінгвістичних явищ у лексикографії дослідник дає оцінку лексикографічній науці через призму позалінгвальних чинників: ідеології суспільства, реалізації словникової продукції в комерційній мережі, “злочинним” діям у словникарстві, соціології словникового використання, підготовці фахових лексикографів тощо. На думку В.В. Дубічинського, словник – це не лише продукт, “а і вектор ідеології суспільства. Вибір дефініції, форми, сфери та ін., використання мовних одиниць залежить від ідеологічних та культурних настанов соціуму. У словнику – дзеркалі культури – відображено суспільні відношення в усьому своєму розмаїтті” [3: 19]. Автор виокремлює на макроструктурному рівні загальні вимоги з погляду потреб користувачів. На переконання дослідника, словник повинен містити інформацію про кількість лексичних одиниць, дефініцій, ілюстрацій тощо; кількість і вид інформації, наявної у словнику (тлумачення, етимологія, приклади, схеми тощо); наявність/відсутність енциклопедичної, довідкової інформації. Значну роль має бути відведено зовнішній організації словника (художнє оформлення, обсяг, формат, якість паперу, обкладинка тощо). Закономірним постає висновок, що конкуренція з-поміж значної кількості словникової продукції сприяє виданню кращих, удосконалених праць.

Крім загальних тенденцій розвитку лексикографії, В.В. Дубічинський [3] акцентує увагу на таких неправомірних процесах, як розповсюдження одного й того самого словника під двома різними назвами; фальсифікація кількості реєстрових одиниць, джерельної бази того чи того словника тощо.

Зазначимо, що соціологія використання словників передбачає орієнтування на антропоцентричний підхід під час укладання праці та зосереджує увагу на відношенні “словник-користувач”. На думку дослідника, для ефективного користування лексикографічним джерелом потрібно вміти обирати відповідний тип словника для адекватного задоволення користувачьких потреб, знати основні складники на макро- й мікроструктурному рівнях, легко знаходити потрібну реєстрову одиницю, адекватно сприймати інформацію про мовну одиницю в словнику [Там само].

Дискусії про розмежування теоретичної (металексикографії) та практичної (словникарства) лексикографії були в полі зору лінгвістів ще минулого століття. Однак це питання та пов'язане з ним визначення дефініції терміна “лексикографія” триває й нині. Зокрема, Н.О.Зубець доводить, що “на сучасному етапі розвитку мовознавства лексикографія стала інтердисциплінарною галуззю, яка перебуває на межі кількох наук, насамперед різних розділів мовознавства, семіотики та інформатики” [4: 7]. Авторка висвітлює актуальні питання та найголовніші поняття сучасного словникарства, аналізує новітні словники, зосереджує увагу на розвиткові лексикографічної роботи у м. Запоріжжі. Дослідниця дотримується класичного погляду на лексикографію, а саме: “лексикографія [...] – це наука (розділ мовознавства), яка займається вивченням способів і методів укладання словників” [Там само]. Н.О.Зубець трактує лексикографію як науку із сукупністю словників певної мови або галузі знань.

У праці О.Кровицької [8] приділено увагу історичній та навчальній лексикографії. Дослідження містить матеріали до словника компліментів, сучасного молодіжного сленгу та рецензії на словники. На думку авторки, “у сучасному дискурсі лексикографія – це розділ мовознавства, що визначає теоретичні принципи укладання словників, вивчає типи словників; це також процес збирання слів певної мови, їх упорядкування, опис словникового матеріалу; а також сукупність словників певної мови і наукових праць із цієї галузі” [8: 4].

О.М.Демська [2] розмежовує поняття теоретичної та практичної лексикографії, визначає їхній статус, інформує про основні компоненти словника

та інновації у цій галузі. Авторка приділяє увагу розвитку та статусу теоретичної лексикографії, а також визначенню головних лексикографічних понять. Дослідниця наголошує на повній автономності лексикографії і вважає її “лінгвістичною дисципліною, тобто самостійною галуззю лінгвістики, і не творячи суперечності, – окремим розділом мовознавства, предметом якого є словник, а об’єктом – мовна одиниця різного рівня, статусу, типу, характеру і, навіть ширше, мова як така, коли йдеться про інтегровану словникову систему, чи інтегрований словник [2: 33–34]. О.М.Демська репрезентує в хронологічній послідовності процеси розмежування понять теорії і практики лексикографії.

Для російської лексикографії також усталеною є думка про доцільність розмежування теоретичної і практичної лексикографії. “Лексикографія вивчає практику й теорію укладання словників, є тим розділом мовознавства, для якого характерна найточніша спрямованість на широкого користувача лінгвістичної інформації” [5: 5]. В.А. Козирев та В.Д. Черняк поряд із визначенням загального терміна подають дефініції понять теоретичної та практичної лексикографії. Монографія репрезентує розвиток лексикографії на основі аналітичного огляду різних типів словників.

В.В.Морковкін також поділяє лексикографію на теоретичну та практичну. До складу теоретичної лексикографії учений зараховує її історію. Він систематизує основні напрями лексикографічної діяльності і подає в ієрархічній послідовності її компоненти. Отже, теоретична лексикографія є “безпосереднім вираженням теорії лексикографії, яка передбачає своїм завданням визначення змісту і структури цього поняття, до якого належить словникова лексикологія; вчення про типи словників; їх параметри та елементи; основи лексикографічного конструювання; учення про картотеки; учення про планування й організацію словникової роботи. Історія лексикографії вивчає історію словників та вирішення типових лексикографічних проблем” [10: 41].

Поєднуючи теоретичний та практичний аспекти науки, В.В.Морковкін формулює дефініцію терміна “лексикографія, як “галузь філологічної та інженерно-філологічної діяльності, що укладає словники та інші твори словникового типу, та осмислює усі проблеми, що цього стосуються” [Там само]. Також словникарство передбачає укладання словників і праць словникового типу та накопичення і збереження словникових матеріалів.

Розрізняючи теорію і практику в лексикографії, Ю.Д.Апресян називає лексикографію системною, “що трактує лексику мови як досить вдало

організовану систему, тобто як велику кількість класів одиниць із визначеними для кожного класу діями чи правилами” [1 II: 435]. На думку автора, до основних понять словникарства належать лексема з її інтегральним лексикографічним уявленням, лексикографічний тип, поняття системосформованого сенсу. Для розуміння системності лексикографії неодмінно мають бути уявлення про семантичну метамову та лексику як класифікаційну та операційну систему. Також дослідник наголошує на важливості відповіді на запитання про будову мови та способи побудови лінгвістичного опису [1 II: 33–34].

Варто зазначити, що розвідки з лексикографії присвячено переважно теоретичному аспектові, тоді як сучасна наука потребує розроблення матеріалів, спрямованих на розвиток практичної лексикографії. Це можуть бути інструкції чи рекомендації із укладання того чи того типів словників. На сьогодні заповнити таку лакуну вдалося О.О.Тараненкові [11]. Працю укладено в форматі інструкції для тлумачного словника, в якій виокремлено концепцію та основні принципи лексикографування, що ґрунтуються навколо семантичного, граматичного, стилістичного аспектів української лексики. Видання такого типу теоретико-практичної літератури сприятиме кодифікації вже наявних принципів укладання словникової продукції та розробленню новітніх підходів у практичній лексикографії.

Розроблення комп’ютерних лексикографічних систем ґрунтовно подано в монографії В.А.Широкова [12]. У праці окреслено теорію інтелектуальних мовно-інформаційних систем та комплекс лінгвістичних технологій. Запропоновано нову концепцію та комп’ютерну технологію лексикографічної діяльності. Автор трактує лексикографію, дотримуючись класичних поглядів, що ґрунтуються на системному баченні “теорії й методології лексикографування, власне процесу лексикографування та сукупності лексикографічних праць” [12: 12].

У сучасній лексикографії практикується створення довідника, невеликого за обсягом, що репрезентує аналіз словникової продукції, зокрема словників фразеологізмів, на макро- та мікрорівнях [7]. На основі чітко визначених критеріїв – типологічної характеристики, реєстрового складу, будови словника та словникової статті – подано лаконічну інформацію про фразеографію.

Аналіз словникової продукції, коригування діяльності лексикографів здійснюється також за допомогою написання рецензій. Наприклад, Ю.О.Карпенко на “Орфоепічний словник української мови в 2-х тт.”, М.П.Кочерган на “Російсько-український словник” (за ред. В.В.Жайворонка), П.Ю.Гриценко на

“Словник буковинських говірок” (за ред. Н.В.Гуйванюк), Є.А.Карпіловська на “Короткий словник жаргонної лексики української мови” (укл. Л.О.Ставицька) та багато ін. Теоретичні положення та досвід укладання словникових праць висвітлено на сторінках збірника наукових праць “Лексикографічний бюлетень”. У полі зору його авторів – питання історії лексикографії, методики та технології укладання словників різних типів, вивчення українського й зарубіжного словникарства, лексикології, фразеології, структурного, семасіологічного, комунікативного аналізу мовного матеріалу як передумови його кодифікації та параметризації.

Укладання бібліографічних джерел має свої традиції в лексикографічній науці. Виданий у 70-х рр. ХХ ст. бібліографічний покажчик А.А.Москаленка “Лексика. Лексикологія. Лексикографія. (Бібліографічний покажчик, матеріали на допомогу науковій та навчальній роботі)” містив зібрання окремих праць та рецензій, а також перелік словників за типами опису мовних одиниць. Однак хронологічний проміжок зазначеного покажчика був невеликий. Розширити та деталізувати розпочату роботу вдалося Т.Ю. Кульчицькій [9], яка уклала реєстр словників та окремих праць з лексикографії від найдавніших до 1998 р. включно. Специфіка цього покажчика полягає в комплексному підході, оскільки реєстр словників класифіковано не лише за типами, а й відповідно до хронологічних меж у кожному типі та всіх лексиконів у загальній хронологічній послідовності. Т.Ю. Кульчицька наводить також іменний та кількісний покажчики, які містять перелік місць видань словників. Поданий докладний аналіз дозволив авторці визначити лексикографію, як “галузь мовознавства, його складову важливу частину, що відбиває не лише історію мови, а й історію народу” [9: 5]. На кінець ХХ – початок ХХІ ст. виходять бібліографічні покажчики окремих типів словників. Це такі, як “Українські термінологічні словники довоєнного періоду в бібліотеках Києва та Львова” (укл. О.Д.Кочерга, В.М.Кулик, К., 1993), “Джерельна бібліографія до опрацювання термінології словників хемії та хемічної технології” (укл. М.Й.Ганіткевич та ін., К., 1993). Зокрема, у покажчику М.В.Комової [6], подібно до праці Т.Ю.Кульчицької, у хронологічному порядку від 1948 р. до 2002 р. подано реєстр термінологічних словників. Новацією покажчика є наведення інформації у формі таблиць про рік і місце термінографічних праць та перекладних термінологічних словників. Помітно, що створені лексикографічні покажчики не дублюють один одного, а навпаки, кожна наступна праця є ґрунтовним доповненням до попередньої, оскільки в тій чи тій праці легко віднайти не зафіксованого раніше словника. Укладання покажчиків є

незаперечною цінністю для лексикографії, оскільки за їх допомогою можемо простежити розвиток практичної лексикографії в цілому і кожного типу словників зокрема.

Підсумовуючи дефініції терміна “лексикографія”, можемо виокремити доміантні критерії у сучасній науці: а) розділ мовознавства, що визначає теоретичні принципи укладання словників, вивчає типи словників; б) процес збирання слів певної мови, упорядкування словникового матеріалу; в) сукупність словників певної мови і наукових праць з цієї галузі.

Як бачимо, в українській лінгвістиці створено праці, орієнтовані на висвітлення загальних понять теорії та практики лексикографії, аналіз позалінгвальних чинників словникарства, систематизування укладання словникової продукції. Однак для адекватного відображення історії вітчизняної лексикографічної науки потрібні праці, що сприятимуть стандартизації параметричної системи словників та робіт у жанрі лексикографічної критики.

1. Апресян Ю. Д. Избранные труды: в 2 тт. – 2 изд., испр. и доп. — М.: Школа “Языки рус. культуры”, 1995. – Т. 2. – 767 с.

2. Демська О. М. Вступ до лексикографії. – К.: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2010. – 266 с.

3. Дубичинский В. В. Теоретическая и практическая лексикография. – Вена-Харьков: Харьковское лексикографическое общество, 1998. – 147 с.

4. Зубець Н. О. Українська лексикографія другої половини ХХ століття: навч. посібник. – Запоріжжя: ЗНУ, 2008. – 124 с.

5. Козырев В. А., Черняк В. Д. Русская лексикография: [учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по направлению 540300]. – М.: Дрофа, 2004. — 285 с.

6. Комова М. В. Українська термінографія 1948–2002. : Бібліографічний покажчик. — Л.: Ліга-Прес, 2003. — 110 с.

7. Краснобаєва-Чорна Ж., Боровик А. Сучасна українська фразеографія: Довідник. — Донецьк: ДонНУ, 2011. — 93 с.

8. Кровицька О. Українська лексикографія: теорія і практика. – Львів, 2005. — 174 с.

9. Кульчицька Т. Ю. Українська лексикографія ХІІІ–ХХ ст. : Бібліографічний покажчик. — Львів, 1999. — 359 с.

10. Морковкин В. В. Об объеме и содержании понятия “теоретическая лексикография” // Вопросы языкознания. – 1987. – № 6. – С. 33–42.
11. Тараненко О. О. Новий словник української мови : Концепція і принципи укладання словника. – К.; Кам’янець-Подільський, 1996. – 172 с.
12. Широков В. А. Елементи лексикографії. – К.: Довіра, 2005. – 304 с.

РОЗПОВІДЬ ТРЕТЯ МОВ БДЖОЛА У ВУЛИК

Цікаво, що для вираження нового змісту не обов'язково створювати нове слово. Можна вчинити інакше. «Як? У який спосіб» – запитаєте ви. А що буде, коли спробуємо новий зміст помістити в те саме слово? Як робить бджола. Вона збирає нектар з різних квітів і заносить його до того самого вулика. Хай і слово інколи стане вуликом, куди збиратимемо набутий досвід і знання, витворений нами новий зміст.

Відомі нам слова вживаються для позначення нових понять, предметів і явищ. Ось тут хочеться запитати: навіщо ж нове називати старими словами? Невже це найкращий шлях закріпити результати нашої пізнавальної діяльності? Мабуть, вичерпалися словотвірні потужності української мови? Чи щось інше сталось? Ні, словотворення успішно виконує свої обов'язки, як виконувало і раніше. Подивімось, як розквітло воно в мові науки і техніки, відгукуючись на поклик науково-технічного прогресу.

Усе розпочинається з того, що потрібно зафіксувати щось пізнане людиною. Маємо дві можливості: створити нове слово або доповнити існуюче слово новим значенням. Друга можливість залежить від якості старого слова. Іноді воно само проситься за подібністю або за якоюсь іншою ознакою явищ прийняти до гурту своїх значень ще одне значення. Читаючи про дні давні, ви захоплюєтесь мужністю дружин руських князів. Здавалося, що так і залишиться слово *дружина* у згадках про минуле, в гомоні літ, які канули у вічність. Але ж ні! З'явилися групи трудящих, що взялися охороняти громадський порядок. І колишнє найменування з позитивним звучанням ожило, стало тепер позначати групу людей – охоронців громадського порядку. Слово *дружина* наповнилося сучасним змістом. Використання його у незвичному значенні зумовлюють позамовні і внутрішньомовні чинники.

Залучення давнішого слова до вираження нового значення – явище вічне і живе. Різні події – війни, революції, рухи, мирне будівництво, розвиток науки, досягнення техніки, звершення мистецтва та багато інших причин – впливали на життя суспільства, на його мову. Слова набували іншого змісту. «Військові» слова переходили до «мирних» і навпаки. Наприклад, слово *атака*, яке вживалося для позначення навального нападу війська на ворога або вирішального етапу

наступу, має переносне (не військове!) значення – назву рішучої дії, спрямованої проти кого-небудь або на досягнення якої-небудь мети. Так само розширило спектр значень і дієслово *атакувати*: крім вихідного значення «навальню наступати на ворога», сформувався друге значення «спрямовувати свої дії проти кого-небудь або на досягнення якої-небудь мети»... Візьмімо слово *боєць*, що передає такі три поняття, як: 1) учасник бою; воїн; 2) солдат, рядовий; 3) людина, що бореться за здійснення чого-небудь. Третє значення вийшло за межі назв, пов'язаних із діяльністю військових. У слові *армія* також витворилося переносне значення «велика кількість людей, об'єднаних спільною метою, справою». Рух до нового змісту спостерігаємо в найменуванні *бомбардир*, яке в ... армії стосувалося солдатів артилерії, а тепер цим словом іноді називають, зокрема, нападаючих-футболістів.

Перенесення найменування з одного предмета або явища на інший предмет або явище відбувається постійно. Воно завжди викликане потребами життя, необхідністю називати щось нове. Мова виробляє різні способи такого перенесення. За головне тут править подібність предметів чи явищ, їх зовнішній або внутрішній зв'язок. Закріплюються зрушення в значеннях слів у мовленні. Річ у тому, що в мовленні слово живе не ізольовано. Воно живе повним життям лише в поєднанні з іншими словами. Народженню нового змісту сприяють емоційна образність висловлення, спрямування до більшої його виразності. У відповідному словесному оточенні окремі слова змінюють значення.

Іноді слово на крутих переломах епох відкидається мовцями в забуття...

Долю слова вирішує час, а з ним мовні і позамовні причини. Він зове його на служіння думці, надає йому більших чи менших прав. Коли слово виражає новий зміст, воно буває більшим суцвіттям, приймає на себе складніші обов'язки і розпочинає багатогранніше життя серед слів сучасної української мови. Переосмислюючись, слово набуває нових значень і смислових відтінків.

Нові значення з'явилися у словах широковідомих: *голова*, *горнило*, *джерело*, *жменя*, *корінь*, *пояс* та інших. Деякі з них стали виконувати нову роль – терміна, спеціального слова в науці, техніці, мистецтві, виробництві, спорті. Перетворення якогось значення слова у термін може відбуватися так. Це значення поступово спеціалізується як назва певного наукового чи подібного до нього поняття, стає терміном із властивими йому ознаками. У такий спосіб виникли в українській мові терміни *додаток* і *обставина* (у мовознавстві), *тиск* і *рух* (у фізиці), *ділення* і *віднімання* (у математиці). Терміни у свою чергу набувають багатозначності,

позначаючи різні наукові поняття, наприклад *операція* (у медицині і військовій справі), *фаза* (у фізиці та історії), *реакція* (у політиці та хімії). Буває, що рух іде у зворотному напрямку – від терміна до звичайного слова. До них належать *атмосфера*, *доза*, *драма*, *масштаб*, *роман* та інші. Переосмислення слова веде до появи одного або декількох нових значень. Старі слова з новим значенням вливаються в армію звичайних слів і повторюють їх життя. Набуті значення стають зрозумілими всім мовцям або вузькому колу фахівців. Слово залишається немовби тим самим, бо вимовляється і пишеться, як і раніше. Водночас йому притаманне смислове збагачення.

Як народжується нове значення без народження нового слова? Зрушення настають поступово. Людина спостерігає подібність предметів і явищ або їх зв'язки. Бачить, що можна тим самим словом позначити щось нове. Спочатку виникає переосмислене вживання, натяк на нове значення, який нерідко залишається тільки індивідуальним використанням.

РОЗПОВІДЬ ДЕСЯТА

ПОБРАТАНІ ЗА ЗМІСТОМ

Вибір потрібного слова, правильне його вживання – неодмінна ознака яскравого й виразного мовлення. Щоб точно передати думку співрозмовникові, необхідно досконало володіти мовою, якою розмовляємо. Кращим є усне і писемне мовлення у того, хто багато читає, хто наполегливо опановує синонімічні багатства рідної мови.

Особливо велика роль у художній мові, та й у повсякденному мовленні, слів-синонімів. Синоніми, як ви знаєте, – це слова, близькі за значенням, але різні за звуковим оформленням. Тобто бувають слова, побратані змістом. Багатство синонімів – одна з найпоказовіших ознак багатства мови і нашого мовлення.

Ми часто захоплюємося народною піснею. Які прекрасні, щемні думи викликає пісня, коли її виконує майстер... Це стосується і мови. Мова – подібна до пісні, схожа на музику. Хто опанував чари мови – цього виплеканого народом всеосяжного знаряддя, той може словом видобути усе найкраще з людського серця, покликати людину на добро, милосердя і звитягу, вивести на вершини мудрості. Велика, нездоланна і ще не до кінця пізнана сила слова! Тому ми захоплюємося, як піснею і музикою, словом майстра. Жадаємо, наслідуючи майстра, знайти стежину до серцевини слова, до його внутрішньої пружини, до багатогранності його змісту. Зачаровані і вражені, спостерігаємо, як майстер

уміло користується синонімами, вміє знайти тільки тепер потрібне слово і поставити його на потрібному місці. Ото справжнє мистецтво слова, доконечна прикмета майстерності.

Чим більше маємо синонімів, тим багатша і розвиненіша сама мова. Слова-синоніми є одним з найважливіших засобів точного вираження думки й почуття у всіх їх найтонших відтінках, засобом емоційної і стилістичної виразності мови. Українська мова надзвичайно багата на синоніми. Митці слова любовно плекають це багатство, стоять на сторожі краси і викінченості слова. Наша мова невичерпна у творенні синонімів.

Велике багатство синонімів уможливлює уникнення повтору в межах речення і тексту, підносить естетичну вартість висловлення. Постійну працю над словом, невтомні пошуки потрібного засобу, часте уникнення повторення слів та їх заміну синонімами засвідчують рукописи видатних письменників. Наприклад, у рукописі роману «Хліб і сіль» Михайла Сельмаха маємо повторення в реченні дієслова *обізватись*: *Потім з хуртовини обізвились звичайні і незвичайні селянські голоси, обізвилася найулюбленіша пісня Лисенка*. Письменникові очевидно стала зайвістю повтореного слова. Повторення не мало тут смислового і художнього навантаження. Поєднання дії *обізвились* із селянськими голосами природне, а щодо пісні повторне дієслово *обізвилася* не створювало гармонії змісту і форми. Тому у друкованому тексті Михайло Стельмах, великий знавець синонімічних скарбів нашої мови, замінив сполуку *обізвилася пісня* сполукою *забриніла пісня*. І речення набуло довершеності, засяяло новими барвами слова: *Потім з хуртовини обізвились звичайні й незвичайні селянські голоси, забриніла найулюбленіша пісня Лисенка*. Тональність речення було знайдено, і пісня справді забриніла.

Подивімось, як шукають влучного слова поети. Іноді вони, передаючи складну гаму думок і почуттів, вдаються до великої кількості синонімів, їх нагромадження. Приміром, у Максима Рильського чотири синоніми *заважає, турбує, тривожить, непокоїть* створюють повну картину руху думки та її нюансів:

– Це заважає вам,

Турбує вас, тривожить, непокоїть?

– Турбує? Ні. Тривожить? Анітрохи.

А непокоїть – що ж! Неспокій цей

Я можу сміливо назвати чудесним,

Адже й весна – це неспокійний час

Із грозами, дощами та вітрами.

Слова у мові не хочуть бути самотніми і тому сполучаються у реченнях для якнайточнішого втілення думки. Вони братаються також за спільними змістовими ознаками, утворюючи синонімічні ряди – більші або менші угруповання. У цих угрупованнях на чолі слів стоїть головне слово. Воно найчіткіше передає основний зміст, спільне значення синонімічного ряду. Інші слова підпорядковуються головному і його доповнюють. Вони відрізняються або значеннєвими відтінками, або емоційним забарвленням. Головне, або стрижневе, слово найуживаніше – і спроможне зібрати навколо себе всі свої синоніми.

Не в усіх частинах мови однаково виявляється синонімічне багатство української мови. Найрозвиненішою є синоніміка прикметникова і дієслівна. Це свідчить, що тут першість належить словам із значенням ознаки. А в художніх творах чемпіонство вибороли дієслова, а за дієсловами йдуть прикметники. У художній мові письменники часто вживають слова переносно і, звичайно, поповнюють синонімічні ряди слів. Хоча іменник має найчисленнішу армію слів, проте в художніх творах йому довелося поступитися місцем дієслівним і прикметниковим синонімам. Розглянемо декілька синонімічних угруповань дієслова та прикметника.

Перед розглядом синонімів варто звернути увагу на одну їх цікаву прикмету. Ця прикмета іде від головного слова синонімічного ряду. Воно може бути нейтральне, звичайне, тобто виражати не позначений ставленням мовця та його емоціями зміст. Візьмемо слово *говорити*, яке вказує на володіння рідною чи іноземною мовою або на передавання словами думок, почуттів тощо. Це нейтральне слово. І через те дозволяє рухатися від нього у трьох напрямках – до синонімів зі звичайним забарвленням (*розмовляти, казати*), до синонімів із позитивним забарвленням (*мовити, ректи, карбувати, чеканити*) і до синонімів із негативним забарвленням (*герготати, цвенькати, скрипіти, сичати, сюсюкати*). Слова, що виражають ставлення мовця, наприклад, *хоробрий, розумний*, не можуть мати таких різнорідних синонімів. Якщо вони стосуються позитивного мовцевого ставлення, то й керують відповідним синонімічним рядом. А коли передають негативне ставлення – то підбирають собі й подібні слова.

Розпочнемо з дієслова *писати*. Воно вам добре знане. Передає тільки процес писання, без відображення ставлення до нього і без емоційної характеристики. Основне значення цього дієслова – графічно передавати на папері або іншому матеріалі слова, текст тощо. Наприклад: *Санфо щось пише на*

восковій табличці (Леся Українка); Майор писав. Кінчивши і помахуючи аркушем, доки просохне, він дивився з тераси на далекі синіючі гори (О.Гончар). Дієслово *писати* стало головним словом синонімічного ряду. Воно назбирало навколо себе чимало синонімів. Можна ж по-різному писати. Хтось робить це краще – *випишує, виводить, мережить*. А інший діє не у кращий спосіб – *строчить, черкає, дряпає, шкрябає...*

Випишувати, виводити, мережати, мережити... Що означають ці дієслова? Вони передають, безперечно, той самий основний зміст, що й дієслово *писати*. Але доповнюють його смисловими й емоційними відтінками. *Випишувати* – це писати старанно, ретельно: *Чепурненько виписав на сторінці і підпис: «П.Діденко» (А.Головка).* Якщо хто задумав *виводити*, то він пише неабияк – дуже старанно, ніби вимальовує: *Олександр сів писати листа головнокомандуючому. Рука тремтіла, виводячи на папері літеру за літерою (П.Кочура).* *Мережати і мережити* – то вам і не *випишувати*, і не *виводити*. Писати теж, але акуратно і дрібно: *Хоч доведеться розп'ястись! А я таки мережать буду Тихенько білії листи (Т.Шевченко); Писала й писала (Леся), мережила рядочками папір (М.Олійник).*

Не хотілося б говорити про погане або поганувате писання. Але що ж поробите. Це синоніми. Доводилося вам, напевно, *строчити*. Тобто писати швидко, поспіхом. Якщо спішиш, кажуть добрі люди, – людей насмішиш. Буває й так. *Черкати* – теж не краща справа. Мабуть, і гірша. Бо ж пишеш нашвидку, до того ж недбало. Зовсім кепська річ. А *дряпати, шкрябати* – то нікудишня писанина! Уявіть собі, що який-небудь недбалець дряпає, шкрябає. За подібні дії не будемо його хвалити. Адже пишуть тоді нерозбірливо, недбало. Подивіться, як поводяться деякі з цих слів у реченнях: *Іван довго щось черкав на аркушику паперу, потім рішуче кинув олівець на стіл і глянув на присутніх (П.Колесник); Турбай гортав пожовклі сторінки давніх книг і чепкав олівцем на аркушиках, в голові його засвітилася одна проста і ясна думка (І.Волошин); – Тарасе! Ти дряпаєш, як курка лапою, – оцінювала мій «краснопис» Ніна Іванівна (П.Автомонав).*

У синонімії потрібно розрізняти слова багатозначні і однозначні. Багатозначні слова об'єднуються в синонімічні ряди не в усій повноті їх значень, а лише одним із цих значень. Багатозначним є згадане вище дієслово *писати*. Воно вступає у синонімічні зв'язки якимсь одним зі своїх значень. Ми вже розглянули його основне значення «графічно зображувати на папері або іншому

матеріалі слова, текст тощо». У цьому значенні дієслово має синоніми *виписувати, виводити, мережати, мережити, дряпати, строчити, черкати, шкрябати* і подібні. З ряду значень слова *писати* виділимо ще значення «створювати літературні, наукові, музичні та інші твори». Змінилося значення дієслова – змінюється і сукупність його синонімів. *Писати* у другому значенні вирізняється синонімами *творити, складати, плести, дряпати, шкрябати, ліпити* тощо. Слово *творити* високого, урочистого звучання і стосується переважно літературних і музичних творів. *Складати* – це писати передовсім вірші, пісні, промови. Протиставляються цим дієсловом негативним змістом синоніми *плести, дряпати, шкрябати, ліпити*. От якийсь невдаха плете невдалі вірші. Той дряпає або шкрябає незрілі свої творіння нашвидку. На що він заслуговує? Тільки на осуд. Не краще діє і «творець», що ліпить щось поспішаючи і абияк. Порівняйте синоніми *писати, плести, шкрябати і ліпити*: *Леся писала тому, що вона не могла не писати, не могла не сказати своєму народові те, що рвалося з її душі (А.Кримський); Поки б химерив мудрий дід, Творили б, лежа, епопею, Парили б скрізь понад землеюЮ Та все б гекзаметри плели (Т.Шевченко); Я шкрябав вірші і тинявсь по місту (Л.Первомайський); Моє перо холодне ліпитиме рядки (Ю.Яновський).*

Найлегше живеться однозначним словам. Якщо вони мають синоніми, то синонімізуються в повному значеннєвому обсязі. Бо однозначні слова не членуються на значення, у них тільки одне значення. Прикладом таких синонімів є слова *веселка і райдуга* – назви дугоподібної різнобарвної смуги, яка з'являється в атмосфері внаслідок заломлення сонячних променів у краплинах дощу, води. Наприклад: *Гарна, розцвітлена пишно веселка півнеба підперла, В воду прозору річки спустивши кінці кольористі (В.Самійленко); Уже світлішає над гаєм, Дощем пахучим день промок. По воду райдуга спускає Кінці коромисла в ставок (М.Стельмах).*

Скільки синонімів може мати таке багатозначне дієслово, як *іти*? Порівняно з однозначними словами – безліч, море! *Іти* містить 30 значень!

Візьмемо тільки основне значення дієслова *іти* – «пересуватися, рухатися в просторі (про людину і тварин)». І тут у нього досить побратимів-синонімів. Це *простувати, прямувати, крокувати, марширувати, ступати, мандрувати, виступати, посуватися, пливти, плинути, брести, дріботіти, чимчикувати, рубати, тупцяти, клигати, повзти, пхатися, пертися, плестися, теліпатися, телюцятися, тарабанитися, чапати, чалапати, човгати, чвалати* та інші.

Нема у нас змоги розглянути навіть зазначені синоніми дієслова *іти*. Зупинимося на деяких. Два синоніми *простувати* і *прямувати* передають додатковий смисловий відтінок «рухатися в певному напрямку, навпростець»: *Повертався він часом на світанні і не йшов до хати, а простував до клуні, де було свіже сіно (А.Шиян); Десь підвода далека в полях гуркотить. Хто, куди та для чого прямує? (М.Рильський)*. Дієслово *марширувати* позначає ходьбу розміреним кроком, по-військовому: *Виконавши доручення, таке небезпечно.., Рада з піднесеною головою марширувала Києвом (Ю.Яновський)*. З ним споріднене слово *крокувати*: *Незamoжницьке військо хвацько крокувало з піснями від казарм до повітового нардому (О.Гончар)*. Не оминемо і дієслова *виступати*, від якого віє такою поважністю, не поспіхом, гідністю: *Векла враз пішла в танець, плавно виступала, вигиналася, смуглява та вродлива (К.Гордієнко)*.

Дієслово *іти* пов'язане і з синонімами дещо іншої тональності. Бреде дідусь – отже, іде повільно або через силу: *Назустріч нам по дорозі неквапливо бреде пастух, сивобородий дід в солом'яному брилі (Ю.Збанацький)*. Хтось клигає – важко, повільно йде: *Разом з усіма, затиснувши зуби, клигає (Сеспель) засніженими вулицями за місто (Ю.Збанацький)*. То посуваються, то плетуться, то повзуть, то пхаються, то чимчикують, то чапають, то чалапають, то чвалають, то човгають... Хто там удалині повзе, тобто повільно пересувається, рухається в певному напрямку? Це отара овець: *Полонина погасла, і отара овець повзе по ній, як сірий лишай (М.Коцюбинський)*. Утомлюються з літами навіть прудконогі тварини, і плетуться, мов неживі: *Ізнемігся старий вовк, Ледве що плететься (С.Руданський)*. Відтінок згрубілості поєднується з дієсловом *пхатися*: *Телеграфіст Середа, упрілий і сердитий, пхався по вулиці (П.Панч)*. Той іде швидко, енергійно, ступаючи чітко, твердо. Отож рубає: – *Питаю, чи не хочеш ти отак пішака рубати до самого Києва, а там і до своєї Ковалівки? – пояснив Іван, вирівнявшись і поправивши безкозирку (В.Кучер)*. Повільно ступають, ідуть не поспішаючи – *чапають*: *Босі ноги чапали по м'якій пилюзі (К.Гордієнко)*. Ще більше увиразнюють повільне пересування синоніми *чалапати*, *човгати*: *Він чалапав по хаті, позіхав, нудився або сідав на кананку (І.Нечуй-Левицький); Виснажені коні в натузі тягли вози, плугатарі понурі, мовчазні човгали за возами (К.Гордієнко)*.

Чи не пора розповісти про синоніми-прикметники? А то все дієслова та дієслова. Прикметник теж заслуговує на пошану. Підберемо зо два прикметники, що виражають позитивні ознаки людини. Якого учня, робітника чи працівника назвемо старанним? Звичайно, лише того, хто уважно виконує завдання, чесно

ставиться до своїх обов'язків. Прикметник *старанний* очолює синонімічний ряд слів, які характеризують у різних виявах цю гідну поваги рису людини. Дану групу прикметників складають слова *ретельний, сумлінний, дбайливий, пильний, совісний, рвійний, скрупульозний* і подібні. Від слова-командира аж до прикметника *скрупульозний* і далі прослалася спільна синонімічна доріженька. Шанобливо ставимося ми до скрупульозної людини, що дотримується особливої точності, надзвичайно чітка в детальному опрацюванні чогось.

І заключний акорд про красу людську, яку так промовисто звеличують прикметники *гарний, красивий, вродливий, хороший, славний, ладний, доладний, красний, гожий, прекрасний, чудовий, казковий, дивний* та інші. Ось як гучать окремі синоніми у наших письменників: *«Який же він славний! Вилитий Тимофій», – за кожним рухом стежила мати, і те, що було звичним – інший не помітить, – їй здавалося найкращим, дарованим тільки їй синові (М.Стельмах). – Хай тобі, дитинко, буде все і з землі, і з води, і з роси, щоб ти був, мов золото, ясний, наче весна, красний, мов хліб, добрий, – аж застогала стара Чайчиха, крізь прийдешні роки розглядаючи і не знати в кого вимолюючи долю для онука (М.Стельмах); Стояв син її в сріблі місяця такий красний, такий делікатний з лиця, що в мамі серце защеміло (Ірина Вільде); Той богатир був я, Володя, стрункий і гожий, як весна (В.Сосюра); Багато красивих та гожих хлопців на світі є, а суджений один... (В.Кучер); Прекрасний був Чиж у цю хвилину, прекрасна була кожна його риса і кожний рух (О.Довженко).*

Описаним явищами не вичерпується, безсумнівно, синоніміка. У розповіді хотілося вказати лише на її різновиди. Слова-синоніми допомагають мовцеві точніше і виразніше висловити свої думки і почуття. Вони вдосконалюють наше мовлення. Вміло користуватися невичерпними синонімічними багатствами мови – мовленнєве мистецтво.

РОЗПОВІДЬ ОДИНИДЦЯТА

А НА ТОМУ БОЦІ...

А на тому боці, співається у пісні, живе Марічка в хаті, що сховалась у зелений бір. У мові ж на тому, тобто протилежному, боці живуть дуже цікаві слова – антоніми. Це слова з протилежним значенням. Проте не всяке слово може підібрати собі антонімічну пару. Обов'язковою умовою антонімічності є не будь-яка протилежність значень слів, а певна їх смислова співвідносність, їх об'єднання на основі загальнішого значення. Наприклад, антоніми *білий* і *чорний* виражають

протилежний зміст, водночас об'єднуючись значенням кольору як явища одного плану.

За допомогою протиставлення яскравіше змальовуємо ознаки предметів і явищ. Немовби ми завжди тримаємо наготові слово-антонім, щоб глибше передати особливості повідомлюваного. Якщо говоримо про тишу, то мимоволі зіставляємо її з голосним гучанням. Яскраве, що грає світлими барвами, рельєфно сприймається на тлі неяскравого, темного. Рух і спокій, початок і кінець, правда і кривда, любов і ненависть, добро і зло, радощі і сум, працьовитість і лінощі, минуле і сьогодні, сьогодні і прийде – такі контрасти можна продовжувати і продовжувати...

Антоніми характеризують якийсь предмет, факт, явище з протилежного боку. Людина у щасті радісна, весела, а у біді, горі – сумна, сповнена страждань. Ось лагідний дідусь розповідає внукові про дні минулі. І стає дідусь суворим, коли внук виявився слабкодушним, не допоміг своєму товаришеві у скрутну голину... Настає весна – чарівна пора року, час відродження і буяння природи. Її заперечує осінь – пора сумовитого прощання із зеленими шатами дерев, час поступового похолодання, переддень зими.

Яка частина мови найбільше пристосована виражати протилежні значення? Звичайно, прикметники. Адже найчастіше ми протиставляємо якості, порівняйте: *важкий – легкий, гарний – поганий, гарячий – холодний, гіркий – солодкий, гострий – тупий, дешевий – дорогий, добрий – злий, кволий – сильний, корисний – шкідливий, лінивий – працьовитий, мокрий – сухий, молодий – старий, м'який – твердий, підлий – чесний, рідний – чужий, світлий – темний, скупий – щедрий, товстий – тонкий.*

.....

Антонімічні прикметники нерідко входять до того самого речення. Особливо майстерно використовують таке протиставлення якостей письменники: *По росі на травинці, по якихось своїх таємничих прикметах вгадує Оленчук, де солодка проб'ється вода, де гірка (О.Гончар); Скільки там зібрано різних колекцій: і корисних рослин, і рослин-бур'янів, і шкідливих комах і насіння (О.Донченко)...* Ще більшого стилістичного ефекту досягає нагромадження прикметників-антонімів, які вказують на складне поєднання ознак: *Усякі люди трапляються на містку: і щедри, і скупі, і веселі, і сумні, і мовчазні, і говіркі (М.Стельмах).*

Услід за прикметниками поспішають дієслова, щоб не відстати у вираженні протилежних значень. Дієслова-антоніми позначають протиставлення дій або станів: *будувати – руйнувати, віддаляти – наближувати, гудити – хвалити, додавати – віднімати, забувати – пам'ятати, загубити – знайти, карати – милувати, любити – ненавидіти, нагрівати – охолоджувати, працювати – ледарювати, світати – смеркати* тощо...

Напевно, вам хочеться запитати: «А як же іменники? Невже вони збайдужіли до справ антонімічних?» Ні, іменників-антонімів трапляється досить. Але їм не належить тут головна роль. Річ у тім, що майже всі іменникові антоніми утворено від прикметників і дієслів. Порівняйте прикметники і похідні від них іменники: *близький – далекий і близькість – далекість, важкий – легкий і важкість – легкість, жвавий – повільний і жвавість – повільність, глибокий – мілкий і глибина – мілкість, дорогий – дешевий і дорожнеча – дешевизна, молодий – старий і молодість – старість, постійний – тимчасовий і постійність – тимчасовість, радісний – сумний і радість – сум.* Або візьмемо дієслова-антоніми і віддієслівні іменники: *додавати – віднімати і додавання – віднімання, купувати – продавати і купівля – продаж, споруджувати – руйнувати і спорудження – руйнування.*

Як бачите, з антонімами здебільшого пов'язані три частини мови: прикметники, дієслова та іменники. Антоніми виявляють ще одну особливість. Є слова, які позначають крайні точки протиставлення. Наприклад: *людина молода і стара, вода холодна і гаряча, зимовий холод і літня спека.* Протиставлення може не сягати крайньої точки, а стосуватися перехідних стадій: *вода холодна і тепла (не гаряча), зимовий холод і весняне тепло (не спека).*

Різний вияв протиставлення явищ побачимо у вірші Дмитра Павличка «В морі я хотів печаль свою втопить...», де використано прислівникові антоніми *рано* (вранці), *ополудні*, *уночі*. Вони передають протилежні часові значення:

В морі я хотів печаль свою втопить –
Я до моря вийшов рано – море спить.

І мені його будити стало жаль –
Залишилася мені моя печаль.

Ополудні йду до моря і здаля
Бачу, що воно сміється, як маля.

І мені його смутити стало жаль –
Залишилася мені моя печаль.

Уночі до моря знову я прибіг,
А воно ридало біля ніг моїх.

І мені його самого стало жаль –
Залишилася мені його печаль.

Звернімо увагу також на будову антонімів. Антонімічні пари типу *близький – далекий, густий – рідкий, молодий – старий, додавати – віднімати, спокій – тривога, холодно – тепло, зверху – знизу* відрізняються від антонімів *помилковий – безпомилковий, демократичний – антидемократичний, вбігти – вибігти, моральність – аморальність, симетрично – асиметрично*. У чому їх відмінність? Перші є різнокореневими, а другі – однокореневими. Різнокореневі слова є основною групою антонімів.

Однокореневі антоніми утворюються за допомогою префіксів. Саме префікси у поєднанні з тим самим коренем надають словам протилежного значення. Найчастіше цю роль у прикметниках виконують префікси *без-, не-, проти-, а-, анти-*: *відповідальний – безвідповідальний, грамотний – безграмотний, помилковий – безпомилковий, доброзичливий – недоброзичливий, розумний – нерозумний, справедливий – несправедливий, атомний – протиатомний, логічний – алогічний, гігієнічний – антигігієнічний...*

Ще цікавішу картину спостерігаємо у дієсловах, де пари префіксів *у-(в-) – ви-, від- – під-, від- – при-, в- – роз-, з-(с-) – роз-, на- – роз-* та інші з протилежним значенням формують слова-антоніми: *входити – виходити, вдихати – видихати, відходити – підходити, відвозити – підвозити, від'їжджати – приїжджати, відчалювати – причалювати, вкривати – розкривати, збирати – розбирати, сформувавати – розформувавати, навантажувати – розвантажувати...*

Здається, все основне про антоніми сказано. Додамо лише, що неоднаково поводяться в антонімічних зв'язках слова однозначні і багатозначні. Коли слово багатозначне, то воно стає антонімом до іншого слова не в усій сукупності своїх значень, а тільки в якомусь одному з них. Приміром, прикметник *спокійний* має ряд значень і тому членується на різні антоніми: *спокійний* (хлопець) – *гарячий*, *спокійне* (життя) – *тривожне*, *спокійне* (море) – *бурхливе*.

А тепер з'ясуємо питання: скільки ж антонімів маємо в сучасній українській літературній мові? Відповісти на нього важко. Нам трохи допоможе в цьому шкільний «Словник антонімів» Л.М.Полюги, виданий 1987 року. У словнику витлумачено понад 2000 антонімічних пар. Їх, звичайно, в нашій мові набагато більше.

Антонімам притаманна велика художньо-виражальна сила. На тлі контрастів майстри слова яскраво змальовують картини життя, складні переплетення почуття і мислі. Завершимо свої міркування словесним малюнком видатного українського письменника Михайла Коцюбинського, де віртуозно вкраплено антоніми:

«А люди йдуть. За одним другий і третій і так без кінця. Вороги йдрузі, близькі й сторонні – і все кричить у мої вуха криком свого життя або своєї смерті, і всі лишають на душі моїй сліди своїх підшов».

Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки: Рідномовний Катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства. – Факсимільне видання. – К. : АТ «Обереги, 1994. – 72 с.

Проф. д-р Іван Огієнко

НАУКА ПРО РІДНОМОВНІ ОBOB'ЯЗКИ

**Рідномовний Катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства,
адвокатів, учнів і широкого громадянства**

Передмова

Рідна мова – це найважливіша основа, що на ній зростає духово й культурно кожний народ. У житті кожного народу, а особливо недержавного, рідна мова відіграє найголовнішу роллю: рідна мова – то сила культури, а культура – сила народу. Тому зрозуміло, чому всі культурні народи ставляться до своєї рідної мови з найбільшою святістю, з найчулішою опікою. Рідна мова глибоко пересякає наше духове життя – приватне й державне. Давно вже стверджено, що тільки рідна мова приносить людині найбільше й найглибше особисте щастя, а державі – найсильніші патріотичні характери. Без добре виробленої, рідної мови нема всенародньої свідомости, без такої свідомости нема нації, а без свідомої нації – нема державности, як найвищої громадської організації, в якій вона отримує найповнішу змогу свого всебічного розвитку й виявлення.

Кожний народ ділиться на багато племен, що говорять більш-менш відмінними говірками чи наріччями. Говіркова мова ніколи не може бути мовою всенародньою, – для цього кожний народ утворює собі особливу соборну літературну мову, спільну й обов'язкову для всіх його племен. Літературна мова – це найцінніше й найважливіше оруддя духової культури та найміцніший цемент одности нації, а тому всі народи оточують її найпильнішою опікою. У народів державних літературну мову береже й творить не тільки закон, але й ціле живе життя: церква, преса, школа, уряди, театр, кіна, радіо і т. ін.; навпаки, у народу недержавного літературна мова зростає дуже нерівно й дуже поволі, головню в залежності від національної свідомости й карности його інтелігенції, його церкви, преси.

Племена, об'єднані загальною всенародньою свідомістю та однією літературною мовою, складають націю. Нація – це найсильніша всенародня природна організація, що найповніше приносить народові користі політичні й духовні. Свідома нація – звичайно народ державний, і тільки як виняток – недержавний. Найголовніший і найміцніший цемент, що об'єднує етнографічний народ і перетворює його в свідому націю – то соборна літературна мова. Ось через що народ, що немає соборної літературної мови, звичайно не є закінчена свідомі нація й щастя бути державним не знає; такий народ і політично не сильний, чому легко попадає в залежність сильнішого сусіда.

Рідна й літературна мова – органи надзвичайно ніжні й чутливі, – навіть найменші недостачі й потрясення життя приватного чи всенароднього помітно відбиваються й на них. Через це кожний народ виробляє собі певну реальну практику, щоб найвірніше забезпечити своїй рідній і літературній мові найкращий і найлегший розвиток, щоб не принести їм найменшої шкоди й найкоротшої затримки в їхнім розвою.

Збір державних і приватних практик найкращого розвою рідної й літературної мови, потрібних для скорішого духового поступу народу та його культури, зветься рідномовною політикою або наукою про рідномовні обов'язки. Через те, що рідна мова – найголовніший ґрунт, на якому духово зростає й цвіте нація, рідномовна політика – це найважливіша політика всякого народу, яку конче мусить знати кожен інтелігент, якщо бажає бути свідомим членом своєї нації, якщо бажав своєму народові стати сильною нацією. Знання рідномовних обов'язків сильно підносить національну свідомість, а вона – найкращий ґрунт для знання й розвитку соборної літературної мови. Ось через що корисно, щоб наука про рідномовні обов'язки стала наукою всенародньою.

Рідномовна політика – стара, як сам світ, бо повсталла вона ще відтоді, коли люди вперше зачали творити організовані громади. Але наука про рідномовну політику чи про рідномовні обов'язки – наука наймолодша, створена головно за останній час. Через те, що в цій науці я не мав попередників, читачі вибачати мені і неповноту цього курсу, і його недостачі, бо тут кожний крок довелося прокладати самотійно й самотужки.

Курс мій не прив'язаний конче до якоїсь окремої мови, чи до якогось окремого народу, – він може придатися кожному народові, особливо ж недержавному, що прагне стати державним.

Автор

Радість коло Варшави.

11-13. VII. 1935.

I. Рідна мова й народ

1. Рідна мова – мова наших батьків і мова народу, з якого ми вийшли.
2. Рідна мова – найголовніший наріжний камінь існування народу як окремої нації: без окремої мови нема самостійного народу.
3. Ступінь виробленості рідної мови – то ступінь зрілості народу й ступінь глибини його духовної культури. Сила нації – в силі її культури, тому треба конче дбати про розвиток рідної мови.
4. Культура рідної мови зростає разом із національною свідомістю народу. Працюймо ж для розвитку цієї свідомості нашого народу!
5. Народ, що не розуміє сили й значення рідної мови й не працює для збільшення культури її, не скоро стане свідомою нацією й не стоїть на дорозі до державности.

II. Держава й рідна мова

1. Найголовніший обов'язок кожної держави – всіма можливими силами дбати про якнайкращий розвиток спільної для всіх племен її народу літературної мови, як найміцнішої основи його духовного об'єднання.
2. Свої рідномовні обов'язки супроти своєї літературної мови держава виконує через церкву, школу, пресу, письменників, уряди, судівництво, інтелігенцію, театр, кіна, радіо й т. ін., що обов'язані вживати доброї соборної літературної мови.
3. Держава обов'язана пильно й безперестанно дбати про мову своєї еміграції, змушуючи її вживати тільки соборної літературної мови й вимови та соборного правопису й не допускаючи її до мовного винародовлення.
4. Держава що не об'єднує всіх племен свого народу спільною соборною літературною мовою, завжди наражена й на політичне роз'єднання цих племен.
5. Кожна держава, що дбає про своє майбутнє, мусить давати своїм меншинам повну змогу нормально розвивати свої літературні мови.

6. Мовне винародовлення завжди й конче провадить до морального каліцтва, а воно – найродючіший ґрунт для різних злочинів. Через це для власного добра держава мусить не допроваджувати своїх меншин до мовного винародовлення.

7. Тільки держава, що мало дбає про своє будуче, не дає літературним мовам своїх меншин повної змоги нормального розвитку.

8. Жодні урядові перешкоди не в силі спинити розвитку літературної мови меншини-нації, – вони можуть тільки часово задержати цей розвиток.

9. Держава, що не дає своїм меншинам змоги нормально розвивати свої літературні мови, робить із них своїх неприхильників, що завжди загрожуватимуть політичній силі її.

III. Найперші рідномовні обов'язки кожного громадянина

1. На кожному кроці й кожної хвилини охороняй честь своєї рідної мови, як свою власну, більше того – як честь своєї нації. Хто не береже чести своєї рідної мови, той підкопує основи своєї нації.

2. Розмовляй у родині своїй тільки рідною мовою. Це принесе тобі правдиву насолоду шляхетного почуття сповнення найбільшого обов'язку супроти свого народу.

3. Хто в родині своїй розмовляє нерідною мовою, той стоїть на дорозі до мовного винародовлення, – найбільшого непростенного гріху супроти свого народу.

4. Бережи своє особове ім'я й родове прізвище в повній національній формі, й ніколи не змінюй їх на чужі. Найменша тут зміна, – то вже крок до винародовлення.

5. Кожний, хто вважає себе свідомим членом свого народу, мусить пильно навчатися своєї соборної літературної мови.

6. Кожний свідомий член народу мусить завжди допомагати всіма доступними йому способами розвитку культури своєї літературної мови.

7. Кожний свідомий член народу мусить добре розуміти й ширити головне рідномовне гасло: „Для одного народу – одна літературна мова й вимова, один правопис”.

8. Кожний свідомий член нації мусить добре знати й завжди виконувати рідномовні обов'язки свого народу.

9. Де б ти не жив – чи в своїм ріднім краю, чи на чужині, – скрізь і завжди мусиш уживати тільки однієї соборної літературної мови й вимови, тільки одного спільного правопису. Тим ти покажеш, що ти свідомий син своєї об'єднаної нації.

10. Кожний свідомий громадянин, живучи серед чужого народу, мусить конче вживати своєї рідної мови не тільки вдома, але й скрізь, де можливо.

11. Кожний громадянин мусить добре пам'ятати й дітей своїх того навчати, щонаймиліша мова в цілому світі – то мова, рідна.

12. Кожний свідомий громадянин мусить щедро підтримувати свої національні

періодичні й неперіодичні видання, даючи їм тим змогу нормальніш розвиватися. Добрий стан національних видань – то могутча сила народу й запевнення розвою рідної мови, а висота їх накладу – то ступінь національної свідомості народу.

13. В справах рідномовної політики свого народу мусить бути серед цілого громадянства за всяких обставин тільки однодушний міцний фронт.

14. Рідномовна політика – то найцінніша й найважливіша частина національної політики взагалі; недотримання її нормальних практик сильно шкодить культурі народу й його політичному станові.

15. Кожний свідомий громадянин мусить матеріально й духово підтримувати свої рідномовні журнали як головні двигуни наукового вивчення й збільшення культури своєї рідної мови.

16. Кожний свідомий громадянин мусить дбати щоб навіть у найменших оселях закладалися «Гуртки плекання рідної мови» ...

IV. Десять найголовніших мовних заповідей свідомого громадянина

1. Мова – то серце народу: гине мова – гине народ.

2. Хто цурається рідної мови, той у саме серце ранить свій народ.

3. Літературна мова – то головний двигун розвитку духової культури народу, то найміцніша основа її.

4. Уживання в літературі тільки говіркових мов сильно шкодить культурному об'єднанню нації.

5. Народ, що не створив собі соборної літературної мови, не може зватися свідомою нацією.

6. Для одного народу мусить бути тільки одна літературна мова й вимова, тільки один правопис.

7. Головний рідномовний обов'язок кожного свідомого громадянина – працювати для збільшення культури своєї літературної мови.

8. Стан літературної мови – то ступінь культурного розвою народу.

9. Як про духову зрілість окремої особи, так і про зрілість цілого народу судять найперше з культури його літературної мови.

10. Кожний свідомий громадянин мусить практично знати свою соборну літературну мову й вимову та свій соборний правопис, а також знати й виконувати рідномовні обов'язки свого народу.

V. Для одного народу – одна літературна мова.

1. Мова, що нею говорить простий неписьменний народ, зветься говірковою або місцевою.

2. Кожний культурний народ пильнує створити собі одну мову, спільну для всіх своїх племен, щоб нею всі могли найлегче порозуміватися. Ця спільна, чи соборна мова зветься мовою літературною.

3. Всенациональна мова, що нею урядують, пишуть книжки, навчають по школах і говорить більшість інтелігенції, зветься мовою літературною.

4. Державний народ навчається своєї літературної мови на кожному кроці повсякденного життя, бо чув її в церкві, з школі, по урядах, на зборах, в суді, театрі, в кінах, через радіо й т. ін. Недержавний народ має дуже мало нагоди навчатися своєї літературної мови, а тому використовуйте для цього кожду нагоду.

5. Книжки й періодичні видання треба писати тільки соборною літературною мовою, щоб вони ставали всенароднім добром нації.

6. Книжка, написана місцевою чи говірковою мовою, стає добрим тільки місцевим, а не всенароднім.

7. Племена, об'єднані загальною всенародньою свідомістю та однією соборною літературною мовою, складають націю.

8. Без соборної літературної мови жодний, навіть дуже численний народ, не може стати свідомою нацією.

9. Державним народом не може стати народ не свідомою нацією, що не має соборної літературної мови, спільної для всіх його племен.

10. Найвища і найміцніша духовна організація одности народу – то соборна літературна мова.

11. Соборна літературна мова дає своєму народові величезні користі політичні і духовні, а саме:

а. Соборна літературна мова надає своєму народові глибокого почуття всенаціональної одности, де б він не жив і до якої держави він не належав би.

б. Почуття ж одности народу надає йому живущої духовної сили й політичної могутости, бо в такого народу-нації всі боронять одного й один боронить усіх.

в. Ніякий уряд не відважиться забирати чи зменшувати волю народові-нації, зцементованому соборною літературною мовою.

г. Нація, духовно об'єднана соборною глибоко розвиненою літературною мовою, конче стане державною.

г. Сила нації – в силі її культури. Соборна літературна мова – найміцніший ґрунт для зросту здорової духовної культури, а тому кожний громадянин, що хоче щастя своєму народові, мусить повсякчасно працювати й для збільшення культури своєї літературної мови.

д. Усе, що написане соборною літературною мовою, стає всенаціональним добром і збільшує всенаціональну культуру.

е. Кожний громадянин мусить виховуватись тільки на всенаціональних культурних надбаннях, бо вони дадуть йому найбільше духовних цінностей.

є. Соборна літературна мова збільшуючи всенародні культурні надбання нації, стає могутим оруддям для виховання правдивих національних талантів і геніїв.

ж. Соборна літературна мова, заціплюючи народові шляхетне почуття одности, сильно допомагав йому творити національно міцну інтелігенцію й національно міцні характери.

з. Соборна літературна мова приносить величезні користі видавництвам, бо не треба витрачати багато дорогого часу на виправлення рукописів, як то буває, коли письменники пишуть говірковими мовами.

12. Народ, що послуговується в своїх писаннях тільки місцевими говірковими мовами, а соборної літературної мови не створив, тратить на тому надзвичайно багато політично й духовно. А саме:

а. Народ, що спільною літературною мовою не об'єднав своїх племен у свідому націю, звичайно мав почуття принизливої самотності, безсилля й безрадности.

б. Почуття самотності, безсилля й безрадности витворює з народа раба, що покiрно служить кожному сильнішому.

в. Народ, що не має соборної літературної мови, не має й всенародніх завдань: свідомою нацією він не стане й державним не буде.

г. Творення тільки місцевих культур, без огляду на культуру всенаціональну, веде до розбиття одности народу.

г. Усе, що написане місцевою мовою, без огляду на всенаціональні завдання, поглиблює розбиття одности народу.

д. Письменник, що знає тільки місцеву мову, а своєї соборної літературної мови не навчився, шкодить всенаціональним завданням, бо веде до розбиття одности народу.

е. Вихований тільки на місцевих інтересах і місцевих традиціях, без огляду на традиції всенаціональні, ніколи не стане великим і для всенаціонального добра нічого помітного не зробить.

є. Таланти й генії звичайно не виховуються в народа, що не став свідомою нацією, цебто що не знає соборної літературної мови, найродючішого ґрунту для великих творців. А коли часом і виховуються, то звичайно пропадають для нього, йдучи на службу чужим.

ж. У народа, що не знає соборної літературної мови, а тим самим не знає й почуття всенаціональної одности й карности, панує політична й культурна анархія, що приносить йому безсилля, ліпшезнайство, продажність, хрунівство, винародовлення, зраду.

з. Народ, що не сотворив собі соборної літературної мови, цебто не має почуття всенаціональної одности, звичайно не визнає своїх авторитетів і тим позбавляється доброго проводу й нидіє в анархії. Але чужих «авторитетів» такий народ визнає по-рабському й некритично, й по-рабському клониться їм.

13. Ніхто не знатиме своєї літературної мови добре, відповідно не вчившись її. А знання місцевої мови – то не знання мови літературної.

14. Особа, що не навчилася своєї соборної літературної мови, не може зватися вповні інтелігентною, бо бракує їй найважливішої і найбільшої частини духової культури.

15. Перша ознака правдивої інтелігентности людини – добре знання своєї літературної мови.

16. Сила духової інтелігентности людини – в силі знання своєї літературної мови.

17. Хто не навчився своєї соборної літературної мови зо школи, той мусить конче навчитися її поза школою, якщо бажає бути свідомим і корисним членом своєї нації.

18. Нікому не вільно виправдувати незнання своєї літературної мови нефаховістю або невивченням її в школі.

19. Хто не знав своєї соборної літературної мови, той не може вважатися за свідомого й корисного члена своєї нації.

20. Скільки книжних мов, стільки й народів. Не робімо з свого єдиного народу кількох народців!

21. Для одного народу мусить бути тільки одна літературна мова, що найсильніше зцементовує окремі його племена в одну свідому міцну націю.

22. Літературна мова в кожного народу повстає однаково: за основу її стає одна історично найсильніша говірка, добираючи собі потрібне й цінне з інших говірок.

23. За основу української літературної мови стала київська говірка, почасти полтавська, взявши трохи говірок і інших. За основу літературної російської мови стала головно говірка московська, а сучасної польської – говірки головно великопольські.

24. Літературна мова може бути для деяких своїх племен не зовсім зрозуміла, - це загальна доля кожної літературної мови, що до деякої міри завжди є витвір штучний.

25. Своє найміцніше коріння літературна мова завжди бере з мови живої народньої, але вона завжди далека й від неї.

26. З бігом часу кожна літературна мова стає до певної міри штучною й ніби мертвою, далекою від своєї живої народньої мови, а тому її треба відсвіжувати цією останньою.

VI. Для одного народу – одна літературна вимова

1. Кожна мова складається з багатьох говірок, кожна говірка знає свою власну вимову тих самих слів, свої власні форми.

2. Народ, що знає одну літературну мову, конче творить і одну літературну вимову.

3. Кожен інтелігент, що публічно промовляє: зо сцени, в церкві, в суді, в школі, на зборах, на відчитих і т. ін., обов'язаний промовляти тільки соборною літературною мовою й вимовою.

4. Кожний інтелігент повинен виховувати в своїй родині не тільки соборну літературну мову, але й добру літературну вимову.

5. Добра літературна вимова – то ознака правдивої інтелігентности людини.

6. Церковні проповідники по містах повинні виголошувати свої казання тільки соборною літературною мовою з доброю літературною вимовою. Тільки по глухих сільських церквах можна проповідувати й місцевою мовою.

7. Соборна літературна вимова, як і соборні мова та правопис, зцементовує народ у свідому націю й надає йому почуття одности, де б він не жив і до якої держави він не належав би.

8. Літературний наголос – основа літературної вимови, а тому працюймо для набуття собі доброго літературного наголосу.

VII. Для одного народу – один правопис

1. Правопис – то необхідне важливе зовнішнє вбрання кожної літературної мови.

2. Правопис складають учені мовознавці, а до життя запроваджує уряд.

3. Правопис сильно впливає на скорість і легкість читання, якщо він держиться стільки часу, що до нього призвичаюються.

4. Не вільно занадто скоро міняти правопису, бо це понижує загальну «грамотність» народу.

5. Кожна культурна свідома нація в даний момент має тільки один правопис, обов'язковий для всіх її племен.

6. Соборна літературна мова звичайно знає й один соборний правопис, як зовнішню ознаку своєї одности.

7. Одність правопису, як і одність літературної мови й вимови, сильно впливає на вироблення всенаціонального почуття одности народу.

8. Коли народ – не свідома нація, а тільки етнографічна маса, то він звичайно не знає соборного правопису, – в нього кожний письменник і кожне

видання пишуть своїм «кращим» правописом, цебто в нього панує правописна анархія. Не наслідуймо їх!

9. У культурного свідомого народу-нації не провадиться більшої боротьби за правопис: цю справу спокійно вирішують йому вчені та уряд, а громадянство карно приймає урядовий правопис.

10. Коли ти не фаховий мовознавець, не мішайся до вироблення правопису, справи виключно фахової; коли ж фаховець – працєю тільки для добра свого народу.

11. У народа, що не став іще свідомою нацією, звичайно провадиться запекла боротьба за правопис, і в цій боротьбі вчені мовознавці мають найменший голос. Не наслідуймо їх!

12. Народ, що не став свідомою нацією, звичайно не мав почуття виховувати й шанувати свої мовознавчі авторитети, а тому й не може дійти ані до соборного правопису, ані до соборної літературної мови. Не робім так і ми!

13. Для розвитку культури й всенаціональної свідомости народу стокрот корисніш мати один, хоч і недосконалий, але соборний правопис, аніж правописи індивідуальні (особисті), хоч би й ліпші.

14. У народу, що не створив собі одного соборного правопису й що провадить запеклу боротьбу за правописи особисті, мовознавство стоїть на низькому рівні, бо вчені змушені займатися тільки яловими правописними питаннями. Не робім так і ми!

15. Кожна анархія – правописна, термінологічна чи мовна – тягне за собою й анархію духову, найбільшого ворога недержавного народу.

16. Одність правопису приносить для народу великі політичні й духові користі, а саме:

а.Соборний правопис, як і соборна літературна мова й вимова, надає народові надзвичайно корисного почуття одности, де б він не жив, і до якої держави він не належав би.

б.Карність громадянства в правописній справі дає мовознавцям більшу змогу працювати в найціннішій ділянці – в творенні літературної мови.

в.Соборність правопису дає змогу кожному легше його знати й легше його навчатись, бо створюється корисна правописна традиція.

г. Соборний правопис привчає людину до сталости писаної форми й тим дає їй змогу скоріш читати й легче розуміти читане, бо в нашій зоровій пам'яті легко і утворюються тоді знайомі форми, дуже корисні й потрібні при читанні.

г. Соборність і усталеність правопису мають змогу вимагати його знання від кожного грамотного, бо такий правопис дає всі засоби найширше й найглибше йти до мас і створювати правописну традицію.

д. Соборність і усталеність правопису сильно полегчує працю вчителям по школах, бо допомагає їм скоріш навчати його дітей.

е. Соборність та усталеність правопису дає кожному корисне почуття «грамотности» й певності в писанні, чого зовсім не буває при правопису невпорядкованім.

є. Соборність і усталеність правопису приносить величезні користі в найціннішій культурній ділянці – в видавництві, бо незмірно полегчує працю редакторам, коректорам і друкарським складачам.

VIII. Письменник і рідна мова

1. Найсильніші й найперші творці соборної літературної мови – то свої письменники.

2. Кожний письменник обов'язаний не тільки найдосконаліше знати свою соборну літературну мову й вимову, як практично, так і теоретично, але й постійно й невпинно збільшувати це своє знання.

3. Письменник, що не знає своєї соборної літературної мови, тільки шкодить рідній культурі, бо для всенационального культурного добра не працює.

4. Тільки лінівство та рідномовна політична несвідомість допроваджують письменника до незнання своєї соборної літературної мови й теоретично.

5. Кожний письменник мусить не тільки писати, але й говорити найкращою соборною літературною мовою й вимовою.

6. Письменник повинен добре пам'ятати й розуміти, що літературна мова, хоч і ґрунтується на мові народній, однак завжди далека від неї, а тому ніколи не можна доводити уживання певних слів, і форм чи словосполучень тільки тим, що «так говорять у нашому селі».

7. Словник нашої мови буває: активний – слова наших писань і розмов, і пасивний – слова, що ми їх розуміємо, але практично не вживаємо, як рідких чи

малознаних. Письменник мусить пильнувати, щоб його активний словник був якнайширший, а словник пасивний – якнайменший.

8. Цінність мови письменника – також і в багатстві його словника: щоб слова були небуденні, соковиті, промовисті, яскраві. Нехай кожний письменник завжди пильно дбає про багатство свого словника.

9. Багатство мови на синоніми свідчить про її виробленість. Письменник мусить глибоко знати й відчувати рідну синоніміку й не вживати синонімів невідповідно.

10. Кожний письменник мусить пильно дбати про багатство своєї мови на небуденні епітети, як прикметникові, так і прислівникові. Багатство прислівників – то багатство мови письменника.

11. Творення нових добрих слів – ознака талановитосте письменника. Заохочуймо ж наших письменників до творення нових слів!

12. Кожний поет мусить пам'ятати, що його мова тільки тоді цінна, коли вона поетична, цебто коли в ній будуть небуденні й часті: метафори, персоніфікації, порівняння, епітети прикметникові й прислівникові і т. ін. Хто не пише поетичною мовою, той не поет.

13. *Licentia poetica* чи т. зв. «поетична воля» – це воля поетові вжити якоїсь однієї форми з тих, що літературна мова допускає їх декільки. Коли ж поет уживає такої форми, наголосу чи слова, що літературна мова їх не допускає, то це не «поетична воля», але недозволенний прогріх супроти своєї літературної мови.

14. Кожний поет у своїх віршах мусить уживати тільки загально прийнятих і у соборній літературній мові наголосів; коли ж він цього не дотримується й уживає говіркових наголосів, то це не «поетична воля», але недозволений прогріх супроти своєї літературної мови.

15. Добрі поети, досконалі знавці своєї соборної літературної мови й вимови, звичайно в своїх творах не знають т. зв. «поетичної волі».

16. Поети, що не знають своєї соборної літературної мови й вимови, звичайно оправдують своє соромливе незнання мови ніби правом т. зв. «поетичної волі». Це сильно шкодить культурі літературної мови.

17. Письменник, що пише говірковою мовою, а своєї соборної літературної мови не знає, шкодить одності свого народу й для всенаціонального культурного добра не працює.

18. Письменники повинні добре пам'ятати, що твори, писані чисто говірковою мовою, мають свою окрему ціль: артистичну або ілюстраційно-наукову. Такі твори повинні мати заввагу, що писані такою то говіркою, й мати пояснення говіркових слів літературною мовою.

19. Місцевої мови вільно вживати письменникові тільки свідомо: 1. в розмові дієвих осіб («couleur local») і 2. в творах, навмисне написаних для місцевих потреб. Наукові праці ніколи не пишуться говірковою мовою.

20. Архаїзмів вільно вживати письменникові тільки в розмові давніх дієвих осіб із метою артистичною або ілюстраційно-науковою. Архаїзми, не прийняті в літературній мові, стають локалізмами.

21. Літературний критик мусить глибоко знати свою літературну мову, й звертати увагу письменникам на нечистість їхньої мови. Коли ж критик глибоко не знає цієї мови, то нехай оминає питання мови в своїх писаннях.

22. Кожний письменник у своїх творах мусить конче плекати й ідею всенациональної одности, як підставу одности мовної, й подавати її так, щоб на цих творах духово зростали: молодь, студенство й ціле громадянство взагалі.

23. Кожний письменник повинен пильно дбати про чистоту своєї літературної мови й не вживати ялових чужих слів та кільок (пор. XXXIII, 5), пильнуючи заступати їх словами своїми, а також без потреби не вживати місцевих слів і форм та архаїзмів.

24. Письменники обов'язані обробляти в своїх творах і патріотичні всенациональні теми, що виховують у народі почуття всенациональної гордості й чести, бо ці почутті сильно впливають на розвиток національної культури, а разом із тим і на розвиток літературної мови. Цей обов'язок багатократно збільшується для письменників і поетів недержавного народу, — тут вони мусять не забувати й тем рідномовних взагалі.

25. Письменники й поета недержавного народу, що служать виключно «чистому мистецтву», а свої національно-громадські мотиви оминають, чужі й не корисні для свого народу, й на розвиток літературної мови мало впливають.

26. Кожний письменник обов'язаний виробити собі національний світогляд, найкорисніший для розвитку свого народу, а тим самим і для розвитку своєї літературної мови.

27. Кожний письменник, особливо ж народу недержавного, мусять добре пам'ятати, що сама форма твору, навіть найкраща, не задовольнить національних

потреб його народу, — в його творі мусить бути, крім досконалої форми, ще й відповідна ідея. Тільки глибока ідея, вкупі в досконалою формою, роблять твір великим і нестаріючим.

28. Кожний письменник повинен сам найпильніше дбати про поправне видання своїх творів без мовних і друкарських помилок, завжди пам'ятаючи, що з їхніх творів широкий загал навчається рідної мови.

ІХ. Преса й рідна мова

1. Преса – то головний двигун розвитку рідної мови.

2. Кожне видання, якого б фаху не і було воно, мусить видаватися тільки зразковою соборною літературною мовою й соборним правописом.

3. Преса недержавного народу, позбавленого рідномовних шкіл, мусить стати головною школою навчання соборної літературної мови й соборного правопису.

4. Преса й взагалі всі видання мусять плекати ідею всенациональної одности народу, як підставу його сили й одности літературної мови.

5. Ціла преса мусить матеріально й духово підтримувати свої рідномовні видання, бо звичайно вони самостійно існувати не можуть. Не можна забувати, що рідномовні видання існують насамперед для преси й для всіх робітників пера.

6. Мовним редактором, як і коректором при виданні мусить бути тільки особа, що досконало знає свою соборну літературну мову й вимову та свій соборний правопис, як також глибоко розуміє свої рідномовні обов'язки.

7. Кожне поважне видання конче мусить мати доброго мовного редактора й коректора. Не вільно випускати ніяких видань без відповідної доброї мовної редакції.

8. Особа, що не знає добре своєї соборної літературної мови та своїх рідномовних обов'язків, не може бути робітником пера.

9. Усі працівники пера, як і письменники, мусять постійно й невпинно збільшувати свої знання літературної мови.

10. Усі видавці мусять насамперед дбати про збільшення всенационального культурного добра, цебто видавати твори тільки соборною літературною мовою й соборним правописом.

11. Преса, що видається тільки говірковими мовами й місцевим правописом сильно шкодить одности свого народу й спинює розвиток соборної літературної мови.

12. Кожний свідомий громадянин не візьме до рук видання, писаного без потреби говірковою мовою або місцевим правописом, бо вони шкодять його народові, розбиваючи його одність.

13. Видання для селян треба писати не говірковою мовою, але літературною тільки простою й зрозумілою.

Х. Церква й рідна мова

1. Кожна віра найміцніше зв'язана з рідною мовою народу, бо рідна мова – то основний родючий ґрунт кожної віри. Рідна мова – шлях до Бога.

2. Християнська Церква ще від свого повстання була і є наймогучіший консерватор і твердиня рідної мови.

3. Усі церковні Богослуження мусять відправлятися тільки живою мовою свого народу, як то було й у давнину.

4. Богослуження незрозумілою мовою не приносять вірним усієї тієї духової користи, що є його ціллю.

5. Народ, що в церкві не чув своєї рідної мови, звичайно не шанує й не береже її, як скарбу свого найдорожчого.

6. Народ, що слухав Служби Божі в нерідній йому мові, подібний до в'язня, що любить світлом Божим через в'язничні ґрати.

7. Служби Божі в нерідній мові виховують у народі шкідливу байдужість до своєї мови й віри.

8. За мовне винародовлення народу Церква несе найбільшу відповідальність.

9. Пам'ятаймо: хто міцний у рідній мові, той міцний і в батьківській вірі.

10. Церковні проповіді треба виголошувати тільки рідною мовою вірних, бо тільки вона найглибше промовляє до душі слухачів і найкраще буде їх для добра. Рідна мова – шлях до Бога.

11. Священик, що промовляє в церкві не рідною мовою вірних, приносить їй найбільшу кривду, бо не промовляє до душ вірних і не буде їх.

12. Церква, що допускає мовне винародовлення своїх вірних, тратить у них свій авторитет, цебто шкодить сама собі.

13. Церква мусить пильно дбати, щоб дати своїм вірним переклад цілої Біблії на таку зразкову соборну літературну мову, щоб на ній мовно виховувався цілий народ. Переклади мішаною мовою шкодять розвиткові соборної літературної мови, а тим самим і одности народу

14. За переклади св. Письма чи Богослужбових книг мусять братися тільки особи, що досконало знають спільну літературну мову народу.

15. Церква мусить добре пильнувати щоб усі її популярні видання – Життя Святих, Молитовники і т. ін. – видавалися тільки соборною літературною мовою, але легкозрозумілою й простою.

16. Конечний обов'язок Церкви – подбати, щоб усі підручники з релігії для всіх шкіл були написані такою зразковою літературною мовою, щоб на них мовно виховувалась наша молодь.

17. Взагалі Церква мусить пильно дбати, щоб усе, що виходить від Неї, було писане зразковою літературною мовою. Це сильно збільшить її авторитет і прихилить читача до її видань.

18. Кожний, хто пише церковні твори мусить добре розуміти ролю архаїзмів (давніх слів чи виразів) у мові, – вони добрі тільки на відповіднім місті (див. VIII, 20) і не в великій кількості. Невміле нагромадження архаїзмів тільки занечищує мову, роблячи її «язичієм».

19. Церква недержавного народу мусить свідомо взяти на себе й обов'язки рідномовного виховання вірних, бо ж хто не міцний у рідній мові, той не міцний і в вірі батьків своїх.

20. Церква мусить пильнувати щоб її духовенство мовою було рідне своїм вірним.

XI. Духовенство й рідна мова

1. Духовенство, як авторитетний опікун і виховник душі народу, має в рідномовному житті надзвичайно велике значення.

2. Вплив духовенства на вироблення літературної мови завжди надзвичайно великий, а тому кожний священик повинен добре знати літературну мову й вимову народу, якому служить.

3. Святий обов'язок кожного священика – пильно дбати про кращий стан рідної мови своїх вірних, як головної основи їхньої національної культури й міцної твердині для віри.

4. В своєму родинному житті кожний священик мусить уживати тільки соборної літературної мови, щоб власним прикладом впливати на вірних.
5. В розмові з своїми вірними в місті священик мусить уживати тільки соборної літературної мови, і тільки по селах – і мови місцевої.
6. Священик, що вживає в родинному житті або в розмові в вірними чужої їм мови, чинить тим непростенний гріх перед ними й Церквою.
7. Кожний священик мусить пам'ятати, що малосвідомі його парафіяни будуть пильнувати наслідувати його мову.
8. Священик мусить працювати тільки в парафії, мовно йому рідній. Коли ж він не знає мови своїх вірних, не принесе їм духової користі, а самій Церкві пошкодить.
9. Священик, що виголошує проповіді не рідною вірним мовою, чинить непростенний гріх проти добра Церкви, бо не промовляє до душі їхньої, цебто не буде їх.
10. Кожний священик мусить виголошувати свої проповіді в містах — зразковою соборною літературною мовою і тільки по селах — і мовою місцевою.
11. Збірники проповідей, як і інші духовні писання, треба видавати тільки зразковою літературною мовою, щоб вони ставали всенаціональним добром,
12. Священик несе найбільшу відповідальність за мовне винародовлення своєї пастви, бо хто винародовлюється, той легко кидає й віру батьків.
13. Помітивши священик, що хтось із його духових дітей мовно винародовлюється, мусить всіма доступними йому силами не допустити до того.
14. Священик мусить добре усвідомити, що мати — то найміцніша твердиня збереження рідної мови, а тому повинен при кожній нагоді, особливо ж на сповіді нагадувати жінкам про їхні рідномовні обов'язки.
15. Священик мусить виголошувати проповіді й на теми рідномовного виховання, пам'ятаючи, що хто твердий у рідній мові, той твердий і в батьківській вірі, і що рідна мова – шлях до Бога.
16. Кожний священик мусить пильно дбати, щоб у його парафії не було дітей, що не вчаться рідної мови або не вміють читати по-рідномовному.
17. Кожний священик обов'язаний якнайкраще знати Науку про рідномовні обов'язки й ширити ці знання поміж своїми вірними.
18. Для домашнього т. зв. моралізуючого читання священик має поручати своїм вірним тільки книжки й часописи, що писані чистою літературною мовою.

19. До своїх парафіяльних бібліотек священники набувають тільки книжки й журнали, що писані чистою літературною мовою.

20. Кожний священник мусить збирати діалектологічний матеріал для вивчення своєї рідної мови.

21. Кожний священник мусить дбати, щоб у його парафії конче працював «Гурток плекання рідної мови».

ХІІ. Школа й рідна мова

1. Рідна школа — то найсильніше джерело вивчення й консервації своєї рідної мови взагалі, а літературної зокрема.

2. Цілий народ мусить пильно дбати щоб усі його школи були тільки рідномовні, бо тільки вони виховують свідому націю.

3. Ціле громадянство мусить пильнувати, щоб усі підручники по його школах були писані тільки соборною літературною мовою, і то такою зразковою мовою, щоб на ній мовно виховувалась молодь.

4. Ціле громадянство мусить пильнувати, щоб навчання в його школах провадилось не місцевою, а тільки соборною літературною мовою, бо тільки воно забезпечує народові всі користі від школи.

5. Ціле громадянство мусить добре пам'ятати, що тільки рідна школа виховує національно сильні одиниці й морально міцні характери.

6. Народ, позбавлений рідних шкіл, позбавляється тим найсильнішого двигуна свого духового розвитку й засуджується на культурне й національне каліцтво.

7. Кожна школа мусить закладати серед учнів «Гуртки плекання рідної мови».

8. Кожна школа мусить навчати своїх учнів і рідномовних обов'язків.

9. Кожна школа повинна подбати про зразковий добір книжок для шкільної бібліотеки, оминаючи все, що писане не чистою літературною мовою.

10. Кожна школа мусить конче мати підручну бібліотечку для вивчення рідної літературної мови з необхідними граматиками, словниками, довідковими книжками й мовними журналами.

11. Шкільне діловодство треба вести тільки літературною мовою.

12. Кожна рідна школа на еміграції або на національно загроженій території, мусить щороку уряджувати «Свято рідної мови».

ХІІІ. Учитель і рідна мова.

1. Кожний учитель – якого б фаху не був він – мусить досконало знати свою соборну літературну мову й вимову та соборний правопис. Не вільно вчителеві оправдувати свого незнання рідної мови нефаховістю.

2. Як у школі, так і поза нею, учитель повинен говорити тільки взірцевою рідною соборною літературною мовою й вимовою, щоб власним прикладом впливати на учнів і на оточення.

3. Учитель, що навчає тільки місцевою мовою, приносить тим велику шкоду єдності свого народу й своєї літературної мови.

4. Кожний учитель, що навчає мови, мусить конче працювати для наукового вивчення своєї рідної мови.

5. Кожний учитель, особливо ж провінціальної школи мусить конче збирати діалектологічний матеріал для вивчення своєї рідної мови.

6. Кожний учитель мусить найдокладніше знати Науку про рідномовні обов'язки.

7. Учитель рідної мови в школі мусить навчати тільки сучасної соборної літературної мови.

8. Учитель рідної мови в школі мусить конче навчати своїх учнів про найголовніші рідномовні обов'язки, щонайменше подані тут у розділах I, III, IV, XXII, XXXI і XXXIV для початкової школи, а для середньої додаючи ще розділи V - VIII, XXIV і XXXIII.

9. Учитель рідної мови мусить бути і душею «Гуртка плекання рідної мови» I в його школі. Він же уряджує «Свято рідної мови».

10. Учитель рідної мови мусить пильнувати викликувати в своїх учнів любов і пошану та зацікавлення до рідної мови, а це приведе їх до глибшого вивчення її.

11. Всі вчителі інших предметів мусять завжди звертати пильну увагу, щоб і на їхніх годинах панувала чиста літературна мова. Бо мало зробить сам учитель рідної мови, якщо його не підтримають і вчителі інших предметів.

ХІV. Батьки й рідна мова

1. Виховуйте своїх дітей тільки рідною мовою, бо тільки вона принесе їм найбільше духових цінностей.

2. Пам'ятайте, що діти вважатимуть за рідну тільки ту мову, що панує в вашій родині.
3. Найцінніший ґрунт для духового виховання сильного характеру — то рідна мова. Пильуйте ж виховувати такі потрібні для нації сильні характери, виховуючи дітей своїх тільки рідною мовою.
4. Особа, що не зросла на рідній мові, загублена для нації, бо ціле життя буде безбатченком, і справи рідної нації будуть їй чужі.
5. Коли батьки соромляться своєї рідної мови, будуть її ціле життя соромитись і їхні діти, а тим стануть чужі для і свого народу.
6. Соромлення рідної мови батьками – це дошкульна зрада свого народу та найбільший гріх супроти дітей і своєї нації
7. Коли маєте змогу, виховуйте дітей своїх тільки соборною літературною мовою, бо вона відразу заціплює їм почуття одности народу, й дає найбільше духових цінностей.
8. Пильуйте, щоб діти ваші читали книжки, писані тільки соборною літературною мовою.
9. Пильуйте всіма силами, щоб перша мова вашої дитини була справді матірня — своя рідна.
10. Не забувайте, що дитина вважатиме тільки ту мову за рідну, якою говоритиме перші п'ять років свого життя.
11. Хто не говорить рідною мовою й не знає своєї соборної літературної мови, той ніколи не буде правдивим патріотом для свого народу.
12. Дитина, вихована не рідною мовою, ніколи не буде для свого народу національно сильною й морально міцною.
13. Кожний батько, особливо ж інтелігент, мусить говорити в своїй родині тільки літературною мовою, мусить вияснювати рідномовні гасла та обов'язки, завжди даючи добрий приклад своїй дружині та дітям, і завжди вимагаючи від них уживати чистої мови.
14. Кожний батько, свідомий своїх національних обов'язків, повинен скласти для своєї родини бібліотечку з найкращих творів українського письменства. У цій бібліотечці конче мусить бути рідномовний журнал.
15. Кожний батько повинен завжди пам'ятати, що найголовніший учитель рідної мови для своїх дітей – то вій сам із своєю дружиною.

XV. Мати й рідна мова

1. Жінка завжди чуліша до рідної мови, а тому й сильніше впливає на мовне виховання дітей.
2. Найсвятіший і найперший обов'язок кожної матері – навчати своїх дітей рідної мови й зацепити їм правдиву любов до неї.
3. Кожна мати перші п'ять літ віку дитини повинна розмовляти з нею не йнакше, як тільки своєю рідною мовою.
4. Пам'ятаймо, що в недержавного народу мати – найміцніша твердиня збереження та плекання рідної мови. Працюймо ж усі, щоб наші матері були свідомі своїх рідномовних обов'язків.
5. Кожна свідома мати мусить пам'ятати, що та мова, яку вона прищепить дитині з молоком своїх перс, позостанеться в неї на ціле життя за мову «матірню», – за наймилішу мову цілого світу.
6. Мати, що не навчить своєї дитини рідної мови й не зацепить їй правдивої любови до неї, є зрадниця своєї нації. Цей найбільший гріх супроти свого народу непокоїтиме таку матір ціле життя, й вона не зазнає правдивого щастя до могили.
7. Кожна інтелігентна мати, особливо ж недержавного народу, конче мусить добре знати Науку про рідномовні обов'язки.
8. Дбайлива інтелігентна мати вияснить своїй дитині різницю між її мовою літературною й говірковою їхньої домової служби.
9. Кожна свідома мати подбає, щоб у неї в хаті на почесному місці висіла таблиця: «Шануйте рідну мову» з десятьма рідномовними заповідями.

XVI. Молодь і рідна мова

1. Цілий народ мусить дбати, щоб його молодь правильно й своєчасно навчалася соборної літературної мови, цебто виховувалась на почутті всенаціональної одности.
2. Кожний свідомий громадянин мусить подбати, щоб його дитина навчалася вдома соборної літературної мови, якщо вона не навчається її в школі.
3. Вся молодь мусить добре усвідомити собі, що її найперший обов'язок перед своїм народом – навчитися соборної літературної мови й вимови й тим зацепити собі почуття національної одности.
4. Юнак чи юнка, що не знають своєї соборної літературної мови, стають зайві для свого народу, як нації.

5. Кожен юнак чи юнка, що не знають бодай найголовніших рідномовних обов'язків, не є свідомі члени нації.

6. Кожний юнюк і кожна юнка мусять конче працювати в «Гуртку плекання рідної мови».

XVII. Спортові організації й рідна мова

1. Усі спортові організації недержавного народу мусять брати на себе й обов'язки плекання соборної літературної мови.

2. Кожний член спортових організацій мусить виказатись перед своєю владою повідним свідоцтвом, що знає соборну літературну мову й вимову, та соборний правопис.

3. Кожний член спортових організацій мусить добре знати Науку про рідномовні обов'язки й віддано працювати за її наказами.

4. Усі спортові організації мусять пильно дбати про добрий розвиток своєї фахової рідномовної термінології.

5. В здоровому тілі – здоровий дух. Але нех кожный спортовець пильнує, щоб дух цей був національний, найповніший для служби своєму народові, а для цього добре знання своєї літературної мови – найперша умова.

6. Спортові організації мусять встановити відзнаку для своїх членів за добре знання своєї соборної літературної мови й вимови та соборного правопису.

XVIII. Молодь початкових шкіл і рідна мова

1. Початкова школа від першого року мусить провадити своє навчання соборною літературною мовою. Тією ж мовою провадиться праця й у дитячих садках.

2. Головне завдання початкової школи в рідномовній ділянці – практично навчити своїх учнів соборної літературної мови та соборного правопису.

3. Ціле суспільство мусить пильнувати, щоб усім учням початкових шкіл заціплювалося почуття одности народу, як основи соборної літературної мови.

4. Цілий народ мусить дбати, щоб усі без винятку діти навчалися в початкових рідномовних школах.

5. Народ, що не всі його діти навчаються в рідномовних початкових школах, тим самим признається на не державність та на національне та культурне нидіння.

6. Ціле громадянство мусить дбати, щоб учні початкових шкіл мали відповідну здорову літературу для свого національного розвитку й для виховання почуття одности народу.

7. Коли в недержавного народу не всі діти мають змогу навчатися в початкових рідномовних школах, то цілий народ мусить карно дбати, щоб такі діти одержали початкову рідномовну науку поза школою.

8. Кожна дитина, що покінчила чужу школу, але не вміє читати й писати рідною мовою, втрачена для народу.

XIX. Середньошкільна молодь і рідна мова

1. Кожний учень середньої школи, якого б фаху не була вона, якщо хоче стати свідомим громадянином свого народу, мусить пильно працювати, щоб добре вивчити свою соборну літературну мову й вимову та свій соборний правопис.

2. Громадянство мусить пильнувати, щоб його середньошкільна молодь конче виховувалась у почутті всенаціональної одности, як основи соборної літературної мови.

3. Середньошкільна молодь мусить виховувати себе на творах рідної літератури, особливо ж таких, що змальовують ідею всенаціонального почуття.

4. Середньошкільна молодь недержавного народу, поділеного поміж кількох чужомовних держав, мусить не забувати великого зла його культури – існування двох чи кількох правописів: свого соборного й місцевого шкільного. Уживай приписового правопису в твоїх шкільних працях тільки з наказу, а поза тим пильнуй одного соборного правопису.

5. Батьки мусять своїх середньошкільних учнів навчати соборної літературної мови вдома, як що того не навчає їх школа.

6. Учень середньої школи, що не навчається соборної рідної мови й вимови та соборного правопису, дошкульно шкодить об'єднанню свого народу.

7. Учні двох останніх середньошкільних клас мусять знати головні рідномовні обов'язки.

8. Учні старших клас середньої школи, особливо ж ті, що живуть на провінції, мусять збирати діалектологічний матеріал для вивчення рідної мови (як це робити, див. «Рідна Мова» 1934 р. ч. 4-7).

9. Учні вчительських шкіл мусять навчатися своєї соборної літературної мови з подвоєною пильністю.

10. Учні всіх шкіл мусять твердо пам'ятати, що рідна мова — то найголовніший предмет їхньої науки, а тому повинні навчатися її зо щирою любов'ю та захопленням.

11. Учні всіх середніх шкіл мусять уживати як на лекціях, так і на пере-рвах і вдома тільки чистої літературної мови, завжди пильно слідкуючи за своєю мовою й вимовою.

12. Учні при розмовах у школі й поза нею конче виправляють один одному помилки супроти літературної мови. Ображатися за ці поправки невільно.

13. Кожний середньошкільник мусить діяльно працювати в своїм «Гуртку плекання рідної мови».

XX. Вища школа й рідна мова

1. Завершенням перетворення етнографічного народу в культурну націю є створення вищих національних рідномовних шкіл.

2. Тільки вищі рідномовні школа дають завершення соборній літературній мові.

3. Недержавний народ, що чується нацією, але своїх вищих рідномовних шкіл не має, все ж таки мусить мати необхідні підручники рідною мовою для всіх ділянок вищої науки.

4. Гуманітарні, педагогічні, правничі і богословські відділи вищих шкіл мусять конче викладати своїм слухачам і Науку про рідномовні обов'язки.

XXI. Студенти вищих шкіл і рідна мова

1. Студентство вищих шкіл — то найкращий цвіт нації, то найміцніший її ґрунт, на якому вона зростає.

2. Студентство вищих шкіл мусять бути одним із найсильніших двигунів розвою й консервації своєї соборної літературної мови.

3. Кожний студент вищої школи, якого б фаху він не навчався, мусить добре знати найперше свою соборну літературну мову й вимову, свій соборний правопис. Особливо ж мусять вони плекати вивчення складні своєї мови й пишатися її добрим знанням.

4. Конечний обов'язок кожного студента — добре знати Науку про рідномовні обов'язки й віддано працювати за її наказами та для проведення її в життя.

5. Студент вищої школи, де б він не вчився, мусить конче вчитися й зо своїх рідномовних підручників.

6. Студент вищої школи, де б він не вчився, мусить добре знати й рідномовну термінологію свого фаху.

7. Студент, що не знає своєї соборної літературної мови, чинить тим злочин супроти свого народу й стає йому зайвий, бо не має найсвятішого почуття — почуття одности нації.

8. Громадянство мусить уживати всіх заходів, щоб виховувати серед свого студентства глибоке й міцне почуття всенаціональної одности, як основи соборної літературної мови.

9. Студенти вищих шкіл, особливо гуманітарних та богословських відділів мусять збирати діалектологічний матеріал для вивчення своєї рідної мови.

10. Кожний студент вищої школи, якого б фаху він не був, мусить конче працювати в «Гуртку плекання рідної мови» бодай два роки.

11. Кожний студент вищої школи мусить поставити собі за святий обов'язок заснувати в своїй місцевості «Гурток плекання рідної мови» .

12. Студенти вищих шкіл обов'язані щорічно уряджувати врочисте «Свято рідної мови».

XXII. Учні чужомовних шкіл і мова

1. Учні всіх чужомовних шкіл у свої рідномовній практиці мусять виконувати вдома все те, що мусіли б виконувати в школі рідномовній.

2. Батьки мусять завжди пам'ятати, що кожна дитина в чужомовній школі наражена на винародовлення, а тому мусять поза школою створити їй усе для рідномовного виховання.

3. Кожен учень чужомовної школи не повинен ховати свого національного походження й мусить публічно шанувати й боронити свою рідну мову.

4. Коли в чужомовній школі є вас кілька, розмовляйте між собою на перервах тільки рідною мовою.

5. Кожний юнак, що покінчить чужомовну школу, а вдома не надробить собі всього, що мусів би виконувати в школі рідномовній, такий юнак утрачений для нації.

XXIII. Позашкільна освіта й рідна мова

1. Добре організована позашкільна освіта — то один із могучих двигунів розвитку рідної мови.

2. Ціла інтелігенція мусить найпильніше дбати, щоб зорганізувати добру позашкільну освіту для свого народу.

3. Усі позашкільні курси для народу, як і ціла діяльність таких товариств, як «Просвіта» й т. ін., мусять провадитись тільки соборною літературною мовою.

4. Товариства позашкільної освіти конче мусять організовувати популярні курси літературної мови для широкого громадянства.

5. Товариства позашкільної освіти конче мусять засновувати й підтримувати «Гуртки плекання рідної мови».

6. Усі товариства позашкільної освіти конче мусять ширити й плекати в своїй діяльності й головне рідномовне гасло: Для одного народу одна літературна мова й вимова, один правопис.

7. Товариства позашкільної освіти що видають і ширять книжки, написані нелітературною мовою, спинюють тим розвиток всенаціональної свідомости народу.

8. Усі товариства позашкільної освіти мусять конче ширити поміж народом і знання найголовніших рідномовних обов'язків.

XXIV. Театр і рідна мова

1. Театр – то один із могучих двигунів розвитку соборної літературної мови, а особливо літературної вимови.

2. Ціле громадянство, бажаючи розвитку культури своєї соборної літературної мови й вимови, мусить пильно дбати про розвиток свого національного театру. Цей обов'язок многократно збільшується для народу недержавного.

3. Кожний національний театр мусить конче дбати стати для свого народу найкращою практичною школою зразкової соборної літературної мови й вимови.

4. Театр, що не культивує своєї соборної літературної мови й вимови, чужий і некорисний для свого народу.
5. Місцева вимова не допускається на сцені в театрі.
6. Хто не має досконалої соборної літературної вимови, тому не місце серед артистів на сцені.
7. Театр недержавного народу, що служить виключно інтернаціональному «чистому мистецтву», а національно-громадські п'єси оминає, й про мову та вимову не дбає, чужий і некорисний для свого народу.
8. Готуючи перекладні п'єси для сцени, театр мусить дбати щоб мова цих перекладів була зразкова літературна мова.
9. Вибираючи для сцени старші п'єси, що писані зовсім нелітературною мовою, театр мусить у таких п'єсах перероблювати мову на взірцеву сучасну.
10. Театр, що ставить п'єси з нечистою літературною мовою, сильно шкодить тим культурі своєї рідної мови.

XXV. Учений і рідна мова

1. Кожний учений мусить якнайкраще знати свою соборну літературну мову й вимову та соборний правопис, а також науку про рідномовні обов'язки.
2. Кожний учений мусить бути зразком доброго знання своєї літературної мови.
3. Учений мовознавець мусить усі сили свої віддавати найперш на створення всенациональної літературної мови.
4. Учений мовознавець мусить завжди пам'ятати, що цариця мовознавчих наук – то складня, основа доброго розвою літературної мови.
5. Кожний учений мусить писати свої праці, особливо ж шкільні підручники, тільки соборною літературною мовою, щоб вони тим самим ставали всенациональним добром. Писати наукові праці місцевою мовою недопустимо.
6. Кожний учений мусить працювати для вироблення й усталення найкращої наукової термінології з свого фаху.
7. Кожний учений мусить непохитно дотримуватися засади: для одного народу – одна наукова термінологія.

8. Кожний учений, пишучи в чужомовних виданнях, мусить конче дотримуватись правд своєї національної науки.

9. Кожний учений, розмовляючи з ученим чужонаціональним, обов'язаний боронити правд своєї національної науки.

10. Мова «наукова» – це та ж сама соборна літературна мова, тільки без ознак «поетичної мови».

11. Кожний учений мусить пам'ятати, що ясний і простий стиль – то найкращий стиль, а «популярний» виклад – то найцінніший виклад.

12. Учений, що пише неясно й «непопулярно», працює тільки для небагатьох вибраних.

13. Недержавний народ мусить пильнувати, щоб його вчені спеціалізувалися головно в науках національних, що підносять свідомість народу й що ними чужа наука відповідно займатися не буде.

14. Звичайно цитуємо дослівно. Але роблячи цитату з письменника, що не додержувався соборної літературної мови й одного правопису, можна в цитаті змінити правопис на сучасний, а то й по виправляти локалізми, якщо від того не змінюється зміст цитати.

15. Цитуючи з чужої мови, не зловживайте довгими цитатами з оригіналу, – перекладайте їх на рідну мову.

16. Оголосивши учений якусь працю чужою мовою, мусить подбати, щоб була вона оголошена й мовою рідною.

17. Кожний учений мусить добре знати десять заповідей простого писання (див. розділ XXVI).

XXVI. Десять заповідей простого писання

1. Ясний і простий стиль – то найкращий стиль.
2. Пильнуймо писати так, щоб нас усі розуміли; думаймо про це, починаючи писати.
3. Ніколи не забуваймо про те, що наше писання може читати й селянин.
4. «Популярний» виклад корисніший за виклад «науковий».
5. Нема стилю «наукового» й «ненаукового», – є тільки стиль ясний і неясний.

6. Хто пише неясно, той проповідує в пустині й мало допомагає розвитку культури свого народу.

7. Є два способи думати: складний спосіб «інтелігентський» і простий народній. Таке розбиття надзвичайно шкідливе народові й нації.

8. Складного «інтелігентського» способу думати широка маса мало розуміє. Пам'ятаймо це, пишучи.

9. Складний «інтелігентський» спосіб думати сильно шкодить розвитку нашої загальної культури, бо його розуміє тільки обмежений круг інтелігентних читачів.

10. Кожний працівник пера мусить дбати, щоб у його писаннях запанував тільки народній спосіб думати, цебто спосіб простий і ясний, легко зрозумілий для широких мас.

XXVII. Для одного народу – одна наукова термінологія

1. Як єдність літературної мови, вимови й правопису, так і єдність наукової термінології конче необхідна для кожного народу, бо допомагає розвитку науки й витворює корисне почуття єдності народу.

2. Усі вчені в усіх своїх наукових працях, а надто в шкільних підручниках, мусять конче дотримуватися єдності для цілої нації спільної, наукової термінології.

3. Єдність наукової термінології — це сильний двигун розвитку науки, а тим самим і культури народу.

4. Єдність шкільної термінології: граматичної, математичної, природничої й т. ін. по школах, у підручниках і в наукових статтях необхідна насамперед; недотримання цієї вимоги сильно шкодить моральному розвитку літературної мови.

5. Шкільну термінологію складають учені мовознавці, до життя запроваджує уряд, а громадянство карно приймає її.

6. Найкорисніша для народу наукова термінологія — своя рідномовна, на засадах своєї мови оперта.

7. Своя добре створена й усталена національна наукова термінологія сильно збільшує цінність культури народу.

8. Кожний науковий термін мусить відповідати таким засадам: 1. Мусить бути створений на рідномовній основі, 2. мусить найповніш віддавати вложену в нього думку, і 3. не мусить викликати ще й іншого розуміння.

9. Цілий народ мусить пильно дбати, щоб його шкільна термінологія: граматична, математична, природнича і ін. конче міцно усталилася й тим стала культурним дорібком усієї нації. Без найконечнішої потреби не вільно міняти шкільної термінології.

10. З бігом часу можна міняти тільки другорядні невдалі шкільні терміни, завжди пам'ятаючи, що для розвитку культури й всенаціональної свідомости народу стократ корисніш мати одну, хоч і недосконалу, але соборну термінологію ані ж термінології індивідуальні (особисті), хоч би й ліпші.

11. Недержавний народ, що прагне стати державним, мусить заздалегідь пильно вироблювати собі й найрізнішу технічну термінологію цілого державного життя: комунікаційну, військову правничу, урядову, канцелярійну, шкільну й т. ін. У народу державного термінологію творить ціле урядове життя, а в недержавного — державна свідомість інтелігенції.

XXVIII. Інтелігенти вільних професій і рідна мова

1. Кожний інтелігент вільної професії: лікар, адвокат, інженер, дентист, кооператор, купець, агроном, ветеринар, землемір, нотар, артист, маляр і т. ін. обов'язаний знати свою літературну мову й розмовляти тільки нею зо своїми клієнтами й тим самим ширити знання цієї мови й підносити повагу до неї.

2. Свої судову промови адвокати мусять виголошувати, де того закон не забороняв їм, тільки своєю соборною літературною мовою.

3. Усі інтелігенти вільних професій мусять дбати про добрий розвиток своєї фахової термінології.

4. Кожний інтелігент, що виправдує своє незнання соборної літературної мови нефаховістю, прикриває тим тільки своє мовне лінивство та рідномовну політичну несвідомість.

5. Маляри-артисти, скульптори, композитори й т. ін. недержавного народу, що служать виключно «чистому мистецтву», а свої національно-громадські мотиви оминають, чужі й некорисні для свого народу.

6. Усі інтелігенти вільних професій у своїм родиннім житті обов'язані вживати тільки соборної літературної мови, щоб своїм прикладом заохочувати до того й інших.

7. Інтелігент, що не знає Науки про рідномовні обов'язки, не в свідомий член нації.

8. Кожний інтелігент, виступаючи з публічною промовою, мусить виголошувати її тільки соборною літературною мовою.

9. Усе громадянство мусить конче вимагати від своїх промовців-інтелігентів уживати в публічних промовах тільки соборної літературної мови.

10. Кожний інтелігент, говорячи з селянами, нехай уживає тільки літературної мови, підносячи тим повагу до неї й заохочуючи й селян знати свою книжну мову.

XXIX. Державна служба й рідна мова

1. Урядники на державній та громадській службі мусять добре знати свою соборну літературну мову й вимову й свій соборний правопис.

2. В урядовім листуванні, а також у зносинах із петентами, урядовці вживають соборної літературної мови й вимови й соборного правопису.

3. Коли урядник служить на чужонаціональній службі, то в своїм приватнім житті мусить конче виконувати всі рідномовні обов'язки свого народу.

4. Якщо урядник служить на чужонаціональній службі, а в своїм приватнім житті не виконує всіх рідномовних обов'язків свого народу, то він дошкульно зраджує свою націю й уже не є її членом.

XXX. Десять рідномовних заповідей для емігранта

1. Тільки рідна мова найсильніше в'яже тебе з Батьківщиною, а тому вживай цієї мови скрізь, де можливо й де того не забороняє тобі місцеве право.

2. Хто забуває чи не шанує рідну нову, той рве зв'язок із Батьківщиною й тим дошкульно зраджує її.

3. У себе вдома розмовляй тільки рідною мовою. Це принесе тобі душевний спокій і насолоду в житті.

4. Шануй земляка свого й розмовляй із ним та пиши до нього тільки рідною мовою.

5. Зберегай своє особове ім'я й родове прізвище в національній формі, й ніколи не міняй їх на чужі. Найменша зміна їх – то вже крок до винародовлення.

6. Сумлінно навчай дітей своїх рідної мови й рідномовних обов'язків. Пам'ятай, що невиконання цієї заповіді стане найбільшим непростим гріхом твоїм супроти Батьківщини.

7. Сумлінно подбай, щоб закласти рідну школу для дітей твоїх, яка навчила б їх не тільки рідної мови, але й рідномовних обов'язків.

8. Пам'ятай, що побратися з чужинкою чи з чужинцем – це початок забування рідної мови, непростенної зради Батьківщини.

9. Закладай «Гуртки плекання рідної мови» й сам діяльно працюй у них. Кожного року конче уряджуй «Свято рідної мови».

10. Завжди пам'ятай, що наймиліша мова в цілому світі – це твоя рідна мова.

XXXI. Рідномовні обов'язки в стосунку до чужинців

1. Шануй чужу мову, але вимагай і від чужинців так само шанувати й твою мову.

2. Перед впливовим чужинцем ніколи не ховай своєї народности й сміло борони свою рідну мову.

3. Живучи серед чужинців, сміло розмовляй зо своїми скрізь: на вулиці, в публічних домах, в вагоні, в трамваї й т. ін. тільки своєю рідною мовою. Тільки національно несвідомий ховається перед чужинцями з своєю рідною мовою.

4. Приходячи до дому чужинця, говори його мовою. Але коли до тебе приходить чужинець, що розуміє твою мову, він мусить ушанувати твій дім й ти розмовляй із ним своєю рідною мовою.

5. Заходячи до чужого склепу на твоїй землі, говори тільки своєю рідною мовою. Як тебе не зрозуміють, піди до іншого склепу й купи там, де тебе зрозуміють. Це право твоє.

6. Продаючи речі своєї праці на своїй землі, розмовляй з покупцями тільки своєю рідною мовою. Якщо тебе не зрозуміють, продай тому, хто тебе зрозумів. Це право твоє.

7. Коли до тебе на твоїй землі звернеться хто з запитом чужою мовою, а ти не маєш переконання, що він твоєї мови не розуміє, відповідай йому своєю рідною мовою.

8. Кожний свідомий громадянин, говорячи з чужинцем або пишучи в чужомовних виданнях, мусить боронити правд і добра свого народу.

XXXII. Рідномовні обов'язки в мішаних подружжях

1. Ціле громадянство мусить пильнувати, щоб його члени не входили в мішані подружжя,

2. Мішане подружжя звичайно провадить до мовного винародовлення, найбільшого гріху супроти своєї нації.

3. Кожний член мішаного подружжя, коли не хоче винародовитися, мусить виконувати всі рідномовні обов'язки свого народу.

4. Коли дружина твоя чужомовна, ти мусиш пильно подбати, щоб у родині панувала твоя рідна мова й щоб діти твої навчалися рідної мови ще з першого року життя. Без цього – діти твої страчені для нації.

XXXIII. Чужі слова в рідній мові

1. В кожній мові, особливо в літературній, багато чужомовних слів.

2. Чужі слова діляться на дві групи: а. Слова давнопозичені, сильно в мові засвоєні загальнознані, – це активні чужомовні слова, і б. Слова нові, в мові малознані й легко заступлювані своїми словами, – це слова ялові.

2. Кожна літературна мова пильнує не вживати ялових чужомовних слів, усе замінюючи своїми відповідниками. Збагачайте свою літературну мову, й не вживайте чужих ялових слів!

4. Хто легковажно вживає чужих ялових слів, той сильно шкодить нормальному розвоєві своєї літературної мови.

5. Механічний переклад слів чи виразів із чужої мови зветься калька. Не вживайте в вашій мові кальок, бо вони сильно її глибоко занечищують літературну мову.

6. В виданнях, призначених для широкого вжитку, а особливо в часописах та журналах, конче оминайте ялові чужі слова, заступаючи їх своїми рідними. Коли ж такого слова вживаєте, конче поясніть його коротко й зрозуміло, як що це в виданні популярнім.

XXXIV. Мовне винародовлення

1. Мова – то серце народу: гине мова – гине народ

2. Найбільша язва кожного недержавного народу, що дошкульно нищить його національне тіло, то мовне винародовлення його членів.

3. Найдошкульніша зрада свого народу й найбільший ніколи непростений гріх супроти своєї нації – то мовне винародовлення.

4. Уживання в родиннім житті чужої мови, мішані подружжя, чужомовна школа й чужонаціональна служба – це початки мовного винародовлення.

5. Народ, що свідомо плекав почуття всенаціональної одности, цебто плекав свою соборну літературну мову й вимову та соборний правопис, забезпечений від мовного винародовлення.

6. На сторожі мовної цілости народу стоїть його Наука про рідномовні обов'язки, а тому всі свідомі члени нації мусять досконало її знати й віддано працювати за її вказівками.

7. Мовне винародовлення завжди провадить до морального каліцтва, а воно – найродючіший ґрунт для різних злочинів. Через це мовно винародовленого уважай за духово прокаженного: не май із ним жодних стосунків, як із заразливо хворим.

XXXV. Статут «Гуртка плекання рідної мови»

1. В кожній місцевості окремо або при освітніх чи інших установах та товариствах, якщо їхні Статути дозволяють на те, закладається « Гурток плекання рідної мови ».

2. Гурток, якщо не є він установа самостійна, керується загальним Статутом інституції, до якої належить, додержуючись іще й оцього свого Статуту.

3. Головна ціль Гуртка: вивчення й плекання рідної літературної мови.

4. До Гуртка можуть належати громадяни й громадянки без обмеження віку.

5. Всі члени Гуртка діляться на дві групи: а. Рідномовна молодь і б. Прихильники рідної мови. Рідномовна молодь, коли не має статутowego віку, не вважається правним членом Гуртка.

6. Головне завдання рідномовної молоді : навчатися рідної мови взагалі, а літературної зокрема.

7. Головне завдання Прихильників рідної мови: а. Навчатися рідної літературної мови і б. Плекати рідну літературну мову.

8. Кожний член Гуртка при вступі може скласти на руки свого Голови таку урочисту рідномовну обітницю: « Я, такий то, урочисто зобов'язуюся скрізь шанувати свою рідну мову , як найбільший свій скарб, пильно навчатися своєї соборної літературної мови й завжди пам'ятати , що для одного народу потрібна тільки одна літературна мова й вимова ».

9. Гуртком керує Президія з п'яти членів: Голова, його Заступник , Мовний Дорадник , Скарбник і Секретар. В малих Гуртках Президія складається з Голови та Мовного Дорадника.

10. Президію вибирають Загальні Збори Гуртка на один рік. Як того потрібно, то Президія може й сама запросити на працю фахового Мовного Дорадника.

11. Кожний член Гуртка платить добровільну щомісячну членську вкладку ; розмір її встановлюють річні Загальні Збори.

12. Кожний член Гуртка носить відзнаку з буквами Р М, цебто: Рідна Мова. Ця відзнака завжди нагадує членові про його рідномовні обов'язки.

13. Збори Гуртка відбуваються в часі, що його встановить Президія, але не менше двох раз на місяць. Кожні збори Гуртка розпочинаються й закінчуються відспіванням рідномовного гімна.

14. Щоб виконати своє головне завдання, Президія Гуртка повинна:

- а. Організувати навчання рідної мови рідномовної молоді.
- б. Організувати навчання соборної літературної мови для всіх членів Гуртка.
- в. Уряджувати прилюдні виклади на теми мовознавчі , а головне з життя рідної мови.
- г. Уряджувати гурткове читання мовознавчої літератури й дискусію над прочитаним.
- ґ. Уряджувати гурткове читання творів кращих рідних письменників і дискусію над мовою й стилем того письменника. При такім читанні Мовний Дорадник навчає літературної вимови.
- д. Уряджувати товариські сходи з обов'язком говорити на них тільки соборною літературною мовою.
- е. Уряджувати такі театральні вистави й літературні вечори, щоб їх учасники вживали зразкової літературної мови й вимови.
- є. Розповсюджувати серед широкого громадянства мовознавчу літературу.
- ж. Досліджувати свою місцеву говірку ...
- з. Тримати живи науковий зв'язок із рідномовним місячником.
- и. Дбати, щоб у кожній місцевій школі конче працював «Гурток плекання рідної мови».
- і. Звертати особливу увагу на навчання рідної мови молоді з чужомовних шкіл.
- й. Уряджувати врочисті «Свята Рідної Мови» (декламації, співи, відчити).

15. Кожний член Гуртка мусить добре й глибоко знати цілу «Науку про рідномовні обов'язки» .
16. Кожний член Гуртка мусить завжди пам'ятати й ширити серед громадянства оці головні рідномовні гасла:
- а. Для одного Народу – одна літературна мова й вимова, один правопис.
 - б. Ніхто не може знати своєї літературної мови , не вчившись її.
 - в. Всі працюймо для збільшення культури своєї літературної мови.
 - г. Говорім і пишім тільки соборною літературною мовою.
 - г. Тільки той свідомий громадянин , хто добре знає свою літературну мову й допомагає її розвиткові.
17. Кожний член Гуртка конче пильно читає, а по можливості й передплачує свій рідномовний орган та всі його видання , а також заохочує до того всіх своїх знайомих.
18. Кожний член Гуртка міцно й свято оберігає рідномовну карність, цебто сумлінно виконує всі приписи «Науки про рідномовні обов'язки».
- 19.Кожний член Гуртка обов'язаний уживати в розмовах і на письмі тільки соборної літературної мови й заохочувати до того й своїх знайомих.
20. Члени Гуртка при розмовах конче виправляють один одному помилки супроти своєї соборної літературної мови. Ображатися за ці поправки невільно.
21. Мовний Дорадник з доручення Президії, керує мовознавчою працею Гуртка або й кожного члена зокрема.
22. Мовний Дорадник раз на півроку перевірює успіхи рідномовної молоді , а про наслідки цієї перевірки доповідає Президії та річним Загальним Зборам .
23. В разі потреби й можности Загальні Збори або Президія можуть установити платню Мовному Дорадникові за його працю.
24. Президія Гуртка дбає, щоб у Гуртку конче відбулися виклади або дискусії на головніші рідномовні теми.
- 25.Президія Гуртка дбає, щоб кожний свідомий юнак чи юнка бодай два роки попрацювали в Гуртку.
26. Президія Гуртка дбає, щоб при Гурткові конче існувала Бібліотечка рідномовних мовознавчих праць.
27. Кожний член Гуртка дбає, щоб уся його родина читала приступну мовознавчу літературу й говорила тільки своєю літературною мовою.

28. Кожний член Гуртка повинен навчати дітей своїх рідної літературної мови.

29. Кожний член Гуртка обов'язаний перечитати й передумати головнішу мовознавчу літературу, що її вкаже Мовний Дорадник.

30. Кожний член Гуртка повинен мати в себе найпотрібніші підручні й довідкові рідномовні мовознавчі праці.

31. Кожний член Гуртка повинен мати в себе свій Статут і добре його знати й виконувати.

XXXVI Свято рідної мови

1. Ціле суспільство, особливо вчительство й духовенство, мусить пильнувати, щоб у кожній місцевості щороку уряджувалось найурочистіш «Свято рідної мови».

2. Головні завдання «Свята рідної мови»: а) вияснення громадянству величезного значення для нації рідної мови, б) звеличення рідної мови, і в) пропаганда головних рідномовних гасел і науки про рідномовні обов'язки.

3. Програма «Свята рідної мови»: а) доповіді про значення рідної мови, б) вияснення головних рідномовних гасел і обов'язків, в) декламації й співи для звеличення рідної мови.

4. «Свято рідної мови» розпочинається й закінчується рідномовним гімном.

5. «Свято рідної мови» уряджується в день пам'яті якогось видатного нашого письменника або 11 (24) травня, – День пам'яті апостолів рідної мови – св. Кирила й Methodія.

6. Впорядники «Свята рідної мови» пильнують, щоб на Святі були присутні всі кола громадянства, а найчисленніш – шкільна молодь.

7. Учні старших клас середніх шкіл та всі студенти клас вищих обов'язані стати до розпорядимости впорядчиків «Свята рідної мови».

8. Прибутки від «Свята рідної мови» йдуть виключно на рідномовні потреби даної місцевости: а) на поповнення рідномовної бібліотеки місцевих культурно-освітніх товариств, б) на передплату рідномовних журналів для них, і в) на безплатну роздачу незаможнім дітям, особливо ж чужонаціональних шкіл, рідномовної літератури.

XXXVI. Рідномовний гімн

1. Кожний народ, як державний так і недержавний, мусить мати свого рідномовного гімна.

2. В рідномовному гімні ясно змальовується ставлення до своєї рідної мови й вогненно закликається цілий народ шанувати й кохати свою рідну мову, як найбільший всенаціональний скарб.

3. Ось рідномовний гімн українських емігрантів, що його написав Спиридон Черкасенко:

О рідна мово, скарбе мій!
В мертвотних напастях чужини
Ти – мій цілющий, мій єдиний
Душі підбитої напій...
Нехай гнобить за роком рік
Надій нездійснених наруга, –
В тобі міцна моя потуга,
На всі скорботи певний лік.
І в краї рідному терпінь –
Путі невідомі Божі! –
Стоїш ти гордо на сторожі
Народніх прагнень і святинь.
Плюндрує все хижак лихий:
Мій рідний – край – сумна пустиня...
Лиш ти стоїш, як та твердиня,
О рідна мово, скарбе мій.